

519164

ACTA COLLEGII HISTORIAE URBANAE
SOCIETATIS HISTORICORUM INTERNATIONALIS

Historische stedenatlas van Nederland

Onder redactie van
P.A. Henderikx / P.H.D. Leupen / J.C. Visser / J.G. Wegner

Aflevering 5

Schoonhoven en Nieuwpoort

J.C. Visser / Th.M. Elsing / P.A. Henderikx / J.G. Wegner
Th. Rothfusz (tekenwerk kaarten)

7090
128
9

Bibliotheek TU Delft

C 0003818013

1990
Delftse Universitaire Pers

In de serie 'Historische stedenatlas van Nederland versche-
nen aflevering 1. Haarlem / 2. Amersfoort / 3. Zutfen /
4. Kampen.
Deze vijfde aflevering is gewijd aan Schoonhoven en
Nieuwpoort

 Uitgave en distributie
Delftse Universitaire Pers
Stevinweg 1 / 2628 CN Delft
Telefoon (015) 78 32 54

 Produktie
Publikatieburo
Faculteit der Bouwkunde
Technische Universiteit Delft
Berlageweg 1 / 2628 CR Delft
Telefoon (015) 78 47 37

CIP-gegevens
Koninklijke Bibliotheek / Den Haag

Historische

Historische stedenatlas van Nederland / onder red. van
P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen ... [et al.]. -
Delft: Delftse Universitaire Pers, -
(Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum
internationalis).
Afl. 5: Schoonhoven en Nieuwpoort / J.C. Visser ... [et al.].
- Ill.
Met lit. opg.

ISBN 90-6275-336-1
SISO zhol 938.1 / UDC [949.2*2870+2965](084.4) / NUGI 655
Trefw.: Schoonhoven: geschiedenis: atlassen / Nieuwpoort:
geschiedenis: atlassen.

Copyright © 1990 J.C. Visser / Th. M. Elsing / P.A. Henderikx /
J.G. Wegner

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op
welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestem-
ming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding / 3

Schoonhoven en Nieuwpoort

Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw / 5

Schoonhoven

- I. De pre-stedelijke fase / 7
- II. Ontstaan en groei in de 13e eeuw / 8
- III. De stedelijke ontwikkeling tot 1572 / 10
- IV. Van Reformatie tot Rampjaar, 1572-1672 / 16
- V. Een strategische vestingstad, 1672-1795 / 19
- VI. Teruggang en herstel in de 19e eeuw / 21

Nieuwpoort

- I. De heerlijkheden Langerak en Liesveld / 23
- II. Het ontstaan van Nieuwpoort: stadsrecht en stadstichting / 25
- III. Ruimtelijke structuur en bewoning tot ca. 1560 / 26
- IV. Ruimtelijke structuur en bewoning, ca. 1560 - ca. 1830 / 33

Noten / 37

Geraadpleegde bronnen en literatuur / 44

Legenda bij kaart VI / 47

Legenda bij kaart VII / 51

Kaarten / 55

- I. Schoonhoven en Nieuwpoort met omgeving, 1849, Topografische en militaire kaart
- II. Schoonhoven, plattegrond van Jacob van Deventer
- III. Schoonhoven, reconstructie plattegrond van Jacob van Deventer
- IV. Nieuwpoort, plattegrond van Jacob van Deventer
- V. Nieuwpoort, reconstructie plattegrond van Jacob van Deventer
- VI. Schoonhoven, algemene overzichtskaart
- VII. Nieuwpoort, algemene overzichtskaart
- VIII. Schoonhoven, 1828
- IX. Nieuwpoort, 1827

Auteurs

- J.C. Visser / Schoonhoven I - III
Th.M. Elsing / Schoonhoven IV - VI
P.A. Henderikx / 'Het Beneden-Lekgebied', Nieuwpoort I - III
J.G. Wegner / Nieuwpoort IV

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis op haar programma heeft is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Verscheidene landen - Groot-Brittannië, Ierland, West-Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en de Scandinavische landen - hebben reeds meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven. Voor ons land verschijnt deze atlas onder de titel Historische Stedenatlas van Nederland. De eerste vier afleveringen zijn gewijd aan Haarlem, Amersfoort, Zutphen en Kampen. In deze vijfde aflevering worden de steden Schoonhoven en Nieuwpoort behandeld. Het samenbrengen van beide vlak bij elkaar gelegen steden in één aflevering houdt verband met de belangwekkende parallellen tussen beide voor wat betreft het ontstaan, de ruimtelijke structuur en de verdere ontwikkeling. Na een inleidend hoofdstuk worden Schoonhoven en Nieuwpoort echter wel afzonderlijk besproken.

De bedoeling van de Historische Stedenatlas van Nederland is de ruimtelijke ontwikkeling van een aantal steden van de vroegste tijden tot en met het begin van de negentiende eeuw te schetsen aan de hand van een reeks kaarten en een historische beschrijving. Daar de basiskaarten voor alle steden in deze atlas en ook voor de steden in de buitenlandse atlassen uit een zelfde tijd dateren, gelijksoortig zijn en op een zelfde schaal getekend, is tevens een onderlinge vergelijking van de steden mogelijk.

De methode voor de vervaardiging van de stedenatlas bestaat hierin dat op het kadastrale minuutplan van een stad uit het begin van de negentiende eeuw de historisch-topografische gegevens, die bekend zijn vanaf de vroegste tijden, geprojecteerd worden. Deze gegevens zijn verzameld door bestudering van archivalia, gedrukte bronnen, archeologische werkverslagen, geografische publicaties, historische studies en oude stadsplattegronden.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als einddatum gekozen, omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van veel steden ten gevolge van de industrialisatie ingrijpend verandert. De kaarten geven dus een beeld van de steden nog voordat zij door vestiging van nieuwe industrieën, toename van de bevolking, stadsuitbreidingen, afbraak van vestingwerken en toename van het verkeer (naast nieuwe land- en waterwegen nu ook spoorwegen) een geheel ander aanzien krijgen. Een tweede reden waarom het begin van de negentiende eeuw als eindpunt is gekozen, is dat in deze tijd het kadaster werd ingevoerd en eerst dan voor alle steden zeer nauwkeurige en gedetailleerde kaarten verschijnen. Het kadastrale minuutplan van Schoonhoven dateren wij 1828, van Nieuwpoort 1827.

Het resultaat van de hierboven beschreven werkmethode is een reeks kaarten die alle het kadastrale minuutplan als ondergrond hebben en die een aantal afzonderlijke aspecten van de topografische geschiedenis van een stad behandelen. Daarnaast bevat elke aflevering een reproductie van een gedeelte van de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560) en van de Topografische en militaire kaart (1850-1864).

In vergelijking met de vorige afleveringen is deze reeks op enkele punten gewijzigd. Zo ontbreekt de kaart met de middeleeuwse wijkindeling omdat van Nieuwpoort noch van Schoonhoven een dergelijke indeling bekend is. Ook de kaart met de stadsuitbreidingen is niet opgenomen omdat het hier steden van een beperkte omvang betreft die reeds in een vroeg stadium ophielden met groeien; bij Nieuwpoort trad later zelfs krimp op. In dit geval leek het zinvoller om in een nieuwe kaart de situatie zoals weergegeven op de plattegrond van Jacob van Deventer nauwkeurig te reconstrueren. Tenslotte is de kaart waarop de stad in zijn omgeving is afgebeeld (schaal 1 : 10.000) definitief afgevoerd. De reden hiervan is dat de eveneens in de reeks voorkomende reproductie van de Topografische en militaire kaart (schaal 1 : 50.000) nagenoeg dezelfde informatie biedt. Dit is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat ook voor deze kaart het kadastrale minuutplan als grondslag heeft gediend.

Deze aflevering van de stedenatlas bevat voor elk van beide steden de volgende kaarten:

Algemene overzichtskaart (schaal 1 : 2.500)

Het grondgebruik op deze kaart is, voorzover dit niet is aangegeven op het kadastrale minuutplan, ontleend aan de bij het plan behorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels. Met uitzondering van de bijzondere gebouwen is de bebouwing op deze overzichtskaart met de kleur grijs aangegeven. Indien het resterende onbebouwde gedeelte van het perceel wat gebruik betreft nadrukkelijk bij het gebouw behoort (erf), dan is dit gedeelte wit gelaten. Wanneer echter dit gedeelte een zelfstandig gebruik heeft (bijvoorbeeld moestuin of boomgaard) dan is dat als zodanig aangegeven.

De bijzondere bebouwing - openbare gebouwen, stadsmuren en poorten, molens, geestelijke instellingen en liefdadigheidsinstellingen - is in een afzonderlijke kleur aangegeven. Wanneer deze gebouwen dateren van vóór het jaar waarin Jacob van Deventer zijn stadsplattegrond vervaardigde (circa 1562) en wanneer zij in 1827 respectievelijk 1828 nog aanwezig zijn, dan zijn zij in een volle kleur rood ingetekend. Deze gebouwen worden met een bepaalde arcering in rood aangegeven wanneer zij reeds vóór 1562 of in de periode 1562-1827/1828 zijn afgebroken. Bijzondere gebouwen die na 1562 zijn gebouwd en die in 1827/1828 nog bestaan zijn in een lichtrode kleur ingetekend. Een arcering in lichtrood geeft aan dat deze gebouwen reeds vóór 1827/1828 zijn afgebroken. De gebouwen en de eventueel erbij behorende terreinen die in 1827/1828 verdwenen zijn en waarvan de ligging op basis van historische gegevens slechts bij benadering kan worden aangegeven, worden begrensd met een onderbroken lijn. De legenda bij deze algemene overzichtskaart licht een en ander toe.

Elk bijzonder gebouw is voorzien van een letter-cijfer combinatie die verwijst naar de legenda. In deze legenda wordt de bouwgeschiedenis van het gebouw zeer summier besproken.

Tenslotte zijn op deze kaart hoogtenpunten ingetekend. Zij zijn afkomstig van de hoogtekaart van 1963 (schaal 1 : 10.000).

Reproductie plattegrond van Jacob van Deventer (schaal 1 : 5.000)

Een belangrijk moment in de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse steden zijn de jaren rond 1560. De middeleeuwse stadsontwikkeling wordt dan afgesloten en men staat aan de vooravond van de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestingbouw. In dezelfde periode vindt het optreden plaats van de cartograaf Jacob van Deventer. In opdracht van koning Filips II van Spanje begon Van Deventer circa 1560 met het in kaart brengen van ruim 250 steden in de Nederlanden. De bedoeling was deze kaarten voor militaire doeleinden te gebruiken. Van Deventer slaagde erin binnen korte tijd zijn opdracht uit te voeren en aan de koning een stedenatlas aan te bieden die uniek is in zijn soort. Niet alleen kan geen ander land roemen op een zo vroege en zo uitgebreide verzameling stadsplattegronden, maar ook de nauwkeurigheid waarmee Van Deventer gewerkt heeft maakt zijn kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor het bestuderen van de ruimtelijke structuur van de zestiende-eeuwse stad.

Schoonhoven en Nieuwpoort staan beide op één kaartblad. Van dit blad bestaan twee manuscripten, aangeduid als minuut- en netkaart, beide daterend van ca. 1562. Bij de netkaart bevinden zich nog twee bijkaartjes, de zogenaamde cartons, waarop nogmaals de beide steden zijn afgebeeld, maar nu zonder omgeving en wat schematischer getekend. De minuutkaart bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en de netkaart in de Nationale Bibliotheek te Madrid.

Gezien het grote belang van deze kaart zijn beide steden er apart uitgelicht en vergroot naar de schaal 1 : 5.000. Deze schaal maakt het mogelijk de nauwkeurigheid van de plattegronden te controleren met behulp van de losse transparantkaarten ontleend aan het kadastrale minuutplan.

Reconstructie plattegrond van Jacob van Deventer (schaal 1 : 5.000)

Op deze kaart zijn de belangrijkste structuurbepalende elementen (wateren, wegen, straten en dergelijke) die voorkomen op de kaart van Jacob van Deventer, geprojecteerd op het kadastrale minuutplan. Door beide kaarten te koppelen wordt een nauwkeurig beeld verkregen van de topografie omstreeks 1562, in feite de laat-middeleeuwse situatie. Voor het ten noorden van Schoonhoven gelegen Hofland kon dit beeld nog worden aangevuld met behulp van de kaart van Pieter Sluyter (1552). Anders dan bij Schoonhoven is van de stadsgracht van Nieuwpoort zoals weergegeven op de kaart van Van Deventer weinig terug te vinden op het kadastrale plan: behalve enkele nog al vergraven en verlande restanten binnen de vesting is alleen het ten zuiden ervan gelegen deel nog goed herkenbaar. Dit betekent dat, gezien het weliswaar betrouwbare maar toch globale karakter van deze kaart, de juiste plaats van de oude gracht slechts bij benadering kon worden aangegeven. Hetzelfde geldt voor de achterwegen in het zuiden en in het uiterste noorden.

Reproductie Topografische en militaire kaart (schaal 1 : 50.000)

Om de gebruiker van de stedenatlas enig inzicht te geven in de ligging van de stad ten opzichte van zijn omgeving, is een reproductie van een gedeelte van blad 38 (terrein verkend in 1838, 1848 en 1849, eerste druk in 1858) van de Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden aan het kaartmateriaal toegevoegd. Deze kaartserie is de oudste volledige serie topografische kaarten die wij voor Nederland kennen.

Naast de genoemde kaarten bevat deze aflevering een aantal afbeeldingen. Deze bestaan voor een deel uit zelf geproduceerde kaartjes ter illustratie van de tekst en voor een deel uit reproducties van oude stadsplattegronden en -gezichten. Van de stadsplattegronden zijn die gekozen die de verschillende ontwikkelingsstadia het best representeren. Eerder is reeds gewezen op het belang van de kaart van Jacob van Deventer. Om die reden is behalve de beide deelvergrotingen ook nog de gehele kaart gereproduceerd, zij het enigszins verkleind. Voor de periode daarna worden, op een enkele vestingkaart na, voor Nieuwpoort geen plattegronden meer aangetroffen. Op dit punt is Schoonhoven beter bedeed; gereproduceerd zijn de kaarten van Ludovico Guicciardini, Joan Blaeu en Isaac Tirion.

Tenslotte nog een opmerking over het begeleidend commentaar. De tekst heeft primair tot doel de verschillende kaarten toe te lichten en een schets te geven van de topografische geschiedenis van de stad. Sociaal-economische en politieke ontwikkelingen komen dan ook slechts ter sprake wanneer zij van invloed zijn geweest op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

Bij het tot stand komen van deze aflevering hebben wij weer kunnen rekenen op de medewerking van velen. Een aantal van hen willen wij met name bedanken. In de eerste plaats de heer Th.M. Elsing die zo goed was om een deel van de tekst voor zijn rekening te nemen. Voorts de heer Th. Rothfusz die weer voortreffelijk tekenwerk heeft afgeleverd. Hij werd hierbij enthousiast en kundig geholpen door de heer B.C. Weidema. De heren C.R. Schoute, archivaris van de Krimpenerwaard, G. Stigter en E.A.N. Kon, leden van de Historische Kring Nieuwpoort, waren bereid om de concepten van respectievelijk Schoonhoven en Nieuwpoort kritisch door te lezen. De gemeentebesturen van Schoonhoven en Liesveld stunden ons moreel en daadwerkelijk bij het realiseren van deze atlas. Tenslotte danken wij de heer G. van Herwijnen, die afscheid nam van de redactie maar nog wel een uitvoerig commentaar op het eerste concept van deze aflevering heeft gegeven.

Amsterdam/Delft, 1990

P.A. Henderikx
P.H.D. Leupen
J.C. Visser
J.G. Wegner

Schoonhoven en Nieuwpoort

Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw

In de loop van de 13e eeuw ontstaat in het dan reeds voor het overgrote deel ontgonnen Utrechts-Hollandse veengebied een aantal steden, met name langs de grote rivieren. Twee daarvan zijn Schoonhoven en Nieuwpoort, schuin tegenover elkaar gelegen aan de rivier de Lek. Van beide hangt de morfologische structuur nauw samen met het landschap en de ontginningsgeschiedenis van de streek waarin zij zijn ontstaan; aan deze aspecten moet derhalve enige aandacht worden besteed voor wij op de ontwikkeling van de steden zelf in kunnen gaan.

Tussen het Midden-Nederlandse rivierkleigebied in het oosten en de oude duinen en riviermonden in het westen doorsnijden de Rijn- en Maastakken het uitgestrekte Utrechts-Hollandse veengebied. Anders dan in het rivierkleigebied bouwen zij hier geen aanzienlijke oeverwallen en stroomruggen op. Dergelijke uit zand en klei bestaande oeverafzettingen zijn hier over het algemeen van geringe betekenis, zeker langs de Lek beneden Leksmond en de Hollandse IJssel beneden Montfoort. Deze riviertakken zijn relatief jong, zij bestaan weliswaar in de vroege middeleeuwen maar zijn beslist niet ouder dan de Romeinse tijd. Wel hebben de Lek en de Hollandse IJssel langs hun oevers brede stroken klei op het veen afgezet. Deze klei-op-veen- en veengronden vindt men ook langs veenstroompjes zoals de Ammers, de Zevender en de Vlist, die in genoemde rivieren uitmonden en waar het rivierwater bij hoge waterstand tegenstrooms in wordt gestuwd. Anders dan langs het grootste deel van de Lek en de Hollandse IJssel zelf heeft langs de benedenlopen van deze riviertjes bovendien enige stroomrugvorming plaats gehad¹.

De geschetste bodemsituatie is bepalend geweest voor de ontwikkeling van de bewoning van de Lekstreek. In de vroege middeleeuwen blijft de bewoning in de Rijn- en Maasdelta beperkt tot de stroomruggronden en oeverwallen in het oosten en de oude duinen en estuariumafzettingen in het kustgebied. Op het veen wordt tot in de 10e eeuw slechts sporadisch gewoond. Dit geldt ook voor de gouw Lek-en-IJssel, het gebied tussen en aan weerszijden van de Lek en de Hollandse IJssel. In deze gouw wordt in de vroege middeleeuwen alleen gewoond op de stroomruggen langs de bovenlopen van de twee genoemde rivieren, stroomafwaarts tot Montfoort en Leksmond². In de eerste helft van de 11e en mogelijk al in de late 10e eeuw komt daarin verandering, wanneer, net als in heel het Utrechts-Hollandse veengebied de systematische ontginning van de veen- en klei-op-veen- en veengronden een aanvang neemt³. Bij deze ontginningen wordt de grond ontwaterd en geschikt gemaakt voor zowel akkerbouw als veeteelt door middel van een strak systeem van rechte sloten en opstreckende kavels met de boerderijen op de koppen van de percelen. Van deze ontginningen bevinden de oudste zich langs de grote rivieren en de benedenlopen van de veenstroompjes. De meestal iets jongere ontginningen in het binnenland hebben ofwel de natuurlijke veenwateren ofwel gegraven wettersingen als ontginningsbases⁴. Langs de rivieren zijn de ontginningen al vroeg voorzien van dijkes met daarin sluisjes ten behoeve van de afwatering. In het binnenland worden de ontginningen waar nodig voorzien van voor-, zij- en achterkaden om zo in de diverse ontginningseenheden een beheersbare waterstand te krijgen⁵.

In de gouw Lek-en-IJssel zullen de ontginningen rond het midden van de 11e eeuw een eindweegs zijn gevorderd. Bestudering van de indeling van het gebied in aartsdiakonaten, dat wil zeggen districten waarbinnen aartsdiakenen namens de bisschop van Utrecht de hoge kerkelijke rechtsmacht uitoefenen, alsmede van de manier waarop deze aartsdiakonaten in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw zijn gevormd, leert dat langs de Lek en de Hollandse IJssel reeds voor het midden van de 11e eeuw diverse ontginningen zijn uitgevoerd en dat op zijn minst de kerken van de moederparochies Lekker-

kerk en Ouderkerk aan de IJssel voor die tijd moeten zijn gesticht. Tevens blijkt dat landinwaarts de ontginningen niet ouder zijn dan de tweede helft van de 11e eeuw⁶. Verder kan de ontginningschronologie in grote lijnen worden gereconstrueerd aan de hand van de vroegste vermeldingen van nederzettingen in de geschreven bronnen en de informatie die kan worden ontleend aan met name de verkavelingsstructuur, tijnstarieven, de relatie moeder- en dochterkerken en patronaats- en tiendrechten. In combinatie maken deze gegevens het aannemelijk dat de ontginningen langs de Lek en de Hollandse IJssel ca. 1200 voor het overgrote deel zijn voltooid. Ook in de centrale delen van de Lopiker- en Krimpenerwaard zal dat het geval zijn geweest, maar ten zuiden van de Lek, in de Alblasserwaard, worden de laatste binnenlandse ontginningen hoogstwaarschijnlijk pas in het derde kwart van de 13e eeuw uitgevoerd⁷.

Wie de publieke gezagsdragers zijn geweest die leiding hebben gegeven aan de ontginningen kunnen wij slechts globaal vaststellen. In de 10e eeuw wordt de gouw Lek-en-IJssel bestuurd door een graaf. In diens positie komt een ingrijpende verandering wanneer in 944 de Duitse koning Otto I al zijn goederen in deze gouw aan de kerk van Utrecht schenkt ten behoeve van de kapittels van Dom en Oudmunster. Omdat daartoe ook de zeggenschap over de wildernis behoort en Lek-en-IJssel in die tijd nog maar voor een klein deel ontgonnen is betekent dit dat de gouw grotendeels aan het gezag van de graven wordt onttrokken. Het gevolg is dat de ontginningen onder het oppergezag van de bisschop van Utrecht tot stand komen. Door de bisschoppen is de uitvoering van de ontginningen en het bestuur en de rechtsmacht over de nieuwe nederzettingen in de loop der tijd aan diverse personen en instellingen gedelegeerd. Allereerst aan de Utrechtse kapittels Dom en Oudmunster waarvoor de schenking van 944 in principe bestemd was, als ook aan het jonge kapittel van St. Marie (gesticht ca. 1090). Daarnaast worden edelen ingeschakeld, onder wie de graaf van Lek-en-IJssel die door de bisschop met de voogdij over kerkelijke goederen, dat wil onder andere zeggen met bestuurs- en rechtsmacht daarover, wordt bekleed⁸. In het westen van de gouw verliest de bisschop in de 12e eeuw zijn landsheerlijke gezag aan de graaf van Holland. Vermoedelijk gebeurt dit tijdens het bewind van de Hollandse graaf Dirk VI (1122-1157).

In detail behoeft de politieke en institutionele geschiedenis van de Lekstreek tijdens de ontginningsperiode hier niet te worden behandeld. Wel is het relevant de feitelijke situatie te kennen rond het midden van de 13e eeuw wanneer Schoonhoven en Nieuwpoort ontstaan⁹. De grens tussen Holland en het Sticht volgt in die tijd de oostgrens van de parochies Stolwijk en Bergambacht ten noorden van de Lek en de oostgrens van Groot-Ammers en Goudriaan aan de zuidzijde van de rivier. In de directe omgeving van de twee steden is aan de Hollandse kant op lokaal niveau in ieder geval het ambachtsheerlijke gezag, dat wil zeggen de lage jurisdictie, in handen van leden van de familie Van der Lede-Van Arkel. Heer van het oostelijke deel van Bergambacht (Bovenberg) en het oosten van Stolwijk is Jan van der Lede; hoogstwaarschijnlijk bezit deze daar naast de lage jurisdictie ook de hoge rechtsmacht, de hoge heerlijkheid, of althans elementen daarvan. In het westen van Stolwijk en Bergambacht (Benedenberg) is Herbaren van den Berg ambachtsheer. Tevens is deze Van Arkel, van wie heer Jan I van Arkel een broer en Jan van der Lede een oom is, heer van Groot-Ammers. Deze heerlijkheid, die naar het kasteel langs de Lek ook wel Liesveld wordt genoemd, omvat de twee ambachten Gelkenes en Ammers-Graafland. Aan de Utrechtse zijde van de grens liggen langs de Lek Willige-Langerak en Langerak. Het bestuur is hier in handen van heren uit het geslacht Van Goye, nazaten van de graven van de voormalige gouw Lek-en-IJssel. In Willige is dat ca. 1250 Gijsbert van Goye, in Langerak ten zuiden van de Lek Wouter van Langerak, eveneens een Van Goye. Verder komen wij ook op Stichts gebied Jan van der Lede tegen, en wel als heer Van Haastrecht, Vlist en Cabau. In Lopik en Bonrepas behoort de lage rechtsmacht aan het kapittel van St. Marie en in Noord-Zevender (Vijftienhoeven) aan de familie Van Zevender.

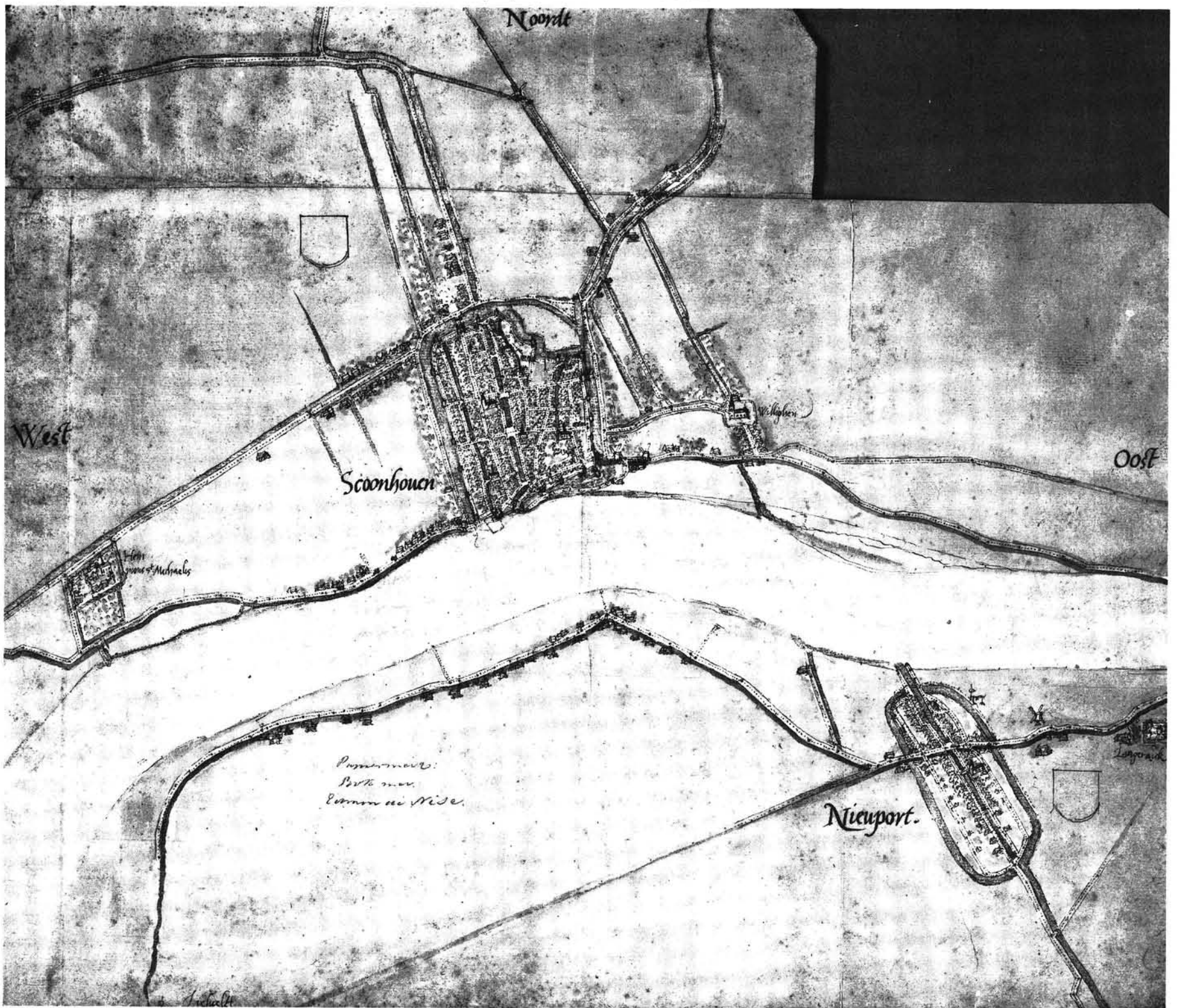
Schoonhoven en Nieuwpoort ontstaan in dit gebied beide

precies aan weerszijden van de grens tussen Holland en het Sticht, elk op het territorium van zowel een Stichtse als een Hollandse heerlijkheid: Schoonhoven in het uiterste oosten van Bergambacht-Bovenberg en in het westen van Willige-Langerak, en Nieuwpoort aan weerszijden van de grens tussen de heerlijkheden Liesveld en Langerak. In hoeverre deze tweeherigheid de ontwikkeling van de twee steden heeft beïnvloed, met name op het punt van de ruimtelijke structuur, is een van de vragen waarop wij hierna in zullen gaan. Deze vraag is, gecombineerd met het feit dat de steden zo dicht bij elkaar langs de Lek liggen en dezelfde heerlijke geslachten, namelijk de families Van der Lede-Van Arkel en Van Goye-Van Langerak bij de stichting ervan betrokken zijn geweest, reden de twee steden in één atlas te behandelen.

Waarom in de loop van de 13e eeuw langs de rivieren in het veenontginningsgebied diverse steden ontstaan, is niet een vraag die in deze atlas kan worden beantwoord. Wel kunnen een aantal factoren worden genoemd die bij het ontstaan van de steden mogelijk een rol hebben gespeeld. Wat opvalt is dat de steden ontstaan in een tijd dat de ontginning van de veen- en klei-op-veengronden praktisch is voltooid. Mogelijk bestaat hier een verband. Gedurende enige eeuwen hebben de jongere generaties van de gestaag groeiende bevolking in het Stichts-Hollandse veengebied zich van een bestaan verzekerd in het agrarisch bedrijf door het stichten van steeds nieuwe ontginningsnederzettingen. Aan deze mogelijkheid komt in de 13e eeuw een einde hetgeen specialisatie op het gebied van handel, nijverheid en visserij kan hebben bevorderd. Daarbij komt waarschijnlijk

een toenemende behoefte in het thans optimaal bewoonde ontginningsgebied aan handelsprodukten van buiten, misschien zelfs aan agrarische produkten, want door de sterk voortschrijdende inklinking van het veen kan het verbouwen van granen in deze gebieden al in de 13e eeuw moeilijker zijn geworden¹⁰. Het ontstaan van regionale marktcentra waar zich lieden vestigen met overwegend niet-agrarische beroepen, wordt dan verklaarbaar. En evenzo dat deze nederzettingen ontstaan op verkeerstechnisch gunstige plaatsen. Bijvoorbeeld bij de monden van de diverse veenstroompjes, die in de 13e eeuw veelal worden afgedamd, of bij de sluis in de mond van een gegraven water; met andere woorden op plaatsen waar over de grote rivieren aangevoerde waren kunnen worden verkocht om vandaar landinwaarts te worden vervoerd, en waar omgekeerd produkten uit het achterland te koop kunnen worden aangeboden. Binnen dit patroon past het ontstaan in de 13e eeuw van Schoonhoven en Nieuwpoort, evenals van andere stedelijke agglomeraties zoals Schiedam, Rotterdam, Gouda en Amsterdam.

Landsheren en lokale hoge heren hebben dit proces bevorderd door het verlenen van stedelijke rechten op economisch, bestuurlijk en rechterlijk gebied. Soms zijn zij zelfs van het begin af aan actief betrokken bij het ontstaan van een stad door het ter beschikking stellen van een gunstig gelegen terrein voor stedelijke vestiging en het verlenen in een zeer vroeg stadium van een stadsrecht. Met dergelijke initiatieven van lokale heren lijken wij zowel bij het ontstaan van Schoonhoven als van Nieuwpoort te maken te hebben.

1. Plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort, door Jacob van Deventer, omstreeks 1562. Pentekening, gekleurd, 36 x 43 cm (ARA, Kaartenafdeling, DEF 1).

Schoonhoven

I. De pre-stedelijke fase

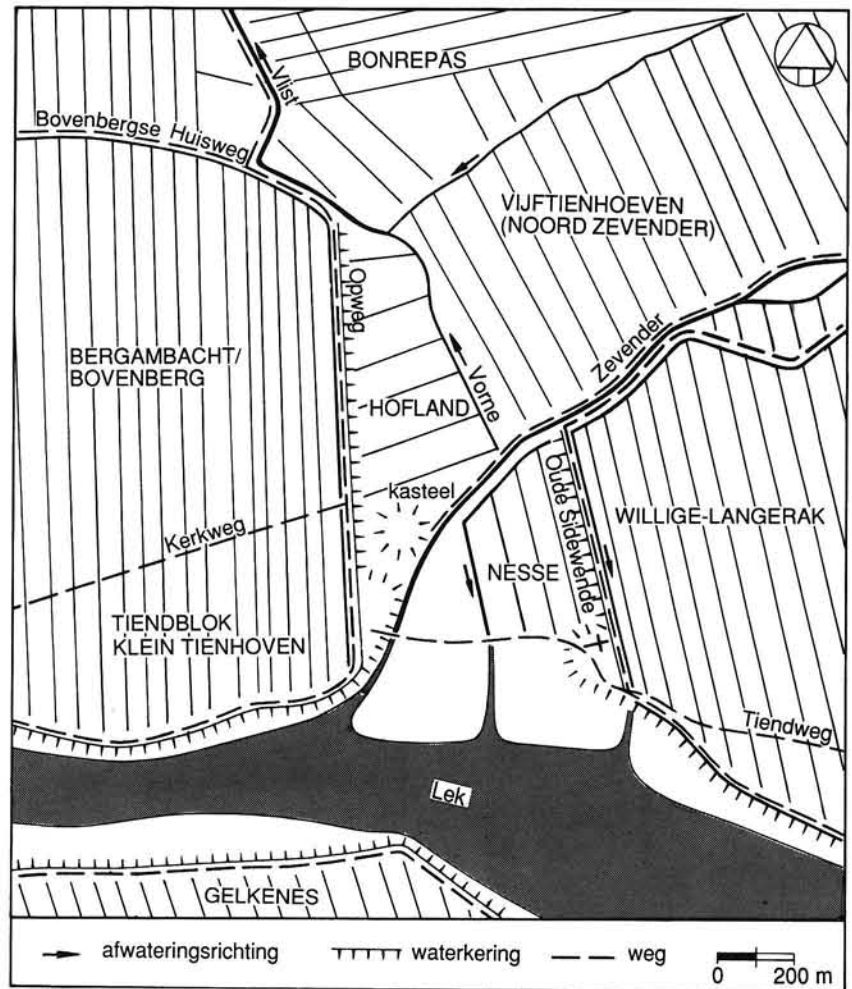
Schoonhoven ligt aan de noordelijke oever van de Lek in het grensgebied van de Krimpener- en Lopikerwaard. De stad kwam tot ontwikkeling in het mondingsgebied van de Zevender¹¹, een watertje van natuurlijke oorsprong. Ten noorden van de stad ontspringt de Vlist, een natuurlijk veenwater dat bij Haastrecht in de Hollandse IJssel uitmondt.

De oevers van de Lek zijn opgebouwd uit klei en veen. De dikte van het kleidek bedraagt bij Schoonhoven ruim één meter; landinwaarts neemt deze dikte snel af. Langs de Vlist is tengevolge van opstuwing van het water van de Hollandse IJssel een vrij breed kleidek afgezet, op sommige plaatsen meer dan vier kilometer breed. De Vlist heeft in de ontwikkeling van het grensgebied van de Krimpener- en de Lopikerwaard een belangrijke rol gespeeld als basis voor de veenontginningen in dit gebied en - in later tijd - bij de afwatering van vrij grote gedeelten van de Lopikerwaard. Een verbinding tussen de Vlist en de Zevender lijkt niet bestaan te hebben. Slechts in incidentele gevallen zal bij zeer hoge waterstanden in de Lek vanuit deze rivier via de Zevender water in de Vlist gestroomd zijn¹². De vergraven bovenloop van de Vlist stond in de middeleeuwen bekend onder de naam 'Vorne'. Deze naam is bewaard gebleven in de Voornebrug over de Vlist bij de Bovenbergse Huisweg¹³.

Wat het landschap betreft zullen de kleirijke oeverafzettingen langs de Lek met veel opgaand hout, waaronder eik, begroeid geweest zijn, landinwaarts overgaande in een lichtere vegetatie met ondermeer els en berk. Het bodemoppervlak kan in het mondingsgebied van de Zevender in de pre-stedelijke fase enige decimeters boven N.A.P. gelegen hebben. Dat wil zeggen dat het deel van de binnenstad ten westen van de Haven sedert de stadswording ongeveer een meter is opgehoogd en het deel ten oosten van de Haven ongeveer twee meter¹⁴. Het verschil in hoogteligging tussen het westelijke en oostelijke stadsdeel kan er op wijzen dat het gedeelte ten oosten van de Haven in een bepaalde periode van de stedelijke ontwikkeling extra is opgehoogd. De wijze van ontginning van het noordelijke oevergebied van de Lek heeft op de ruimtelijke structuur van de stad - het plan van straten, wegen en grachten - een belangrijke invloed gehad. Uit een analyse van het patroon van de verkavelingen in de omgeving van Schoonhoven blijkt evenwel dat het stadsgebied van Schoonhoven in zijn pre-stedelijke periode niet het uitgangspunt heeft gevormd van een zelfstandige ontginning. Het grondgebied van de stad heeft oorspronkelijk gedeeltelijk behoord tot de ontginning Bovenberg-Bergambacht (het westelijke stadsdeel) en gedeeltelijk tot de ontginning Willige-Langerak (het oostelijke stadsdeel). Hierbij vormden de Vorne en de Zevender de grens tussen de beide ontginningseenheden (afb. 2). De oostelijke grens van de landinwaarts opstreckende hoeven van Bergambacht werd gevormd door een zijkade waarvan het noordelijke gedeelte terug te vinden is in de Opweg. Het gebied ten oosten hiervan, het latere Hofland, is daarom als een restgebied van de ontginning Bovenberg te beschouwen. De oudste begrenzing van Willige-Langerak, eveneens een kade, vinden we terug in de Populierenlaan bij de Hervormde kerk van Willige-Langerak. Deze kade wordt in 1274 aangeduid als de 'Oude Sidewende'¹⁵. De ten westen van deze kade gelegen Nesse vormde evenzeer een restgebied en wel van de ontginning Willige-Langerak.

De ontginningen van Bovenberg en Willige-Langerak zullen voor 1100 tot stand gekomen zijn. Een aanwijzing hiervoor geeft een oorkonde van 1155 betreffende de afwatering van Lopik op de Vlist via Polsbroek¹⁶. In deze bron wordt namelijk gewezen op een oudere afwatering van Lopik via Noord Zevender (in de bewuste oorkonde Vijftienhoeven genoemd) naar de Vlist ten tijde van bisschop Koenraad (1076-1099). Deze afwatering, die omstreeks 1090 tot stand gekomen kan zijn, is waarschijnlijk terug te vinden in de huidige wetering op de grens van Noord Zevender en Bonrepas. Deze wetering stond in verbinding met de Vorne

en via de Vorne met de Vlist¹⁷. Hoewel de Vorne omstreeks 1090 aanwezig geweest moet zijn, behoeft het gebied dat door de Vorne werd ingesloten, het latere Hofland, toen nog niet in cultuur gebracht te zijn. Een verdeling van dit gebied in kleinere percelen kan in de 12e eeuw zijn beslag hebben gekregen. De Nesse onder Willige-Langerak kan eveneens in de 12e eeuw zijn bekaad en verkaveld. Een nauwkeurige datering van de aanleg van dit in eerste instantie buiten de bekading van Willige-Langerak gebleven gebied is niet te geven; een aanleg in het eerste kwart van de 13e eeuw is evenzeer mogelijk.

2. Schoonhoven, de pre-stedelijke fase omstreeks 1250.

Aangenomen mag worden dat de occupatie van het gebied van Bergambacht, inclusief Bovenberg, vanuit het westen heeft plaatsgevonden; het in cultuur brengen van Willige-Langerak - en ook van het ten noorden van de Lopikerwetering gelegen Noord Zevender - zal daarentegen vanuit het oosten geschied zijn.

Het verkavelingspatroon van Bovenberg is zeer regelmatig. De onderlinge afstanden tussen de kavelsloten zoals die uit het kaartbeeld blijken maken het aannemelijk dat de oudste hoeven een breedte hebben gehad van 30 roeden (ca. 110 m). Bij het op ruim een kilometer ten westen van de stad gelegen De Hem staan de kavels van de landerijen vrijwel loodrecht op de Lek; de diepte van de percelen tussen de Lekoever en de Bovenbergse Huisweg bedraagt daar ca. 1500 m. In westelijke richting geert het kavelpatroon enigszins in verband met de loop van de Lek en sluit vervolgens in de omgeving van Ammerstol aan op de verkaveling van Benedenberg. Tussen Schoonhoven en Ammerstol lagen de tiendblokken Groot en Klein Tienhoven. Het Hofland maakte deel uit van Klein Tienhoven¹⁸. Het kaartbeeld geeft de indruk dat met het uitzetten van de hoeven begonnen is ter hoogte van De Hem, dat wil zeggen in het oostelijke gedeelte van Groot Tienhoven, en dat van daaruit zowel naar het westen als naar het oosten, in de richting van de Zevender, is gewerkt. Ook in Willige-Langerak staan de kavelsloten in het centrale gedeelte van de ontginning vrijwel loodrecht op de Lekoever. Deze richting zet zich westwaarts voort tot aan de eerder genoemde Oude Sidewende en verder in de Nesse. De parcellering van het Hofland staat vrijwel loodrecht op de Vorne.

Vervolgens vraagt een tweetal pre-stedelijke wegen de aandacht in verband met de ruimtelijke structuur van de oude stad van Schoonhoven: de Kerkweg naar Bergambacht en

de weg die heeft gelopen tussen de (huidige) Stenenbrug en de kerk van Willige-Langerak. Gezien de ligging van de Kerkweg in de ontginning Bovenberg kan de oorspronkelijke functie van deze weg vergelijkbaar geweest zijn met die van de zogenaamde tiendwegen. Wanneer de aanleg van deze weg heeft plaatsgevonden is niet te bepalen¹⁹. De naam duidt op een latere functie voor kerkgangers. De kerk was in dit geval die in Bergambacht. Voor de ruimtelijke structuur van de stad is de Kerkweg van belang geweest omdat hij de plaats heeft bepaald van de vestinggracht aan de noordzijde van de binnenstad.

Eveneens van pre-stedelijke oorsprong en eveneens niet nauwkeurig te dateren is de oude wegverbinding met de kerk van Willige-Langerak. Binnen de stad is dit tracé terug te vinden in de Stadhuisstraat (Schoenmakerstraat) - Carmelietenstraat - Meent. Gedurende de middeleeuwen en ook nog daarna werd het oostelijke gedeelte van deze weg aangeduid als 'de kerklaan naar Willige'. Het tracé is bepalend geweest voor de richting van de afscheidingen van de huiserven langs de Haven (afb. 3). Het pre-stedelijke karakter blijkt verder uit het feit dat het tracé in het tweede kwart van de 14e eeuw werd doorsneden door de oostelijke stadsgracht. Het is niet waarschijnlijk dat dit tracé deel heeft uitgemaakt van de doorgaande bedijking langs de Lek. De oudste doorgaande waterkering langs de Lek werd in de stad gevormd door de waarschijnlijk pas in het begin van de 14e eeuw aangelegde Korte Dijk²⁰.

Wat betreft de waterhuishouding van de verschillende ontginningseenheden zal Willige-Langerak tot 1272 langs de Oude Sidewende rechtstreeks op de Lek hebben afgewaterd²¹; bij de Nesse zal dat ook het geval geweest zijn en wel langs de brede sloot die op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer onmiddellijk ten oosten van de omgrachte stad is aangegeven. Het Hofland heeft steeds via de Vorne op de Vlist afgewaterd. Het deel van Bovenberg ten zuiden van de Huisweg (Groot en Klein Tienhoven) waterde tot 1341 rechtstreeks af op de Lek via een sluisje bij De Hem. In genoemd jaar kreeg dit gebied met andere delen van Bovenberg een afwatering op de Hollandse IJssel via de Bergvliet²².

In 1247 oorkondde Jan van der Lede 'apud Sconhouen'²³. Met de naam 'Schoonhoven' werd in 1247 waarschijnlijk nog niet de stad bedoeld maar een kleine pre-stedelijke nederzetting bij het huis van Jan van der Lede²⁴. Dit huis, in meer of mindere mate versterkt, heeft gelegen ter plaatse van het latere kasteel. Het is mogelijk dat in het midden van de 13e eeuw een vierkante toren deel heeft uitgemaakt van deze behuizing²⁵. Het blijft gissen naar de ouderdom van deze vestiging van het heerlijk gezag. Indien Jan van der Lede de eerste lokale heerser is geweest die zich aan de Zevender heeft gevestigd, dan kan het huis in eerste aanleg dateren uit het tweede kwart van de 13e eeuw²⁶. Dat deze plaats al eerder bewoond was mag echter niet worden uitgesloten.

Jan van der Lede behoorde tot het geslacht Van der Lede-Van Arkel, waarvan de bezittingen in het midden van de 13e eeuw zich uitstrekten van de Merwede (Gorinchem en omgeving) tot aan de Hollandse IJssel (Haastrecht). Het is aannemelijk dat Bergambacht/Bovenberg heeft behoord tot de bezittingen van Jan van der Lede. Hij wordt voor de eerste maal vermeld in 1243²⁷. Bergambacht/Benedenberg behoorde in 1253 aan Herbaren van Arkel (van den Berg, zie ook bij Nieuwpoort). Jan van der Lede was verder heer van Haastrecht, waarvan ook Vlist en Cabau deel uitmaakten. Hij overleed tussen 1255 en 1258 en werd als heer van Schoonhoven opgevolgd door zijn zoon Hugo Botter (van der Lede). Hugo Botter overleed enige jaren voor 1280²⁸. In dat jaar werd Schoonhoven door de graaf van Holland in leen gegeven aan de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats.

II. Ontstaan en groei in de 13e eeuw

Op 3 mei 1280 beleende graaf Floris V van Holland Nicolaas van Cats met het 'goed' van Schoonhoven bestaande uit 'poort' en 'gerecht'²⁹. Schoonhoven komt dan naar voren als een stedelijke nederzetting met een bestuur bestaande uit schout en schepenen en een zekere economische bedrijvigheid. Nicolaas van Cats mag namelijk markt-tollen heffen van degenen die in Schoonhoven de markten bezoeken. Tevens verkrijgen de poorters van Schoonhoven vrijdom van tolleren in de Hollandse landen. De oorkonde van 3 mei 1280 mag echter niet gezien worden als een stadsrecht-brief. Immers de rechten werden verleend aan de nieuwe heer van de stad, niet aan de poorters. Het is aannemelijk dat de inwoners van het stedelijke Schoonhoven reeds eerder bepaalde stedelijke rechten van hun heer hebben gekregen³⁰. In laatst genoemd jaar kan echter pas met zekerheid gesproken worden van de 'stad' Schoonhoven met een eigen rechtsgebied waar degenen, die een jaar en een dag in dit gebied (de 'vrijheid') hadden gewoond zonder dat hun heer aanspraak op hen gemaakt had, vrij waren als 'een van dien gebooren poorteren van Schoonhoven'³¹.

Met de belening door de graaf van Holland was niet de gehele poort onder het gezag van Nicolaas van Cats gekomen. Na op 25 januari 1281 de inwoners van Schoonhoven tolvrijheid in het Sticht Utrecht verleend te hebben³², schonk elect, - de wel gekozen maar niet gewijde bisschop van Utrecht - Jan van Nassau op 22 augustus 1281 zijn bezittingen alsmede die van de Utrechtse kerk 'in oppido Scoenhoven' (in de stad Schoonhoven) met de rechtspraak daarover aan Nicolaas van Cats³³. Hierop volgde op 29 oktober 1281 de schenking van de rechtsmacht over vijf morgen (ruim 4 ha.) 'ten oosten van de gracht van Schoonhoven'³⁴. Deze vijf morgen kunnen ten oosten van de Zevender gelegen hebben, indien met de aanduiding 'gracht' ('fossatum' in de oorkonde) de Zevender bedoeld is³⁵.

In de laatste decennia van de 13e eeuw lag Schoonhoven op de grens van de invloedssfeer van het graafschap Holland en het Sticht Utrecht. De belening van Schoonhoven door graaf Floris V aan Nicolaas van Cats heeft tot gevolg gehad dat de bisschop van Utrecht zich genoodzaakt zag zijn rechten naar voren te brengen, ook al hadden deze in de praktijk misschien niet veel meer te betekenen. Vanaf het einde van de 13e eeuw kan het mondingsgebied van de Zevender volledig tot het graafschap Holland gerekend worden³⁶.

De oudste stedelijke nederzetting

Het oudste gedeelte van de 'poort' van Schoonhoven strekt zich uit langs de beide zijden van de Haven vanaf de Stenenbrug in noordelijke richting, langs de westzijde van de Oude Haven en langs de westzijde van de Koestraat ter hoogte van de Grote kerk en ten noorden daarvan (zie afb. 3). De ligging van deze oudste kern binnen het huidige stadscentrum valt af te leiden uit de enigszins afwijkende richting van de percelen in de bouwblokken langs de genoemde gracht- en straatgedeelten. Deze percelen staan niet loodrecht op de rooilijnen langs de Haven-Oude Haven en Koestraat, maar maken hiermee een scheve hoek.

Zoals reeds eerder is aangegeven, is deze afwijkende richting in verband te brengen met het tracé van de pre-stedelijke weg naar Willige-Langerak, binnen de stad terug te vinden in de Stadhuisstraat - Carmelietenstraat - Meent.

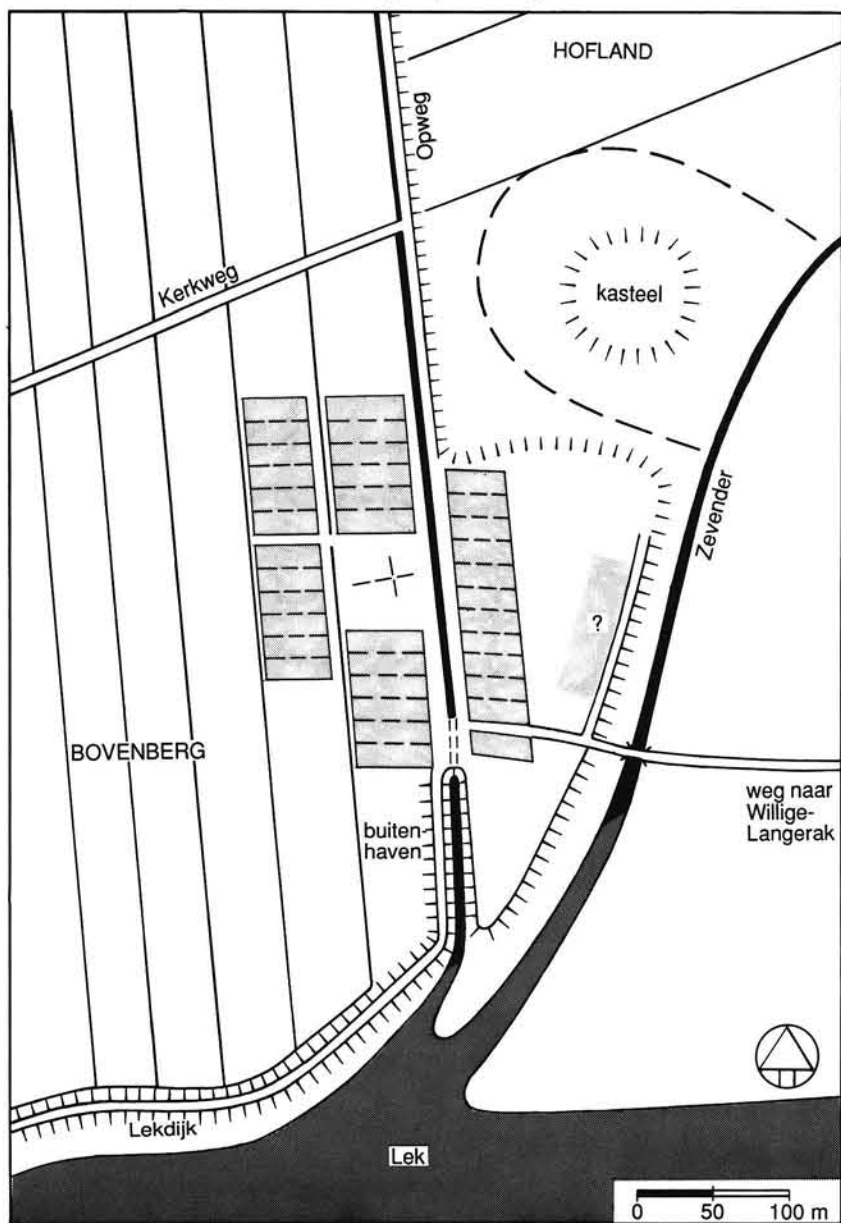
In deze nederzetting vormen de Haven en de Oude Haven het centrale element. Volgens de tot nu toe gangbare opvatting zijn bij de stadsaanleg de Haven en de Oude Haven onmiddellijk ten oosten van de zijkade van de ontginning Bovenberg (de Opweg) gegraven. De Haven stond hierbij in open verbinding met de Lek; de scheiding van buiten- en binnenwater werd gevormd door een dam ter plaatse van de huidige Dam. Tegelijk hiermee werden de Haven en de Oude Haven in verbinding gebracht met de Vlist door het graven van de Botersloot die eveneens onmiddellijk ten oosten van de Opweg is gelegen. Deze verbinding tussen de Lek en de Vlist zou een belangrijke

stimulans betekend hebben voor de ontwikkeling van het jonge Schoonhoven³⁷.

De topografie van het oude stadscentrum, zoals die is vastgelegd in het kadastrale minuutplan van 1828 en op latere, nauwkeurige stadsplattegronden, ondersteunt deze visie op de eerste periode van de stedelijke ontwikkeling echter niet. Indien de Haven en de Oude Haven namelijk ten oosten van het verlengde van de Opweg gegraven zouden zijn dan zouden ook nu nog de westelijke kaden van de Haven en de Oude Haven en de Opweg in elkaars verlengde moeten liggen. Nauwkeurige kaartstudie van het stadscentrum leert dat dit niet het geval is. Verlengt men de huidige Opweg in zuidelijke richting dan blijkt dit verlengde ten zuiden van de Dam vrijwel samen te vallen met de oostelijke kade van de haven en niet met de westelijke kade. Deze afwijkende richting van de Opweg is bovendien terug te vinden in de voorgevel-rooilijnen van een deel van de bebouwing langs de westzijde van de Oude Haven en aan de oostzijde van de Haven tussen de Stadhuisstraat en de Lopikerstraat (Kerkstraat). Het samenvallen van een deel van de oude zijkade van Bovenberg met de oostelijke kade langs de Haven tussen de Lopikerstraat en de Stadhuisstraat houdt in dat de Haven ten westen van de zijkade van Bovenberg ligt en niet, zoals steeds is aangenomen, ten oosten hiervan.

In afbeelding 3 is, uitgaande van dit topografische gegeven, een van de traditionele opvatting afwijkende versie over het ontstaan van Schoonhoven in kaart gebracht. Daaruit blijkt ondermeer dat zowel de Haven als de Oude Haven in eerste instantie binnendijks moeten zijn aangelegd, wellicht door verbreding van een poldersloot³⁸.

Tevens blijkt dat een open verbinding van de Oude Haven met de Vlist niet mogelijk was gezien de verschillen-

3. Schoonhoven, de stedelijke nederzetting omstreeks 1270.

de polderpeilen aan beide zijden van de zijkade van Bovenberg. De Botersloot past daarom niet in deze reconstructie van de ruimtelijke structuur van de oudste stadskern van Schoonhoven. Hierna zal evenwel blijken dat het graven van de Botersloot zonder veel moeite in een latere

periode van de stedelijke ontwikkeling is in te passen. Evenmin past in deze reconstructie de Dam, zoals die nu gelegen is tussen de Haven en de Oude Haven en die volgens de gangbare opvatting, zoals die hiervoor is aangegeven, de scheiding vormde tussen het buiten-water van de Lek en het binnenwater van de Botersloot en de hiermee in verbinding staande Vlist. Het is mogelijk dat in de vroegste periode van de stedelijke ontwikkeling de scheiding tussen het binnenwater (in Bovenberg) en het buitenwater (de Lek) ter plaatse van de Stenenbrug heeft gelegen³⁹. Ten zuiden van de Stenenbrug heeft dan een buitenhaven gelegen. Het huidige gedeelte van de Haven tussen de Stenenbrug en de Visbrug ligt namelijk niet geheel in het verlengde van het gedeelte van de Haven ten noorden van de Stenenbrug.

De oudste erven in het stadscentrum, die gekenmerkt worden door de reeds eerder genoemde afwijkende richting van de erfscheidingen, zullen tijdens de eigenlijke stadsvorming op een planmatige wijze zijn uitgezet⁴⁰. Het feit dat bedoelde afwijkende richting bepaald is door de richting van de oude weg naar Willige-Langerak doet vermoeden dat de huiserven aan de oostzijde van de Haven het eerst zijn uitgezet. Daar lag overigens ook de zijkade van Bovenberg. Het bouwblok aan de oostzijde van de Haven zal zich in noordelijke richting hebben uitgestrekt tot voorbij de (huidige) Dam⁴¹. Vervolgens werd een aantal erven aan de westzijde van de binnenhaven (Haven-Oude Haven) uitgezet op het maaiveld van de polder Bovenberg. Hierbij werd eveneens de richting aangehouden van de as van de Stadhuisstraat.

De erven aan de Koestraat ter hoogte van de Grote kerk kunnen tegelijk met de erven aan de westzijde van de Haven zijn uitgezet, dan wel enige jaren later. Verder geeft de plattegrond van het stadscentrum aanleiding te veronderstellen dat reeds ten tijde van het uitzetten van de huiserven aan de westzijde van de Haven een erf voor een kapel of een parochiekerk is gereserveerd. Over de vorming van de stadsparchie is evenwel niets bekend; eerst in 1354 wordt een parochiekerk, gewijd aan de H. Bartholomeus, genoemd⁴².

In de laatste decennia van de 13e eeuw en in het begin van de 14e eeuw heeft de bewoning zich waarschijnlijk uitgebreid in westelijke richting, waar de Havenstraat werd bebouwd⁴³, en in de richting van de Lek langs de Haven en de Koestraat.

Het uitzetten van de eerste erven langs de oostzijde en de westzijde van de Haven ten noorden van de huidige Stenenbrug is moeilijk te dateren. De vorming van de stedelijke nederzetting moet plaats gevonden hebben voor 1280. De vermelding van de naam Schoonhoven in 1247 heeft er eerder toe geleid de aanleg van de percelen langs de Haven te stellen omstreeks 1240. Gelet op de stadsontwikkeling in het rivierengebied zou dan van een zeer vroege ontwikkeling sprake geweest zijn⁴⁴. Een datering in de vijftiger en/of zestiger jaren lijkt in dit opzicht meer aannemelijk. Schoonhoven zou hiermee 'in de pas lopen' met het nabij gelegen Gouda, dat onder Hollandse invloed in dezelfde periode moet zijn ontstaan langs de Gouwe en langs een nieuw gegraven haven⁴⁵ en met het aan de andere zijde van de Lek gelegen Nieuwpoort.

Voor de omvang van de stadsvrijheid in de eerste periode van de stedelijke ontwikkeling zijn in schriftelijke bronnen uit die tijd geen aanwijzingen te vinden. Gezien de vermoedelijke omvang van het oudste deel van de stedelijke nederzetting is het aannemelijk dat ten tijde van de stadswording van het landelijke gebied van Bergambacht/Bovenberg een hoeve ter breedte van ruim 100 m is afgescheiden. Niet lang daarna, nog gedurende de 13e eeuw, zal hieraan een tweede hoeve, eveneens met een breedte van circa 100 m, zijn toegevoegd. Het is echter evenzeer mogelijk dat reeds vanaf de aanvang twee hoeven onttrokken zijn aan Bergambacht/Bovenberg. Ten oosten van de Haven-Oude Haven zal de stadsvrijheid toenmaals slechts de huiserven omvat hebben die daar bij de aanleg van de stedelijke nederzetting zijn uitgezet. Een aanwijzing hiervoor geeft de verdeling in gebieden waarin voor de huiserven zogenaamde hofstedegelden werden opgebracht aan

de heer van Schoonhoven. Deze gelden moesten worden opgebracht 'te' of 'binnen' Schoonhoven (het hoogste bedrag) en verder in de gebieden 'opt Merctveld' (het gebied ten noorden van de Lopikerstraat), 'op' of 'aan de Zevender' (Lange Weistraat) en 'nevens de Zevender over' (ten oosten van de Zevender)⁴⁶. Met het gebied 'te' of 'binnen' Schoonhoven is klaarblijkelijk de 'poort', dat wil zeggen de stedelijke nederzetting, bedoeld. De omgeving van het huidige Doelenplein, de Lopikerstraat (het oostelijke gedeelte) en de Lange Weistraat vielen daar buiten.

De in 1354 voor de eerste maal vermelde stadsparochie strekte zich in oostelijke richting uit tot de Zevender. Het gebied ten oosten van deze waterloop behoorde tot de parochie Willige-Langerak⁴⁷. De westelijke begrenzing van de stadsparochie zal samen gevallen zijn met de westelijke grens van het stedelijke rechtsgebied⁴⁸.

Verdere gegevens over Schoonhoven tegen het einde van de 13e eeuw ontbreken vrijwel geheel. De oudste schepenoorkunde stamt uit 1297⁴⁹; het aantal schepenen blijkt dan zeven te zijn. Het kasteel van de heren van Schoonhoven wordt voor de eerste maal vermeld in 1300⁵⁰. Zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven mag verondersteld worden dat in 1247 (de eerste vermelding van de naam Schoonhoven) een vestiging van het heerlijk gezag - al dan niet verdedigbaar - in Schoonhoven aanwezig is geweest.

In 1283 werd Nicolaas van Cats als heer van Schoonhoven opgevolgd door zijn gelijknamige zoon Nicolaas (II)⁵¹. Deze koos in 1300 en 1304 partij voor de Zeeuwen en Vlamingen tegen Jan van Avesnes, de eerste graaf van Holland uit het Henegouwse huis. Deze zegde op 21 augustus 1300 de poorters zijn steun toe en vergunde de stad zich te omvesten⁵². Het is, voor zover bekend, de eerste maal dat de graaf van Holland zich rechtstreeks tot de inwoners van Schoonhoven heeft gericht. In 1304 of kort daarna zullen de rechten van Nicolaas (II) van Cats op Schoonhoven vervallen zijn verklaard. Poort en gerecht van Schoonhoven kwamen aan de grafelijkheid. Daarmee was de eerste periode van de stedelijke ontwikkeling van Schoonhoven afgesloten.

III. De stedelijke ontwikkeling tot 1572

De ontwikkeling van de stad gedurende het laatste kwart van de 13e eeuw heeft zich in de eerste helft van de 14e eeuw voortgezet. Zoals hierna zal blijken breidde de stad zich gedurende het eerste kwart van deze eeuw uit in de richting van de Lek; in het tweede kwart volgde een bescheiden uitbreiding ten oosten van de Zevender.

Jan van Henegouwen, die op 18 april 1310 met Schoonhoven werd beleend⁵³, heeft in de krachtige groei van de stad gedurende de genoemde periode een belangrijk aandeel gehad. Deze jongere broer van graaf Willem (III) van Henegouwen maakte Schoonhoven tot zijn belangrijkste residentie in het noorden. Hierdoor steeg de stad in de eerste helft van de 14e eeuw in betekenis uit boven andere heerlijkheidsstadjes in het rivierengebied. Deze gunstige positie bleef in stand onder Jan van Blois, die zijn grootvader in 1356 als heer van Schoonhoven opvolgde. Waarschijnlijk was dit minder het geval tijdens zijn opvolger Gwijde van Blois (1381-1397)⁵⁴. Na diens dood in 1397 viel Schoonhoven weer aan de grafelijkheid van Holland. Door de strategische ligging van de stad aan de grens van het graafschap bleef de stad ook sedertdien verzekerd van de steun van het hogere gezag, ook in economisch opzicht⁵⁵.

De ligging aan de Lek gaf de mogelijkheid deel te nemen aan het vrachtverkeer op de grote rivieren. Wat betreft de rivierhandel heeft Schoonhoven echter veel te kampen gehad met tegenwerking van Dordrecht vanwege het stapelrecht van deze stad. Dit recht heeft vanaf het begin van de 14e eeuw bij voortdurende aanleiding gegeven tot het voeren van processen tussen beide steden⁵⁶. Deze processen hebben echter niet kunnen verhinderen dat de inwoners van Schoonhoven met min of meer succes hebben deelgenomen aan de vrachtaart, ook op langere afstand.

Zo werd in het derde kwart van de 15e eeuw handel gedreven op Noord-Frankrijk, waar graan werd opgekocht ten behoeve van de bierbrouwerij⁵⁷. Eveneens ten behoeve van de bierbrouwerij werd vanaf het einde van de 14e eeuw en gedurende de 15e eeuw op een groot aantal percelen in de directe omgeving van de stad hop verbouwd⁵⁸. In het laatste kwart van de 15e eeuw liep deze teelt terug. Toen kwam evenwel de hennep teelt naar voren. Het in 1362 genoemde 'wanthuis' wijst op lakennijverheid in het derde kwart van de 14e eeuw. Circa 1470 waren er 16 of 17 weefgetouwen in de stad en één lakenververij⁵⁹.

Vanaf omstreeks 1500 blijkt de veeteelt duidelijk aan belang te winnen⁶⁰. Naast het agrarische bedrijf was de visvangst op de Lek van betekenis. Bekend was vooral de zalmvisserij⁶¹. In directe relatie met de verbouw van hennep staan de touwslagerijen en de oliemolens. Het aantal oliemolens breidde zich tussen 1514 en 1561 uit van 2 à 3 tot 14 stuks.

De bierbrouwerij boette echter in diezelfde periode sterk aan belang in. Dat was evenzeer het geval met de lakennijverheid. In 1494 waren er nog slechts twee getouwen en in 1514 wordt er in het geheel geen melding meer van gemaakt.

Wat de handel betreft kan de marktfunctie als de belangrijkste bron van inkomsten beschouwd worden. Reeds in 1357 wordt een drietal jaarmarkten genoemd die in mei, augustus en oktober werden gehouden⁶².

De verzorgende functie voor het omliggende gebied heeft de stad voor grote economische wisselvalligheden behoed. Deze stabiliteit blijkt ondermeer uit het ontbreken van grote schommelingen in de omvang van de bevolking over wat langere tijd gezien. Voor de middeleeuwen ontbreken gegevens die een enigszins nauwkeurige schatting van de omvang van de bevolking mogelijk maken vrijwel geheel. Omstreeks 1470 kan het aantal inwoners gelegen hebben tussen 2500 en 3000. In 1514 wordt een aantal van 460 haardsteden opgegeven. Gaat men, evenals voor 1470 is gebeurd, uit van een bewoningsdichtheid per huis van 4,5 à 5 personen, dan zou het aantal inwoners niet meer dan 2300 hebben bedragen. Gezien de gegevens die in 1514 voor het bepalen van het aantal haardsteden in Schoonhoven zijn gebruikt, is er echter alle aanleiding te veronderstellen dat het aantal van 460 haardsteden te laag

is⁶³. Toch is het mogelijk dat het inwonertal in het laatste kwart van de 15e eeuw en het eerste kwart van de 16e eeuw achteruit gelopen is. Het aantal personen dat in deze periode het poorterschap heeft verworven was gering vergeleken met het relatief groot aantal personen dat tegen het einde van de 14e eeuw en in het eerste kwart van de 15e eeuw het poorterschap verkregen heeft. Deze gegevens maken de verleiding groot te veronderstellen dat in de laatst genoemde periode sprake is geweest van een substantiële groei van de bevolking⁶⁴.

De ruimtelijke structuur, 1300-1350

De eerste helft van de 14e eeuw is voor de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven van bijzonder belang geweest.

Zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven kreeg de stad in 1300 vergunning zich te omvesten. Aangezien aan de oostzijde van de stad het water van de Zevender enige bescherming bood tegen een onverhoeds binnendringen, zal met de aanleg van de stadsversterkingen na de toestemming van 1300 begonnen zijn aan de westzijde van de stad. Wanneer met deze aanleg een aanvang is gemaakt is niet meer precies te bepalen, wellicht reeds in de eerste jaren van de 14e eeuw dan wel omstreeks 1310⁶⁵. Waarschijnlijk is tegelijk met het graven van de stadsbuitengracht met de uitkomende grond een wal opgeworpen aan de stadszijde van de gracht.

Aan de westzijde van de stad werd ten behoeve van de nieuwe gracht een kavelsloot, gelegen tussen de derde en vierde kavel gerekend vanaf de Haven, in westelijke richting verbreed. Aan de noordzijde vond een verbreding plaats van de kavelsloot die aan de noordzijde langs de Kerkweg was gelegen. Op het gedeelte van de Kerkweg dat binnen de omgrachting kwam te liggen, werd de wal opgeworpen. Het doortrekken van de stadsbuitengracht in oostelijke richting bracht met zich mee dat de Opweg, de oude zijkade van de ontginning Bovenberg, doorgegraven moest worden. Dit betekende een belangrijke ingreep in de waterhuishouding van het gebied omdat het stadsdeel ten westen van de Haven-Oude Haven in de polder Bovenberg was gelegen en daarentegen het stadsdeel tussen de Haven-Oude Haven en de Zevender gemeen lag met het Hofland en afwaterde op de Vlist. Een oplossing voor dit probleem werd waarschijnlijk gevonden door het westelijke stadsdeel waterstaatkundig van Bovenberg af te scheiden en evenals het oostelijke stadsdeel op de Vlist te doen afwateren. De volgens de traditionele opvatting ten tijde van de stad in wording als scheepvaartkanaal gegraven Botersloot kreeg hierbij tevens een belangrijke waterstaatkundige functie.

In de eerder ontwikkelde, van vroegere opvattingen afwijkende visie waarbij ervan uitgegaan is dat de oudste haven niet ten oosten maar ten westen van de Opweg is aangelegd, is het aannemelijk te veronderstellen dat de Botersloot pas gegraven is nadat de Opweg ten behoeve van de stadsbuitengracht was doorgegraven. De Botersloot verkreeg hierbij de functie het overtollige water in de stad af te voeren naar de Vlist. In verbinding gebracht met de haven (de huidige Oude Haven) kon de Botersloot echter ook dienst doen voor de scheepvaart van en naar het achterland (de Krimpenerwaard). Het is daarom goed mogelijk dat men gelijktijdig met het graven van de Botersloot of kort daarna overgegaan is tot het vergroten van de (buiten)haven. Hiertoe werd de scheiding tussen buiten- en binnenwater van de Stenenbrug verlegd naar de Dam. De aanlegmogelijkheden werden hierdoor vrijwel verdubbeld.

Deze voor die dagen omvangrijke werkzaamheden (het graven van de Botersloot, het verleggen van de dam, het ophogen van de havenkaden en het verplaatsen van de bebouwing) kunnen in het tweede decennium van de 14e eeuw (ca. 1315) hun beslag gekregen hebben, niet lang na het aantreden van Jan van Henegouwen als heer van Schoonhoven⁶⁶. Sindsdien zal men het gedeelte ten noorden van de Dam aangeduid hebben met 'Oude' Haven. In die tijd kan ook de aanleg van de Korte Dijk en de huidige Tol (Korte Dam) gezien worden, wellicht in samenhang met het verleggen van de dam en het verhogen van de havenkaden. De Korte Dijk maakte deel uit van de water-

kering langs de Lek⁶⁷. Omstreeks 1325 zal het merendeel van de bebouwing 'opt gat van de Haven' (de huidige Voorhaven, Tol en Korte Dijk) tot stand zijn gekomen⁶⁸.

In de dertiger jaren volgde tenslotte de stadsuitbreiding ten oosten van de Zevender. Hiertoe werd vanaf de Schelebrug in de richting van de Lek een stadsbuitengracht gegraven. Deze gracht nam tevens de functie van afwateringskanaal over van de Zevender. De benedenloop van de Zevender werd hierdoor tot de smalle stadssloot die in 1933 werd gedempt. In de bescheiden nieuwe uitbreiding werd slechts één straat aangelegd: de huidige Nes en Molenstraat. De diepte van de huiserven aan beide zijden van de straat bedraagt ter hoogte van de Carmelietenstraat ongeveer 40 m. Deze maatvoering doet vermoeden dat bij de situering van de stadsbuitengracht met de genoemde diepte van de huiserven rekening is gehouden. Wellicht is ook in deze tijd het westelijke deel van de huidige Lopikerstraat tot stand gekomen tussen de toen vrij recent aangelegde Dam en het Marktveld.

Door de aanleg van de oostelijke buitengracht werd de verbinding tussen het stadscentrum van Schoonhoven en Willige-Langerak (Stadhuisstraat-Carmelietenstraat-Meent) verbroken. Ter vervanging werd de Williger- of Langerakkerpoort op de Lekdijk gebouwd. Tussen de Zevender en de Molenstraat werd omstreeks 1340 het Carmelietenklooster (het klooster van de broeders van Onze Lieve Vrouwe) gesticht. Het exacte jaar van deze stichting is niet bekend; de kerk zou in 1347 gewijd zijn⁶⁹. Gesitueerd ten oosten van de Zevender lag dit klooster niet in de stadsparochie maar in de parochie Willige-Langerak.

In 1354 wordt voor de eerste maal melding gemaakt van de stadsmuren. Gezien het uniforme formaat van de gebruikte baksteen in de fundering van de verdedigingsmuur zowel aan de zuidzijde, de westzijde als de oostzijde van de stad, is deze ringmuur in vrij korte tijd tot stand gekomen, wellicht tegen het midden van de 14e eeuw⁷⁰. Een uitzondering hierop vormt het gedeelte aan de noordoostelijke zijde van de stad bij het kasteel. Van deze muur kwam het gedeelte bij het Marktveld mogelijk in de zestiger jaren van de 14e eeuw tot stand, het gedeelte bij de doelen echter pas gedurende de 15e eeuw⁷¹. Naast de Williger- of Langerakkerpoort gaven vier andere poorten toegang tot de stad, de Lopikerpoort in de noordelijke hoek van de stad bij het Marktveld, de Beckevaerts- of Kruispoort aan het einde van de Koestraat, de Vrouwepoort op de Lekdijk en de Veerpoort bij de Korte Dijk ten behoeve van de veerverbinding over de Lek met Nieuwpoort en omgeving. Verder kunnen nog twee poorten voor 'intern' gebruik genoemd worden: de Hofpoort aan het Marktveld in het verlengde van de Lange Weistraat die de hoofdtoegang vormde vanaf de stad naar het kasteel en het Vellepoortje in de westelijke stadsmuur in het verlengde van de Appelstraat (Vellepoortstraat) dat toegang gaf tot de gronden tussen de muur en de vestingsgracht. Tenslotte dient er nog een tweetal waterpoorten vermeld te worden, één over de Oude Haven en één over de Zevender, bij het kasteel. Behalve het Vellepoortje worden alle landpoorten reeds in de 14e eeuw genoemd (zie Legenda).

In 1349 vergunde Jan van Henegouwen de stad om in de Dam een 'spoye' te leggen ten behoeve van de scheepvaart. Deze sluis met één paar deuren betekende een aanzienlijke verzwakking van de waterkering. De ingreep moest daarom zeer zorgvuldig plaatsvinden⁷². In hoeverre deze sluis tot een groei van het scheepvaartverkeer in Schoonhoven heeft bijgedragen is niet bekend. Evenmin is bekend wanneer op de Dam een waaggebouw is opgericht. Zowel op de kaart van Jacob van Deventer als op die van Guicciardini staat op die plaats een dergelijk gebouwtje aangegeven.

In deze periode van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Schoonhoven verdient het kasteel van de heren van Schoonhoven nadere aandacht. Het kasteel en de vrij omvangrijke terreinen die tot dit complex hebben behoord, hebben in belangrijke mate de ruimtelijke structuur van het noordoostelijke stadsdeel bepaald. Nog aan het einde van de middeleeuwen strekte zich tussen het kasteelterrein en de (latere) Lopikerstraat het Marktveld uit, vanaf omstreeks 1400 aangeduid met de Plaats. Zoals reeds is aangegeven

was het Marktveld een afzonderlijk tijsgebied dat oorspronkelijk geen deel uitmaakte van de stad. Wanneer in de Bloise rekeningen (Rentmeesterschap van Schoonhoven, Gouda en Stein) over de periode 1356-1397⁷³ werkzaamheden aan het kasteel worden verantwoord, blijken deze werkzaamheden een uitgebreid complex van gebouwen te betreffen. De uit genoemde rekeningen te vergaren gegevens zijn echter te toevallig om een concreet beeld van het kasteelcomplex op te leveren. Wel is duidelijk dat het centrum van het complex werd gevormd door een burcht ('het huis') met een voorburcht. De burcht was voorzien van vier hoektorens. Een van deze hoektorens was de eerder genoemde 'oude vierkante toren'. Op de voorburcht bevond zich een groot aantal bedrijfsgebouwen, zoals de stallen, het vleeshuis, de melkerij en de bakkerij. De voorburcht lag waarschijnlijk tussen het huis en de Zevender in. De Hofpoort in de stadsmuur aan het Marktveld ter hoogte van de huidige Varkensmarkt gaf toegang tot de voorburcht. Voorts gaven nog de Veldpoort en een poort aan de singel langs het Hofland respectievelijk vanuit het oosten en het noorden toegang tot de kasteelterreinen. Omdat gedurende de tweede helft van de 14e eeuw geen melding wordt gemaakt van nieuwbouw van enige betekenis zal Jan van Henegouwen een belangrijk aandeel gehad hebben in de vernieuwing en uitbreiding van het kasteelcomplex zoals dit door de heren van Cats in het begin van de 14e eeuw was nagelaten.

De ruimtelijke structuur, 1350-1572

Met de aanleg van de stadsversterkingen was de omvang van de stad gedurende meer dan twee eeuwen vastgelegd. Tegen het einde van de 14e eeuw worden vrijwel alle straten en wegen in en om Schoonhoven in de bronnen genoemd⁷⁴. Aangenomen mag dan ook worden dat omstreeks 1400 het patroon van straten en wegen aanwezig was zoals dit op de uit latere tijd beschikbare stadsplattegronden is afgebeeld. In dit patroon vonden gedurende de hier beschreven periode enige openbare en bijzondere gebouwen hun plaats.

Omstreeks 1355 werd door de stad aan de Korte Dijk een gasthuis gesticht⁷⁵. In 1389 wordt voor de eerste maal melding gemaakt van het 'stedehuis'. Waar dit oude stadhuis heeft gelegen is niet bekend⁷⁶. Dit is wel het geval met het in 1399 vermelde doelenterrein. Dit in 1547 als de 'oude doelen' aangeduide terrein was buiten de stad gelegen in het Hofland aan de singel nabij de Botersloot. In 1368 was dit perceel nog als weide in gebruik⁷⁷. In het begin van de jaren negentig van de 14e eeuw werd voorts in de Koestraat een Commanderie van de Duitse Orde (Balije van Utrecht) gevestigd⁷⁸.

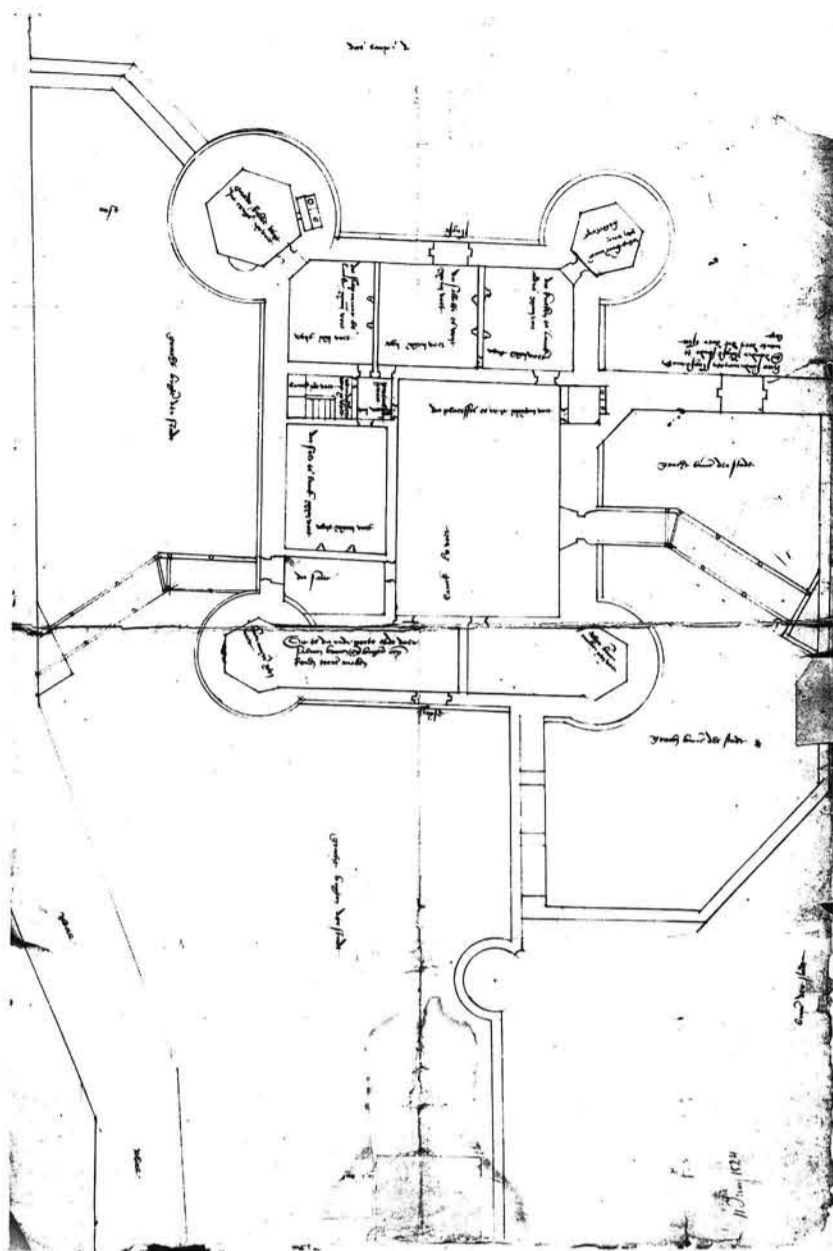
Kort na 1400 strekte de zuidboomgaard van het kasteel zich nog uit tot de Oude Haven. In 1412 werd in deze boomgaard het St. Elisabethklooster gesticht⁷⁹. Ten noorden hiervan kwam het Cellebroederklooster tot stand, waarschijnlijk in dezelfde tijd⁸⁰. Een 'Zusterhuis staende in de Coestraat' wordt voor de eerste maal vermeld in 1400.

Hieruit is het St. Agnesklooster voortgekomen waarvan de kerk in 1409 werd gewijd⁸¹. Dit kloostercomplex heeft zich volledig gevoegd in de reeds omstreeks 1400 aanwezige verkaveling van de huiserven aan de westzijde van de Koestraat.

In de jaren 1452-1454 verrees in het eigenlijke centrum van de stad bij de Stenenbrug een nieuw stadhuis. Op 7 april 1452 legde de toenmalige slotvoogd Gerrit van Poelgeest hiervoor de eerste steen⁸².

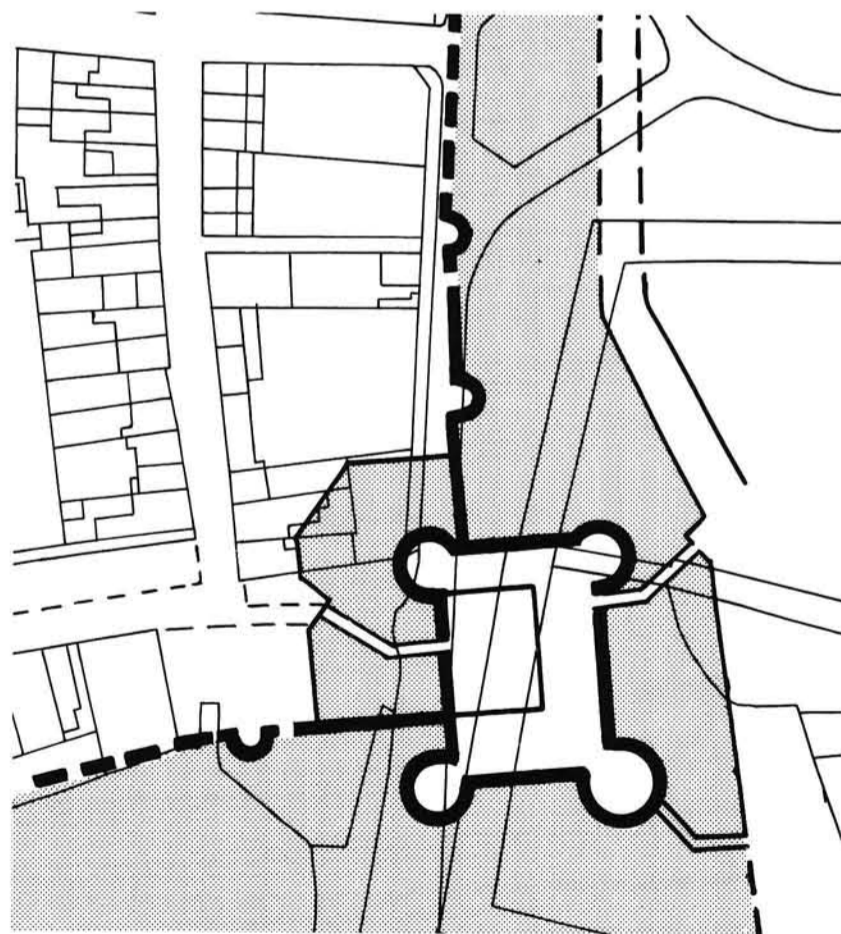
Na het midden van de 15e eeuw zijn nog maar weinig nieuwe elementen aan de plattegrond toegevoegd. In 1492 worden voor de eerste maal de 'nieuwe' doelen genoemd, een terrein dat, in tegenstelling tot de eerder genoemde 'oude' doelen, binnen de stad was gelegen ten oosten van de Stinkvliet en dat eertijds eveneens deel uitmaakte van de zuidboomgaard van het kasteel⁸³. Van een doelengebouw op die plaats is uit deze periode niets bekend.

Zoals elke stad heeft ook Schoonhoven gedurende de middeleeuwen met stadsbranden te maken gehad. In 1375

4. Ontwerp voor het nieuwe kasteel te Schoonhoven, door Rombout Keldermans, 1524.

Pentekening, 59 x 40 cm (ARA, Kaartenafdeling, VTH 3352).

5. Reconstructie van de situering van het door Rombout Keldermans ontworpen kasteel in aansluiting op de middeleeuwse stadsmuur in het zuidoosten van Schoonhoven. Als ondergrond is het kadastrale minuutplan gebruikt.

brandde bijna de gehele stad af en in 1382 bleef alleen de Nes gespaard. Op St. Margriet (19 juli) 1518 ging wederom een groot deel van de stad in vlammen op. Het is mogelijk dat de brand zich in de richting zuidwest - noordoost bewogen heeft⁸⁴. Het kasteel in de noordoostelijke hoek van de stad werd hierbij zeer ernstig beschadigd. In de jaren 1520/1521 werd de burcht ten behoeve van de slotvoogd weer in bewoonbare staat gebracht, doch niet lang daarna voorgoed verlaten en afgebroken. Op verzoek van de stad ordonneerde keizer Karel V in 1540 de resten van het kasteel volledig op te ruimen 'om remediceren ende onze stad fortificeren met toornen, te diepen en de te maken die grachten'⁸⁵. Waarschijnlijk is eerst toen de stadsbuitengracht aan de noordoostelijke zijde van de stad op de breedte gebracht zoals die wordt weergegeven op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1562).

De verwoesting van het kasteel aan de Zevender in 1518 was voor keizer Karel V aanleiding om een nieuw kasteel te Schoonhoven te laten bouwen. Dit kasteel werd gesitueerd aan de Lek bij de Langerakkerpoort. Het ontwerp werd gemaakt door de Brabantse bouwmeester Rombout Keldermans⁸⁶. Een schets van dit bouwwerk, gedateerd 11 juli (15)24, is bewaard gebleven (afb. 4 en 5). De werkzaamheden waren kort daarvoor (april 1524) aangevangen. In 1526 had de bouw goede voortgang, kort daarna werd deze echter definitief stilgelegd⁸⁷. Welke onderdelen van het complex in de twee tot drie jaar na 1524 tot stand gekomen zijn is niet bekend. Tenminste één van de torens is volledig voltooid, namelijk de op de plattegronden van Van Deventer en Guicciardini aangegeven toren bij de zuidoostelijke hoek van de stadsmuur. Deze zogeheten Andriestoren was het uitgangspunt bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken in de tachtiger jaren van de 16e eeuw.

Tenslotte een korte toelichting op de begrenzing van het stedelijke rechtsgebied omstreeks het midden van de 16e eeuw zoals deze is aangegeven op kaart III. Aan de westzijde werd deze grens gemarkeerd door de kavelsloot die vanuit de Lekoever opstreekte tot de Voornebrug.

De noordgrens werd gevormd door de Vlist. Aan de oostzijde lag de jurisdictiegrens langs de kavelsloot die ter hoogte van de Schelebrug uitmondde in de sloot langs de zuidelijke kade van de Lopikervaart. Deze sloot, die op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer als een vrij brede watergang staat aangegeven, vormde in de 14e eeuw de westelijke begrenzing van de percelen land die toen werden aangeduid met 'de Nesse' (zie ook afb. 2). In de uiterwaard lag onmiddellijk ten westen van het verlengde van bovengenoemde grens de stedelijke gerechtsplaats. Daar staat namelijk op de plattegronden van Guicciardini en Blaeu een galg afgebeeld. Aan de zuidzijde van de stad lag de jurisdictiegrens, zoals nu nog de gemeentegrens, in het midden van de Lek⁸⁸.

Schoonhoven omstreeks 1560

Een drietal bronnen geeft inzicht in de ruimtelijke ordening en de aard van de bebouwing van Schoonhoven omstreeks 1560. Het betreft de plattegronden van Jacob van Deventer en Ludovico Guicciardini en het kohier van de tiende penning.

De omstreeks 1562 door Jacob van Deventer vervaardigde plattegrond (afb. 1) geeft een duidelijk beeld van de stad in zijn omgeving, het beloop van straten en grachten en van de situering van muren, torens, poorten en de voornaamste gebouwen zoals het stadhuis en de kloosters. De overige bebouwing wordt meer globaal aangegeven. Uit een vergelijking met moderne kaarten blijkt de kaart van Jacob van Deventer in hoge mate betrouwbaar te zijn⁸⁹ (kaart II en III).

De plattegrond van Guicciardini, uitgegeven in zijn Beschrijving der Nederlanden en daterend uit 1582 maar waarschijnlijk al voor 1575 getekend, geeft een meer gedetailleerd beeld van de bebouwing maar is minder betrouwbaar waar het de maatverhoudingen betreft⁹⁰ (afb. 6).

Het kohier van de tiende penning, een register uit 1562 voor een vroege vorm van onroerendgoedbelasting, geeft voor het jaar 1561 een opsomming van de straten, huizen,

bedrijven en hoofdbewoners, alsmede een waardestelling van de erven en de bebouwing. Naast enig inzicht in de sociaal-economische situatie, verschaft deze bron vooral informatie over de situering en aard van de bebouwing⁹¹.

Naast deze belangrijke bronnen bestaat er nog aanvullend materiaal betreffende bepaalde gedeelten van de stad of de omgeving waaronder een opmeting van het Hofland door Pieter Sluyter uit 1552 en een anonieme schets uit 1558 van de bebouwing aan de Tol⁹² (afb. 7 en 8).

Omstreeks 1560 vertonen de ruimtelijke structuur, de schaal van de bebouwing, de bevolkingsdichtheid, de maatschappelijke status van de inwoners alsmede de ligging en aard van de bedrijven een samenhang, die voor de meeste steden uit die tijd zo kenmerkend is en die tot op heden nog herkenbaar is.

Binnen het door Van Deventer voor het eerst zichtbaar gemaakte maar toen reeds geruime tijd vastliggende patroon van straten en wateren blijkt dat de Haven zich duidelijk als centrale openbare ruimte manifesteert, in het bijzonder bij de Stenenbrug. Aldaar bevindt zich het stadhuis en de meest grootschalige burgerlijke bebouwing en aldaar wordt in de nabijheid van de vierschaar, zetelend in het stadhuis, 'justitie gedaan' op de stenen cirkel, symbool van het stedelijk gezag⁹³.

Haven, (Brede) Kerkstraat en Koestraat-noord vormen de doorgaande route van de Veerpoort naar de Kruispoort. Het zuidelijk gedeelte van de Koestraat, de Havenstraat met sloot, de Lange Weistraat en de Nes kunnen secundaire straten genoemd worden. Een aparte positie neemt de Plaats, het vroegere Marktveld, in. Deze wordt door Van Deventer afgebeeld als een onbebouwde ruimte die een onderbreking veroorzaakt in de bebouwing aan de noordzijde van de Lopikerstraat tussen de Doelenstraat en de Varkensmarkt. Pas in 1592 wordt deze leemte opgevuld⁹⁴.

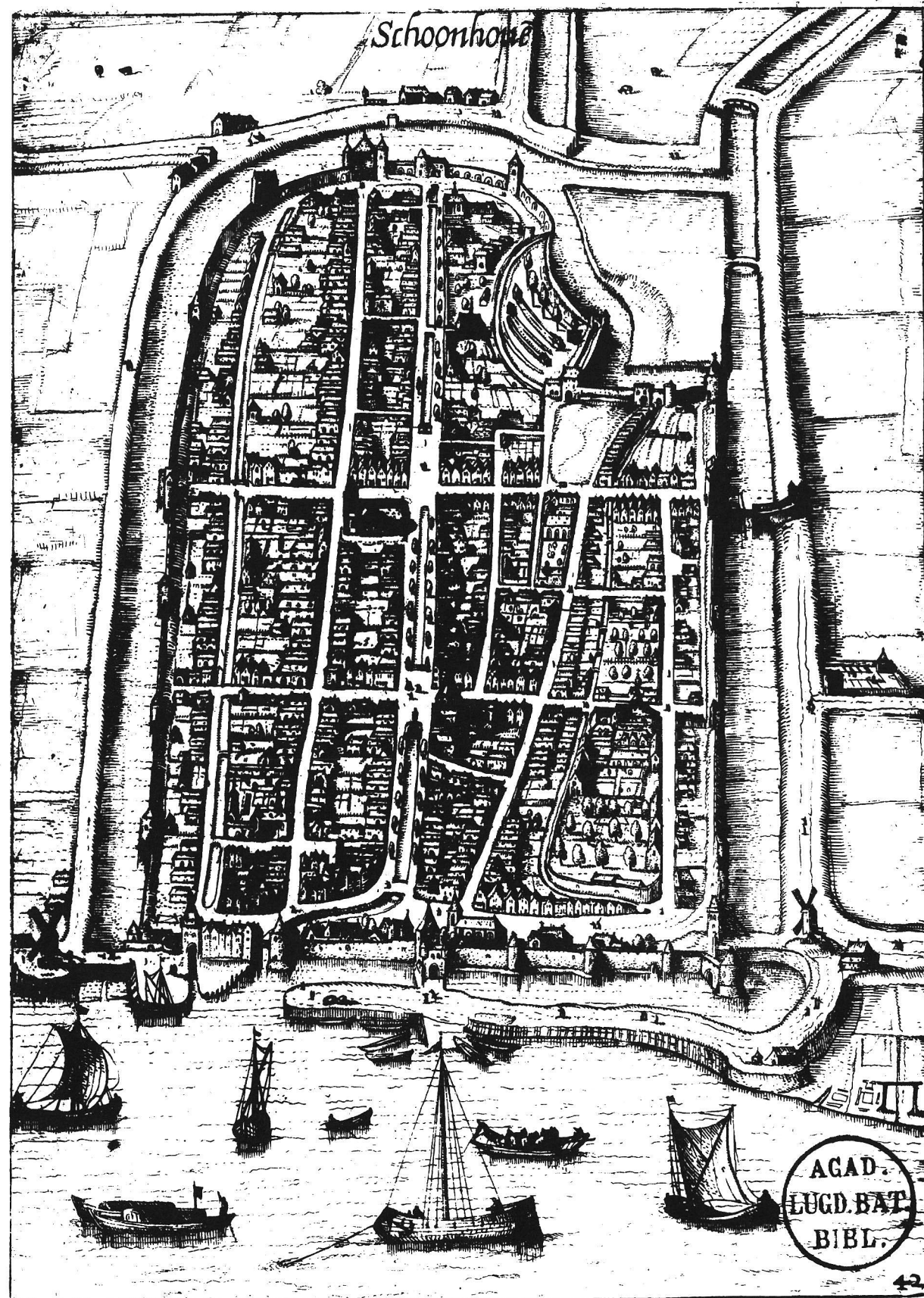
Het aan de plattegrond van Van Deventer ontleende beeld kan aangevuld en verdiept worden met behulp van het kohier van de tiende penning. Aan het kohier kan een aantal statistische gegevens ontleend worden. Zo bedraagt het aantal bewoonde huizen binnen de stadsmuren 575.

Het totaal aantal huizen binnen de ommuring bedraagt 597. Buiten de Kruispoort bevinden zich 48 en buiten de Vrouwepoort 8 huizen waaronder een herberg, 'In de Nadorst' geheten. Ook worden buiten de Vrouwepoort en de Langerakkerpoort de molens en rosmolens vermeld zoals Jacob van Deventer ze afbeeldt. In totaal vermeldt het kohier 634 bewoonde huizen, waarvan een inwonertal van ongeveer 3000 afgeleid kan worden⁹⁵.

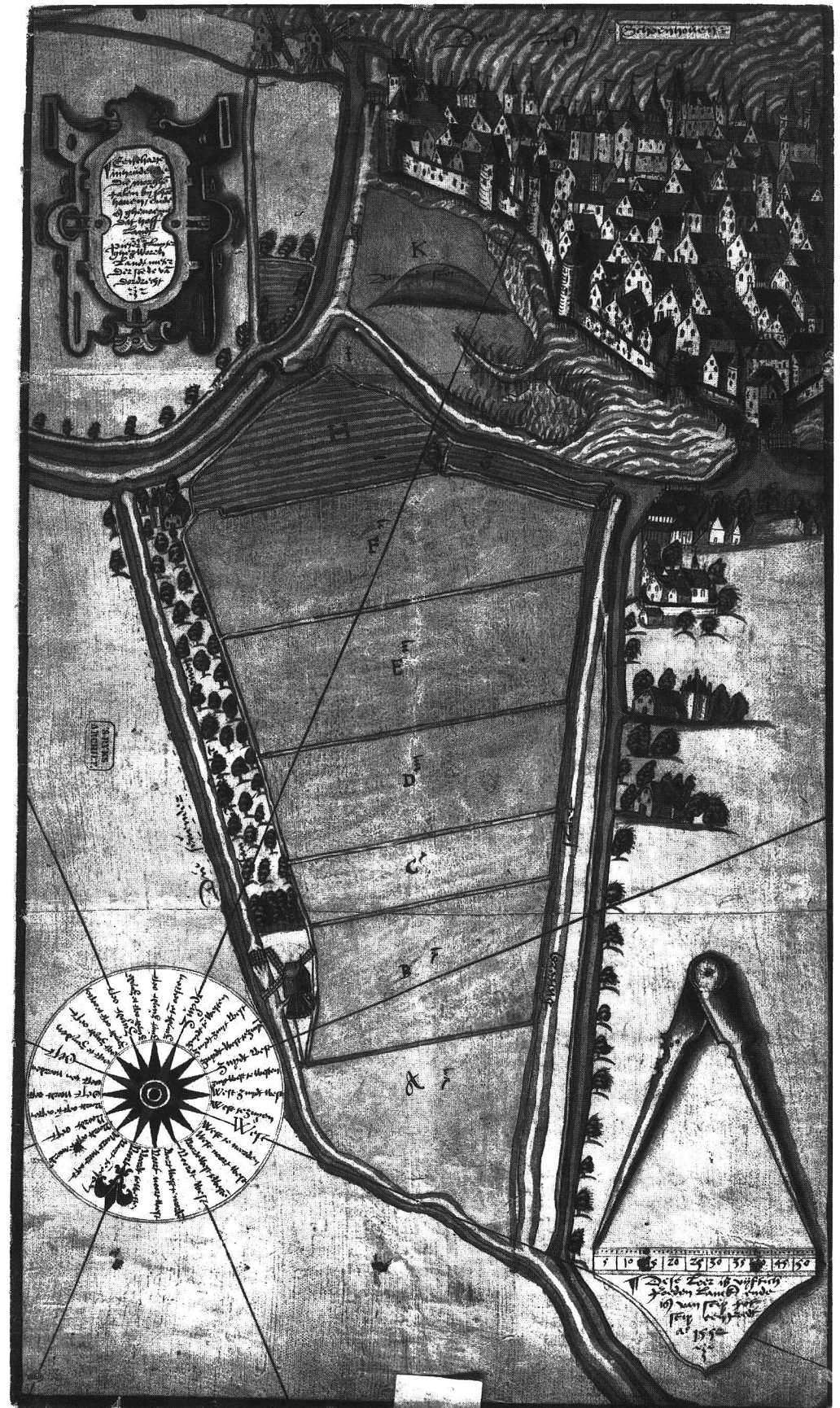
De hoogst aangeslagen huizen bevinden zich vrijwel zonder uitzondering aan de Tol (Korte Dam), de Voorhaven (Voorstraat), de Haven en de Koestraat-noord. Aan de Haven en Voorhaven blijken ook de notabelen van de stad te wonen zoals de leden van de magistraat en de baljuw. Voor zover deze hoogst aangeslagen groep een bedrijf heeft betreft het brouwerijen, waarvan er minstens drie aan de Haven gelegen zijn. Voor het overige telt de Haven, vergeleken met andere straten, opvallend weinig bedrijven - een bakkerij, een drietal oliemolens en een kaarsenmakerij - en overheerst de woonbebouwing. Aan de Haven zullen vooral de kooplieden gevestigd geweest zijn. In de omgeving van de Voorhaven bevinden zich vooral bedrijven die een duidelijke relatie met de rivier hebben zoals scheepswerven, een houtopslagplaats ('houttuin'), visrokerijen en een lijnbaan. De grootste concentratie van bedrijven doet zich voor aan de Lange Weistraat, de Nes, de Koestraat en de Havenstraat. Elf oliemolens (buiten de drie aan de Haven) vormen het merendeel van de bedrijven; zij zijn vooral gevestigd aan de Lange Weistraat, de Nes en de Koestraat.

Zeven looierven bevinden zich begrijpelijkerwijs aan de rand van de stad, in de Havenstraat en de Nes en aan het uiteinde van de Oude Haven, bij het Melkgat, naast het huis van 'Reyer die Verckendryver'.

Aan het noordeinde van de Havenstraat bevinden zich 'noch elff heyligeestcamertgis', armenhuisjes die volgens het kohier 'om niet' bewoond worden. Wat meer achteraf liggen ook de kloosters: Het St. Agnesklooster tussen Koestraat en Havenstraat, het Cellebroederklooster en het St. Elisabethklooster aan de Oude Haven en het Carmelie-

6. Plattegrond van Schoonhoven, uit 'Description de tous les Pays-Bas', door Ludovico Guicciardini, uitgegeven door Christoffel Plantijn, Antwerpen 1582. Kopergravure, 23 x 16 cm (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, P19 N13).

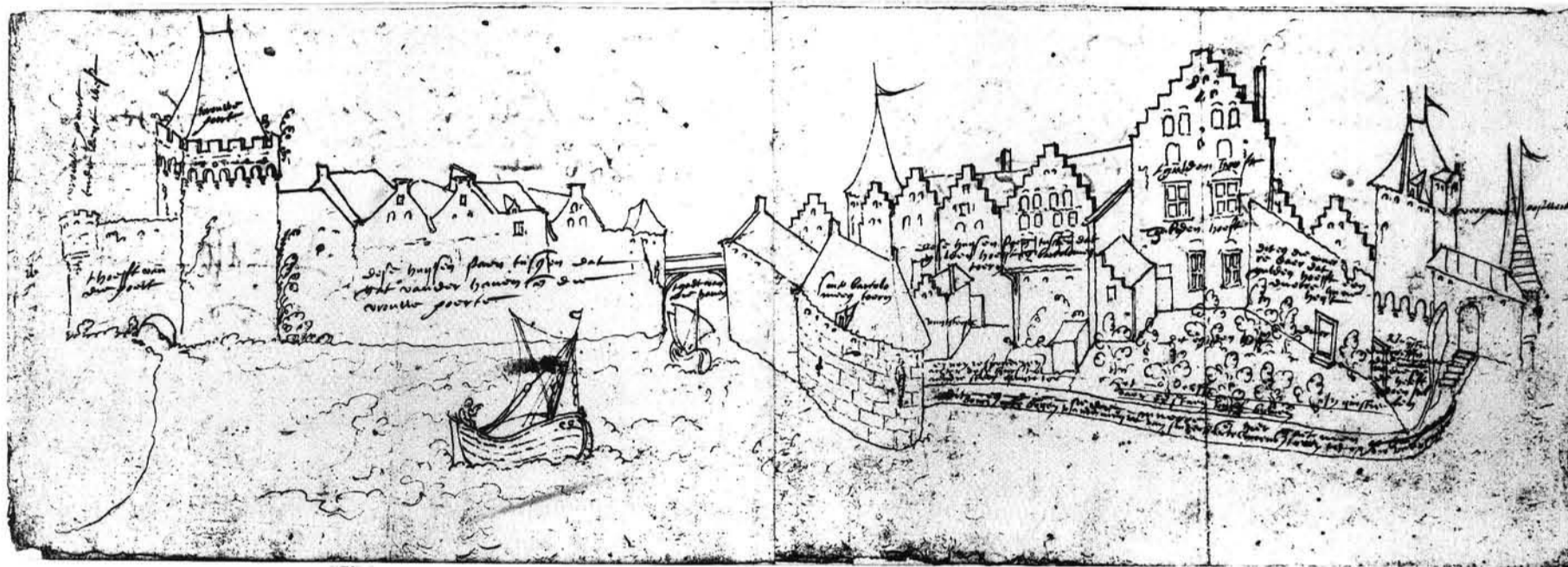
7. Het Hofland bij Schoonhoven, door Pieter Sluyter, 1552. Pentekening, gekleurd, 69 x 40 cm (ARA, Kaartenafdeling, VTH 2436).

tenklooster aan de Nes.

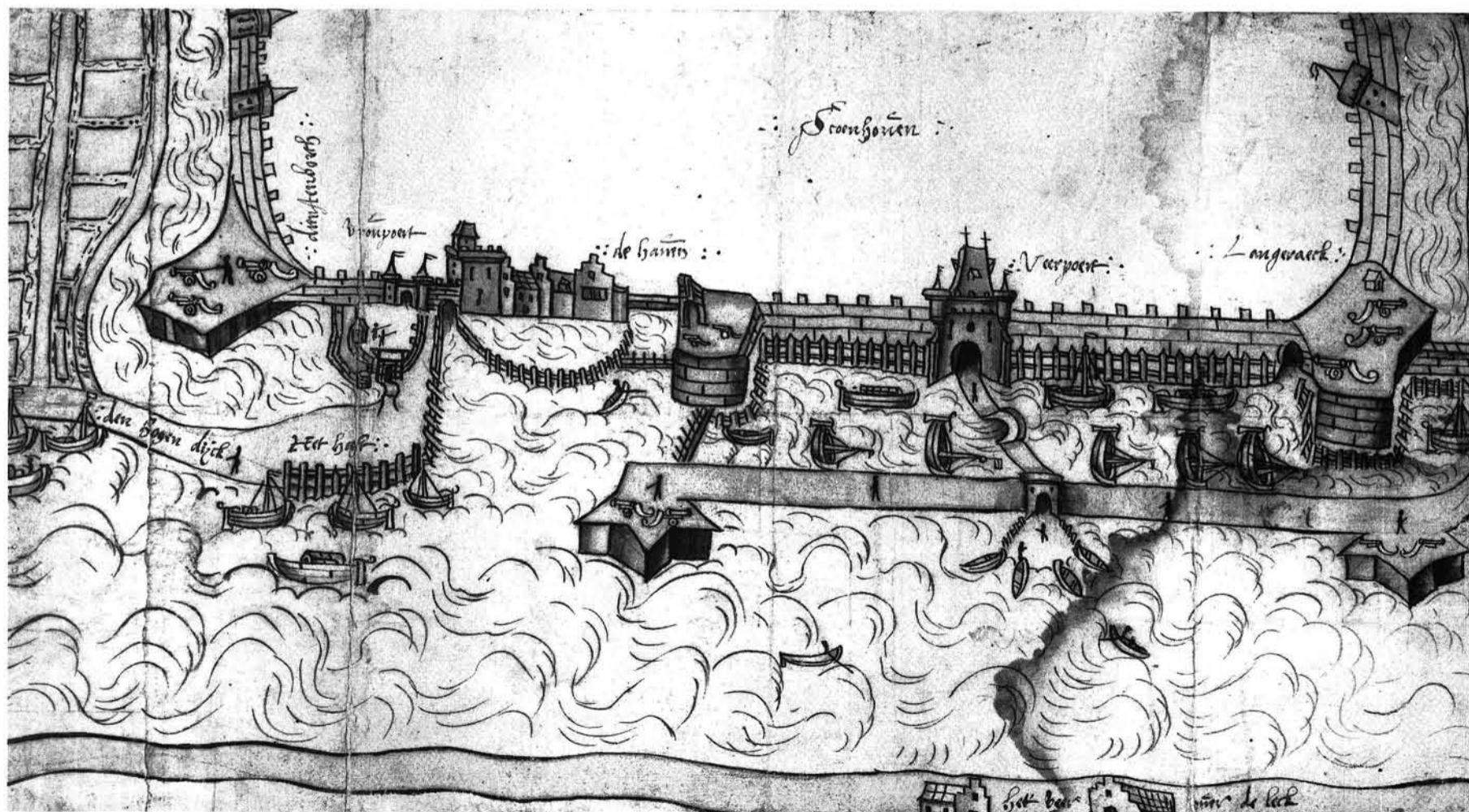
De laatste momentopname van de feitelijk laat-middel-eeuwse situatie geeft de plattegrond van Guicciardini. Hoewel niet in alle opzichten nauwkeurig geeft deze plattegrond toch wel enige duidelijkheid op een aantal details. De indruk van een gesloten bebouwing aan de voornaamste openbare ruimten, gewekt door het kohier, wordt bevestigd. Het aantal en de situering van de kloosterkerken komt overeen met het kohier en met de plattegrond van Van Deventer en tevens wordt de omvang en het uiterlijk van deze gebouwen duidelijker: de Carmelieten bezitten de grootste kerk, die bovendien voorzien is van een vieringtoren; de overige kerken zijn meer bescheiden van opzet. De bebouwing aan de rand van de stad is kleinschalig en open. Aan de oostelijke stadsgracht is het doelenterrein zichtbaar, compleet met een kleine boom met een afdak

rond de stam.

Aan de hand van Guicciardini kan het beeld van de stad omstreeks 1560 worden gecompleteerd met een nadere beschouwing van de woonbebouwing. Het merendeel van de huizen heeft een tot twee bouwlagen, de grotere stenen huizen aan de Haven, de Voorhaven, de Tol en de Koestraat-noord drie. Bij het merendeel van de huizen zal de kap niet meer gedekt zijn met stro maar met de brandveiligere pannen. De 'verstening' van de gevels was waarschijnlijk minder ver gevorderd. De tekening van het stadhuis, toegeschreven aan Cornelis Pronk en vervaardigd omstreeks 1733, toont nog de vooruitspringende daken boven de houten gevels in de Stadhuisstraat (afb. 28). Van de schade aangericht door de stadsbrand van 1518 is op de kaarten van Van Deventer en Guicciardini niets meer te merken en evenmin in het kohier van de tiende penning.

8. Gezicht op Schoonhoven met het huis Het Gouden Hoofd, maker onbekend, 1558. Potloodtekening, 18 x 54 cm (Algemeen Rijksarchief te Brussel, Archief van de Grote Raad van Mechelen, Appels de Hollande, inv. nr. 697).

9. De vesting Schoonhoven aan de Lekzijde, maker onbekend, omstreeks 1575. Pentekening, gekleurd, 26 x 49 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. bist. atlas, C 1)

IV. Van Reformatie tot Rampjaar, 1572-1672

Met de Tachtigjarige Oorlog doet zich, zoals ook elders in de Nederlanden het geval is, binnen en rond Schoonhoven een aantal voor deze tijd karakteristieke veranderingen voor. Zij vloeien voort uit de militaire, politieke en godsdienstige situatie gedurende de periode 1572 - 1600. In deze periode neemt de omvang van de bevolking toe.

De immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden na de val van Antwerpen in 1585 leveren een belangrijk aandeel in deze groei en daarmee in de groei van de economie van het noorden. Een groot aantal steden voorziet zich van een moderne omwalling. De binnen de wallen gebrachte terreinen worden daarbij veelal aangewend als haven- en industriegebied.

Met de machtswisseling worden de kloosters geconfisqueerd, de gebouwen veelal afgebroken en de terreinen voor bebouwing verkocht. Daar waar kloostergebouwen niet afgebroken worden krijgen zij een sociaal-maatschappelijke functie als armenhuis, weeshuis en oudemannen- of oude vrouwenhuis. Schoonhoven, zo zal blijken, is op dit alles geen uitzondering maar zelfs een overzichtelijk voorbeeld van deze ontwikkelingen.

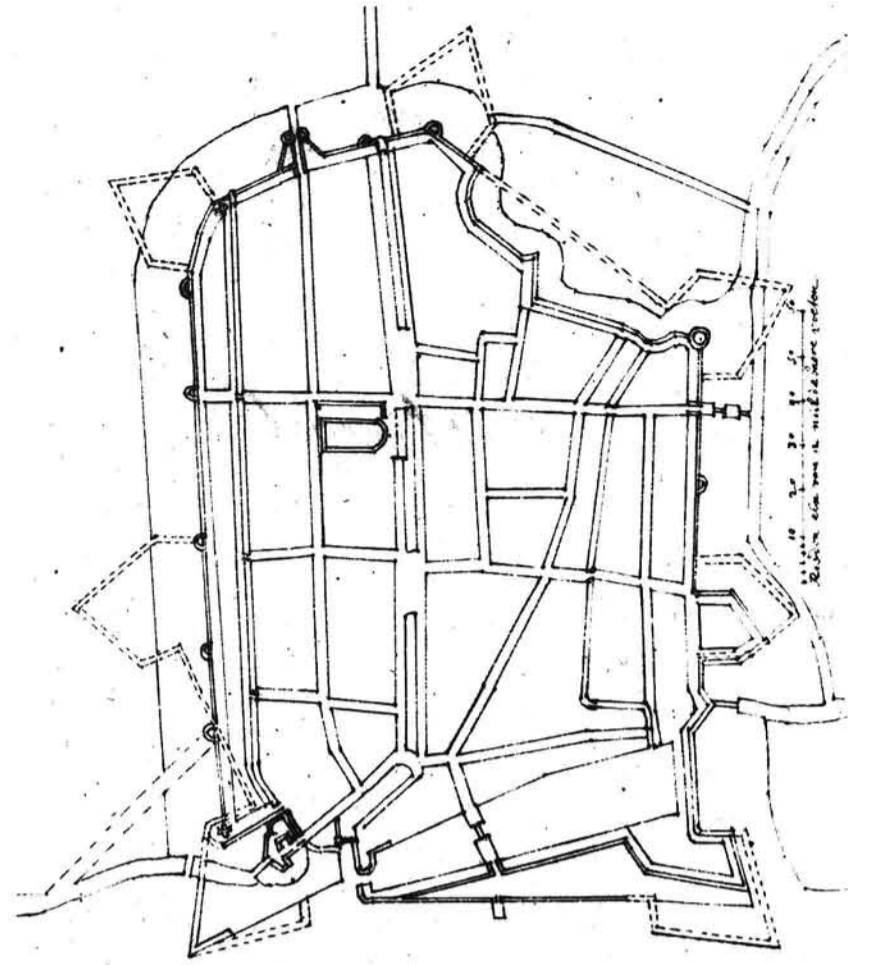
De eerste vestingwerken, 1582 - 1601

Na een beleg door de geuzen voegt de stad zich in oktober 1572 met de grootst mogelijke tegenzin in het kamp van de hervormingsgezinde opstandelingen. Tijdens dit beleg worden het klooster St. Michael in De Hem en de bebouwing buiten de Kruispoort en de Vrouwpoort verwoest. Na de bezetting werden plannen voor een provisorische versterking aan de rivierzijde gemaakt, maar van uitvoering daarvan is niets bekend (afb. 9). In augustus 1575 werd de stad door de Spanjaarden heroverd nadat van over de rivier met 26 stukken geschut ter hoogte van het Gasthuis 'een Walbreuk van 300 treden' in de zuidelijke stadsmuur was geschoten. Na de Pacificatie van Gent in 1576 kwam de stad begin 1577 weer aan de Staten van Holland.

Reeds in 1575 hadden de Staten van Holland het voornemen de steden Schoonhoven, Oudewater en Woerden te versterken. De kosten van een voorlopige fortificatie van Schoonhoven werden op f 3000,- geschat. Direct na het in Staatse handen komen van Schoonhoven begint men dan ook de verdedigingswerken te herstellen⁹⁶. Daarna komt het in de periode 1582 - 1601 tot een omwalling aan de zuid- en oostzijde van de stad onder leiding van de fortificatiemeester Adriaen Anthonisz. van Alkmaar. Uit de bestekken voor deze omwalling, die bewaard gebleven zijn in het Gemeentearchief te Schoonhoven, kan men opmaken dat de bres in de zuidelijke stadsmuur tijdens het herstel van 1578 met een aarden wal is opgevuld⁹⁷.

Uitgangspunt voor de nieuwe omwalling is de grote ronde toren van het niet voltooide kasteel aan de Lek, de Andriestoren. Eerst worden in de periode 1582 - 1584 aan de zuidzijde van de stad de wallen aangelegd en vervolgens in de periode tot 1592 die aan de oostzijde. Tussentijds wordt omstreeks 1588 buiten de Vrouwpoort een 'kat', een aarden platvorm waarop geschut kon worden opgesteld, opgeworpen. De Langerakkerpoort verdwijnt en de Lopikerpoort en de Kruispoort worden omstreeks 1591 gerenoveerd. De Lekdijk bij de Langerakkerpoort wordt ter plaatse van de nieuwe vestingsgracht vervangen door een gemetselde dam of 'beer'. Met de bouw van een nieuwe Veerpoort ten zuiden van de oude poort zijn de werken in 1601 voorlopig afgesloten. Voltooid waren zij echter nog niet.

Naar blijkt uit een vestingplattegrond, thans bewaard in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag (afb. 10) zijn deze werken uitgevoerd na een keuze uit een drietal omwallingsplannen. De plattegrond toont deze drie varianten met respectievelijk anderhalf bastion, met drie bastions en een aangepaste westelijke stadsmuur, en met zeven bastions rondom. De tweede variant werd in iets gewijzigde vorm uitgevoerd met bastions aan de zuid- en oostzijde. Aan de noord- en westzijde bleef een muur, met aarde versterkt, gehandhaafd. Door vergelijking met de bestekken van Adriaen Anthonisz. kan het origineel van deze plattegrond

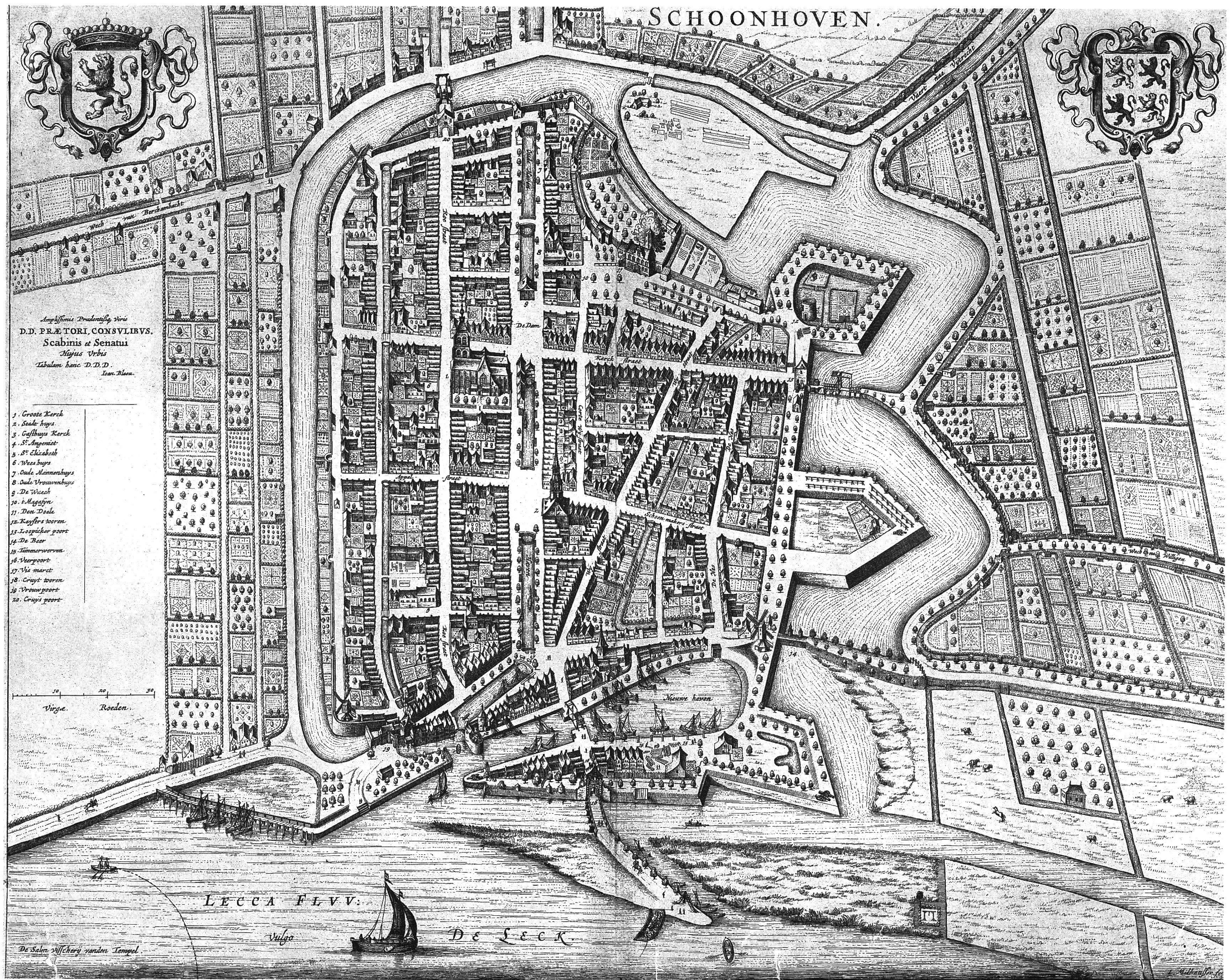
10. Vestingplattegrond van Schoonhoven, bevattende een drietal ontwerpen van fortificatie, copie van een vóór 1582 vervaardigd origineel, maker onbekend. Pentekening, 2/3 ware grootte (Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage, Inv. 4, nr. 1476).

op 1582 gedateerd worden⁹⁸. De nauwkeurigheid waarmee het stratenpatroon en details zoals de kerkhofmuur en molens zijn weergegeven, doet vermoeden dat een opmeting ter plekke heeft plaatsgevonden. De aanleg van de wallen werd eenmalig door de Staten van Holland bekostigd, de herbouw van de poorten was voor rekening van de stad.

De ruimtelijke structuur

De gebeurtenissen, zoals eerder geschetst, hebben behalve in de vesting ook hun sporen achtergelaten in de ruimtelijke ontwikkeling van de er binnen gelegen stad en zijn plaatselijk heden nog afleesbaar. De voornaamste ontwikkeling is de stadsuitbreiding naar het zuiden toe. Aan de Nieuwe Haven, nu Scheepmakershaven, ontstaat industriële bedrijvigheid in de vorm van scheepswerven, een potten- of pannenbakkerij en - na de val van Antwerpen - een tapijtweverij⁹⁹.

Het stratenpatroon ondergaat een laatste verdichting met het verkavelen en uitgeven van de grond die aan het Carmelietenklooster had toebehoord. Na sloop van de kloostergebouwen wordt omstreeks 1596 het terrein ontsloten door het rooien van de straat het Klooster, evenwijdig aan de Nes, tussen de Carmelietenstraat en de Korte Dijk. Omstreeks 1592 worden aan de Lopikerstraat ter hoogte van de Plaats erven uitgegeven, waarbij de stedelijke overheid bepaalt dat deze binnen een bepaalde termijn bebouwd dienen te zijn¹⁰⁰. Het profiel van de nu tweezijdig bebouwde straat wordt ongeveer één meter breder dan dat van het gedeelte tussen de Doelenstraat en de Dam. Dit verschil is nog altijd zichtbaar. Om vestingbouwkundige redenen wordt de bebouwing buiten de stad niet weer opgebouwd en worden ook de molens binnen de wallen gehaald. Mogelijk vormt de nieuwbouw binnen de stad daarvoor een compensatie. Daar waar geen sloop plaatsvindt hebben de eertijds aan de geestelijkheid toebehorende gebouwen onderwijl een andere functie gekregen. Het St. Elisabethklooster en het Cellebroederklooster zijn respectievelijk oude vrouwen- en oudemannenhuis geworden. Het Agnietenklooster wordt 'om niet' door armen bewoond en is rond 1590 tevens enige tijd als weeshuis in

11. Plattegrond van Schoonhoven, uit 'Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden', uitgegeven door J. Blaeu, Amsterdam 1649. Kopergravure, 41 x 52 cm (foto Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde).

gebruik. De Kruiskapel aan de Koestraat is tot woonhuis verbouwd. De Commanderie van de Duitse Orde is pastorie geworden, terwijl op het bijbehorende terrein het stadskorenpakhuis annex stadsschool is gebouwd.

Dat het de stad omstreeks 1600 economisch goed gaat blijkt niet alleen uit het bedrag van 1196 ponden dat uitgegeven wordt voor de bouw van de Veerpoort, maar evenzeer uit de bouw van een nieuwe waag in 1617. Een jaar later volgt dan nog een doelenhuis voor de Schoonhovense schutterij aan de Plaats (afb. 26), waarmee deze open ruimte sinds het verdwijnen van het kasteel weer aan de noordzijde bebouwd is¹⁰¹.

Schoonhoven omstreeks 1650

Een beeld van de situatie rond 1650 kan gegeven worden aan de hand van een aantal archiefstukken en in het bijzonder aan de hand van een van de meest fraaie plattegronden van Schoonhoven, vervaardigd ten behoeve van het stedenboek van Joan Blaeu, getekend in 1648 en uitgegeven in 1649 (afb. 11). De plattegrond blijkt ter plekke vervaardigd te zijn door een zekere Jacob van Biesen en is naderhand gegraveerd door Julius Millheusser. De burgemeesters van de stad, die niet meer tevreden waren met oudere plattegronden zoals die van Guicciardini en van Boxhorn, wisten niets aan het toeval over te laten. Ter wille van de nauwkeurigheid in de weergave van de stad is ook de graveur nog enige tijd in Schoonhoven geweest. Als vrijwel enig nadeel van deze vogelvluchtplattegrond geldt het overmatig breed weergegeven van straten om beloop en bebouwing zo duidelijk mogelijk weer te geven, een nadeel inherent aan elke vogelvluchtplattegrond¹⁰².

Gebouwen zoals de Veerpoort en het doelenhuis worden correct weergegeven, zoals blijkt uit een vergelijking met tekeningen en gravures uit diezelfde tijd en met de hedendaagse situatie. Ook een aantal grote huizen aan de Tol en de Voorhaven kan de vergelijking goed doorstaan. De toren van de Grote kerk mist nog een geleding; deze werd eerst later, na het vervaardigen van de plattegrond, aangebracht. De waag heeft nog dezelfde deurpartij als heden ten dage. Tegen het oude vrouwenhuis aan de Oude Haven is een door zuilen gesteund afdak zichtbaar, dat volgens bestektekeningen in het stedelijke archief een boterhal blijkt te zijn¹⁰³.

Achter het doelenhuis is een inmiddels formidabele boom afgebeeld - 'De Boom' - een stedelijke gemakelijkheid in wiens kruin twaalf personen op getimmerde plankieren konden plaatsnemen. De schutterij telde twaalf bewindhebbers (directeuren) en men herinnert zich de bij Guicciardini afgebeelde kleine boom met afdak op het doelenterrein¹⁰⁴. De plattegrond geeft de activiteiten rond de Scheepmakershaven weer met scheepswerven ('timmerwerven') en een op het zuidoostelijke bolwerk gelegen kleiput, mogelijk behorend bij de eerder genoemde pottenbakkerij. Het oostelijke bolwerk wordt gebruikt voor de ramen van de plaatselijke textielindustrie. De vestiging van een houtkoperij op de Kat vindt in 1660 plaats; dit bedrijf staat dus nog niet op de plattegrond aangegeven.

In deze tijd wordt de stedelijke overheidsbemoeiing met het bouwen sterker. De Ordonnantie van Karel V uit 1518 wordt in 1644 gevolgd door een uitgebreide keur op het rooien en bouwen en op zaken zoals erfscheidingen, goten en watergangen¹⁰⁵. Omstreeks deze tijd komt ook de 'Stadsfabrycq' - de stadstimmerman - met zijn gezelschap naar voren. Deze functie zal tot aan de Franse tijd blijven bestaan¹⁰⁶. De welvaart van de stad komt mede tot uiting in de grote bedragen die worden gestoken in de bouw van openbare gebouwen zoals waag (1616), boterhal en doelenhuis (1618), in de restauratie van de kerk en de voltooiing van de toren (ca. 1650-1660), een renovatie van het stadhuis (1696) en zelfs in een klein maar zeer fraai classicistisch poortje uit 1648 in de trant van Jacob van Campen achter het door stadssecretaris Daniel van Stralen bewoonde huis Het Gouden Hooft, Tol 9.

Duidelijker dan bij Guicciardini geeft de plattegrond van Blaeu een beeld van het versteningsproces binnen de stad, waarvoor ook de bovengenoemde keur uit 1644 dwingend

regels voorschrijft. Als men de bruine trapgevels en de rode pannedaken op een origineel ingekleurde versie van de plattegrond mag geloven bestaat de bebouwing van de stad geheel uit stenen behuizingen met hardgedekte daken. Niet zonder stedelijk-propagandistisch oogmerk is dit beeld op de plattegrond geschapen: de atlas van Blaeu had een representatieve functie in binnen- en buitenland. De werkelijkheid was echter anders; eerder werd al gewezen op het voorkomen van houten gevels op een 18e-eeuwse tekening. Het is dus zeer de vraag of aan de stedelijke keuren nauwgezet de hand werd gehouden.

V. Een strategische vestingstad, 1672-1795

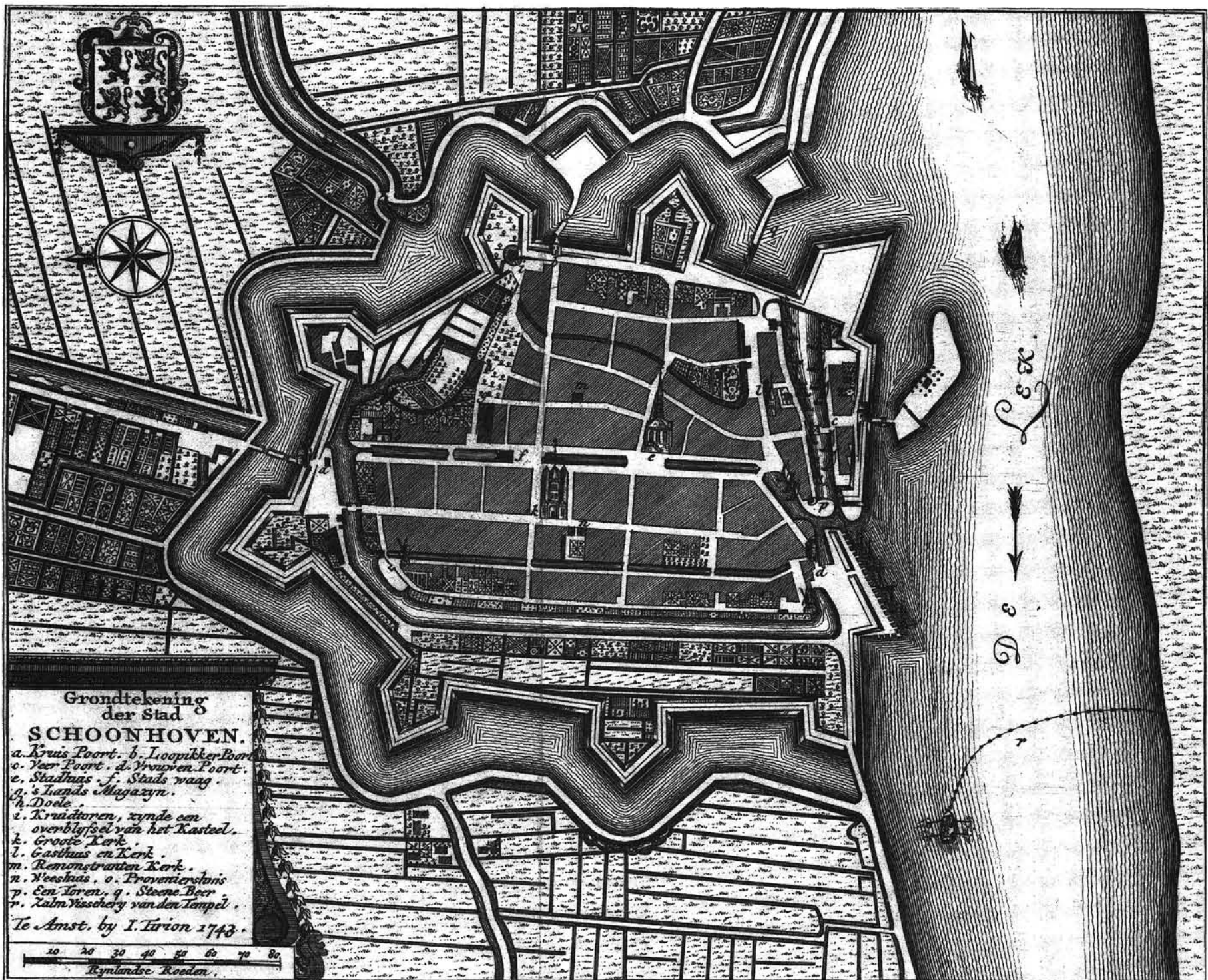
Indien de Franse invasie gedurende het Rampjaar 1672 niet had plaatsgevonden zou de vesting van Schoonhoven hoogstwaarschijnlijk nog twee eeuwen daarna de gedaante hebben gehad zoals afgebeeld bij Blaeu, met een wal met bastions aan de zuid- en oostzijde en de resten van de middeleeuwse stadsmuur aan de noord- en westzijde. Deze muur werd in het bovengenoemde jaar door Genesis Paen, 'Contrarolleur der Fortificatien', omschreven als een 'oude mueringe met rondeelen en vierkante toorens daarbuyten een gracht van omtrent vyf roeden weyt'.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt was in 1575 al binnen de vergadering van de Staten van Holland sprake van het versterken van een aantal steden, met name Woerden, Oudewater en Schoonhoven. Vooral aan de oostzijde van deze steden werd daaraan prioriteit gegeven. In deze oorlog, waarin het bezit van steden als vestingen een grote rol speelt, begint zich dan al aan de oostgrens van Holland een linie van dergelijke steden af te tekenen. In deze stedenlinie neemt Schoonhoven een centrale plaats in en het is slechts door de verplaatsing na 1600 van het strijdtoneel naar de oostelijke en zuidelijke delen van de Nederlanden dat de versterkingen niet worden voltooid. Bij de toch nog onverwachte inval van de Fransen in 1672 worden dan overeenkomstig het beloop van deze stedenlinie alsnog gebieden geïnundeerd en de steden in allerijl verder versterkt. Schoonhoven maakt deel uit van de middensector en moet samen met Nieuwpoort de Lek afgrendelen tegen invallen vanuit het oosten. De stad was hierop echter aller-

minst voorbereid.

Dat de toestand militair onhoudbaar was bij een serieuze aanval van het Franse leger leek duidelijk. Na inundatie van de zogeheten Hollandse Waterlinie, plaatselijk nauwelijks een voet diep, werd besloten om de wal met bastions aan de zuid- en oostzijde alsnog in allerijl in staat van verdediging te brengen. Tevens werd besloten om dit vestingstelsel door te trekken rond de gehele stad. Ook Nieuwpoort werd voorzien van zo'n omwalling en daarmee was een beveiliging van de Lek verzekerd.

In eerste instantie wilde men uitgaan van de derde variant van het plan uit 1582 met in totaal zeven bastions. In dit plan zou de nieuwe omwalling op de plaats van de oude muur komen te liggen. Dit zou de sloop betekenen van een aantal huizen die in de nabijheid van die muur waren gelegen met als bijkomend gevolg het verlies van grond en van belastinginkomsten voor de stad. Met acties naar de Staten en steekpenningen naar de garnizoenscommandant van de stad werd aan de westzijde een ruimere omwalling bewerkstelligd, waardoor het totaal aan bastions op acht kwam. Deze worden door Paen nog wel op de Oudnederlandse wijze aangelegd, dat wil zeggen met de bastionsflanken loodrecht op de wal. Te Nieuwpoort vinden kort daarna al moderne opvattingen toepassing. Aan de oostzijde wordt de vesting nog eens aangevuld met twee ravelijnen en ook de zuidzijde krijgt bij het veer nog een klein ravelijn. Hoewel hiermee in feite een gebiedsuitbreiding binnen de wallen tot stand kwam was er vooralsnog geen aanleiding om, na de Franse bedreiging, het nieuwe gebied ook daadwerkelijk te benutten¹⁰⁷. Hier volgt Schoon-

12. Plattegrond van Schoonhoven, uit 'Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden', uitgegeven door I. Tirion, Amsterdam 1744. Kopergravure, 17 x 21 cm (foto Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde).

hoven geheel de ontwikkeling zoals die ook in de andere Hollandse steden na 1650 plaats vindt, waar de expansie tot stilstand is gekomen.

Al mocht er geen sprake meer zijn van expansie, toch bezat Schoonhoven aan het einde van de 17e en gedurende de 18e eeuw een zekere mate van welvaart. Deze welvaart was gebaseerd op een ruime regionale dienstverlening, op de export van regionale producten zoals boter, kaas, hennep en zalm en op de opkomst van een tweetal nieuwe industrieën: de zeildoek- en de zilverindustrie.

In zijn Beschrijving der Stadt Schoonhoven, verschenen in 1762, verklaart Van Berkum dat er in zijn tijd een 'ongeloofelijke meenigte Hennip' jaarlijks in Schoonhoven wordt gewogen en ter markt gebracht. De waag wordt er in 1758 voor vergroot. Naast de reeds aanwezige touwslagerijen en (hennep)oliemolens resulteert de grote aanvoer van hennep in de stichting van een zeildoekfabriek. De fabriek, die mogelijk aan de Scheepmakershaven nabij de Veerpoort was gelegen, geeft in 1778 aan 250 man werk, meer dan een kwart van de totale beroepsbevolking¹⁰⁸.

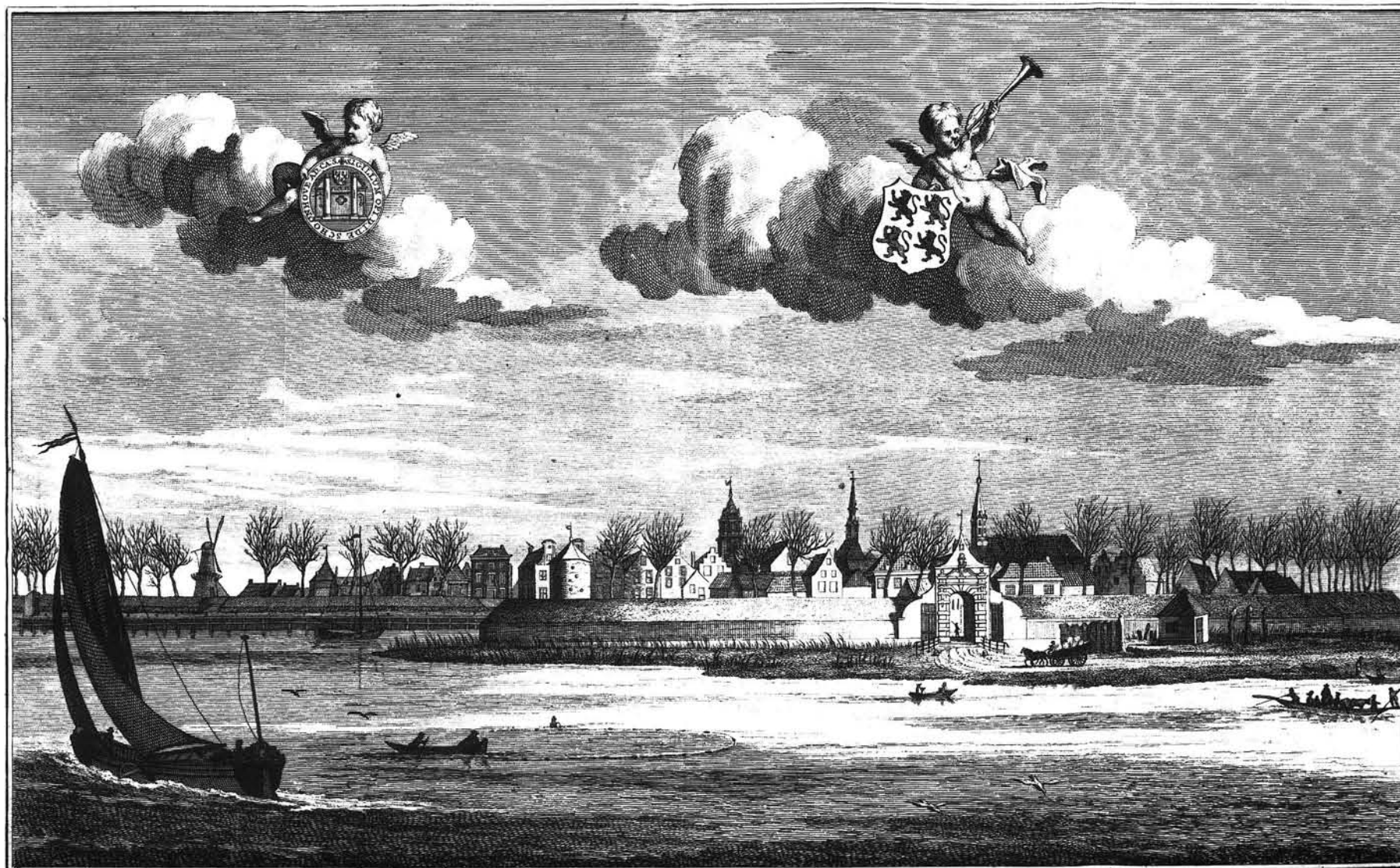
Een dergelijke industrie kende Schoonhoven in de 17e eeuw nog niet. In die eeuw wordt al wel melding gemaakt van een relatief groot aantal zilvermeden: 10 werkmeesters in 1638. Tegen het einde van de 17e eeuw werd een conflict tussen de grote zilvermeden, die veelal op bestelling grotere voorwerpen maakten, en de zogenaamde 'kleinwerkers', welke op eigen risico seriematig kleinere producten maakten en uitventten, in het voordeel van de laatsten beslecht. Dan wordt door een uiterst sobere bedrijfsvoering en een verregaande specialisatie de basis gelegd voor de bloei van de zilverindustrie in de 18e en 19e eeuw. In 1778 zijn er 30 patroons, met daarnaast 40 werknemers, in 1798 zijn deze aantallen opgelopen tot respectievelijk 40 en 80. Het aantal werknemers stijgt sneller dan het aantal patroons, dus ook de werkplaatsen worden groter¹⁰⁹.

De situatie rond het midden van de 18e eeuw wordt afgebeeld op de plattegrond van Tirion, gedateerd 1743 (afb. 12). Het stratenplan en de vestingwerken zijn nauwkeurig weergegeven; in tegenstelling tot de oudere plattegronden is slechts de bijzondere bebouwing in opstand getekend, de

woon- en bedrijfsbebouwing is gearceerd¹¹⁰. Op deze plattegrond is het op de kaart van Blaeu afgebeelde stratenplan nog vrijwel geheel aanwezig. Alleen de dwarssteeg tussen de Nes en de Korte Weistraat is voor een deel verdwenen. Ook de bebouwing direct achter het koor van de Grote kerk aan de haven wordt nog weergegeven. Met enige voorzichtigheid zou daaruit opgemaakt kunnen worden dat deze bebouwing, waaronder het gothische huis 'De Eenhoorn', omstreeks 1740 nog aanwezig was en dat eerst later sloop plaatsvond¹¹¹. De versmalling van de haven aldaar laat nog altijd de plaats van deze huizengroep zien.

De plattegrond van Tirion geeft tevens een ontwikkeling aan die reeds in de 17e eeuw op het doelenterrein met de Boom en de golfbaan was begonnen: het ontstaan van een parkachtige omgeving achter het doelenhuis, welk terrein niet meer als schietterrein werd gebruikt. Ook het nabij gelegen bolwerk, met nog een schilderachtige toren van de stadsmuur, en de nog open voormalige kloosterterreinen aan de Oude Haven kunnen tot dit vroege recreatiegebied gerekend worden¹¹².

De gesignaleerde welvaart en het daaraan ontleende prestige gingen ook niet ongemerkt aan de bebouwing voorbij. Naast de reeds vermelde vergroting van de waag in 1758 wordt in 1775 het stadhuis ingrijpend gemoderniseerd, waarbij de spitsboogramen verdwijnen. Een fraai paviljoen achter het doelenhuis wordt ontworpen. Of het ooit is gebouwd, is niet zeker. Ook de situatie op de Plaats veranderde. De stad kon zich in 1783 een nieuw, neo-classicistisch doelenhuis permitteren (afb. 27) dat achter het oude werd gebouwd. Door deze verplaatsing ontstond een groter plein, waarop bijvoorbeeld het stedelijk exercitiegennootschap beter uit de voeten zou kunnen. Tekenend voor het meer verlichte geestelijke klimaat van de 18e eeuw is de stichting van een Rooms-Katholieke kerk aan de Wal in 1784. Tot 1708 bezat deze gemeente een schuilkerk aan de Lopikerstraat, maar na de afscheiding in dat jaar raakte men het gebouw kwijt aan de oud-katholieken en moest men naar Cabauw uitwijken. De remonstranten bezaten al sinds 1670 een kerk in de Korte Weistraat¹¹³. Wat de architectuur betreft kenmerkt de stedelijke bebouwing zich nog steeds door trapgevels, maar reeds verschijnen de eerste ingezwenkte gevels.

13. Riviergezicht op Schoonhoven, door Jan Punt, uit: H. van Berkum, Beschrijving der Stadt Schoonhoven, Gouda 1762. Kopergravure, 22 x 35 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, B 32).

VI. Teruggang en herstel in de 19e eeuw

De Franse tijd, die duurde van 1795 tot en met 1813, betekende voor Schoonhoven, evenals voor vele andere steden die afhankelijk waren van handel en nijverheid, een tijd van ernstige economische malaise. Ook de bevolkingsomvang bereikte een dieptepunt. Tot halverwege de 17e eeuw was die stabiel gebleven met ongeveer 3000 zielen. Daarna zette een geleidelijke daling in naar ongeveer 2400 inwoners aan het einde van de Franse tijd. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw zal er weer sprake zijn van een substantiële groei¹¹⁴.

Vooraf in de bedrijven welke met de scheepvaart samenhangen heeft de crisis haar tol geëist: de zeildoekfabriek is verdwenen, evenals de lijnbaan, de houtzaagmolen op de Kat en de houtkoperij aldaar. Aan de Scheepmakershaven rest nog een kleine reparatiewerf (afb. 14). De zilverindustrie, in de 18e eeuw toonaangevend, is vrijwel gehalveerd. Dat deze luxe nijverheid niet geheel is verdwenen, is wellicht te danken aan de toegenomen welvaart op het platteland in de landbouw en aan de Schoonhovense marskramers, die de zilveren spelden, knopen, tas- en beursbeugels tot ver buiten de regio verhandelden¹¹⁵. Een merkwaardige industrie dient nog vermeld te worden: de in 1778 gestichte loodwitmakerij, die noordelijk van de Kerkstraat op het terrein van de lijnbaan (tegenwoordig de Havenstraatse Wal), gevestigd wordt. Aan deze kleurstof blijft kennelijk voldoende behoefte, want voor deze tak van nijverheid heeft de crisis geen gevolgen. Gezien de verarmde toestand van de stad zal er voldoende aanbod van personeel zijn

geweest voor dit weinig gezonde bedrijf¹¹⁶.

Het na 1813 ingetreden herstel verloopt aanvankelijk langzaam. Pas in 1847 zal de zilverindustrie het peil van 1789 weer bereikt hebben, waarna de opleving zich voortzet tot na 1900. Deze nijverheid concentreert zich nog altijd in het centrum van de stad en pas na 1850 verschijnen ook elders zilverwerkplaatsen, aan de Nes en de Oude Singel. Dan doet ook de stoomkracht zijn intrede en daarmee de industriële schaalvergroting, bijvoorbeeld bij de loodwitmakerij en bij een grutterij in de Koestraat. De traditionele handel in hennep en kaas verliest aan belang maar zorgt toch nog voor de bouw van een aantal pakhuizen aan de Lekzijde.

Een beeld van de stedenbouwkundige situatie na 1813 wordt gegeven door het kadastrale minuutplan, opgemeten en getekend in 1828 door J. de Geus¹¹⁷. Opgezet voor de registratie van het grondbezit ten behoeve van de daaraan gekoppelde belasting is dit kadastrale plan de oudste kaart waarop de begrenzing van alle percelen en van de daarop liggende bebouwing staat aangegeven. In de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels is onder meer het grondgebruik per perceel genoteerd. Binnen de beperking dat topografische grenzen niet altijd samenvallen met perceelgrenzen geven het plan en de tafels tezamen een aanzienlijk gedetailleerder en betrouwbaarder beeld van de ruimtelijke situatie van Schoonhoven dan met behulp van de eerder genoemde kaarten kon worden verkregen (zie kaart VI).

Uit het kadastrale plan blijkt dat er tot in de 19e eeuw nog in hoge mate sprake was van een continuering van de

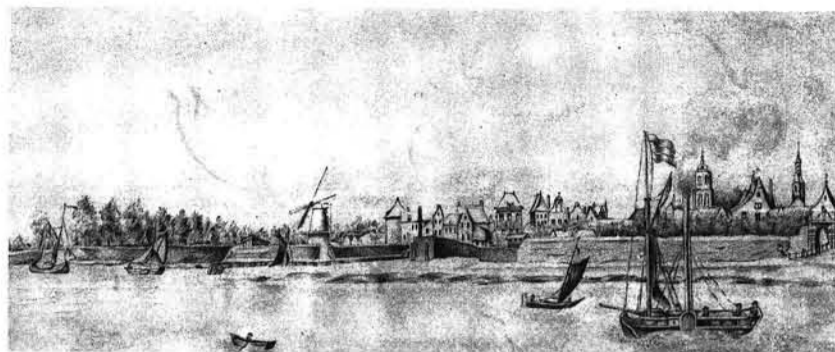
14. De Nieuwe Haven of Scheepmakershaven en het kerkhof te Schoonhoven, door P.J.E. Roldanus, omstreeks 1838. Potloodtekening, 37 x 50 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, C 11).

ruimtelijke structuur en de bebouwing. De grenzen van het bebouwde gebied vallen nog nagenoeg geheel samen met die op de plattegrond van Jacob van Deventer en zelfs het beloop van de westelijke stadsmuur is nog te volgen. Ook de omwalling blijkt op het kadastrale plan nog intact met herkenbaar de twee oostelijke ravelijnen. Een defensieve functie hebben de bastions echter niet meer; in 1816 wordt de vesting opgeheven en in 1826 de omwalling aan de stad verkocht. De poorten spelen nog slechts een rol bij de inning der stedelijke accijnzen. Wanneer in 1805 de Lopi-kerpoort wordt gesloopt komt er dan ook een hek of 'barrière' voor in de plaats. In 1862 komt er aan die situatie een eind en worden ook de Kruispoort en de Vrouwepoort gesloopt.

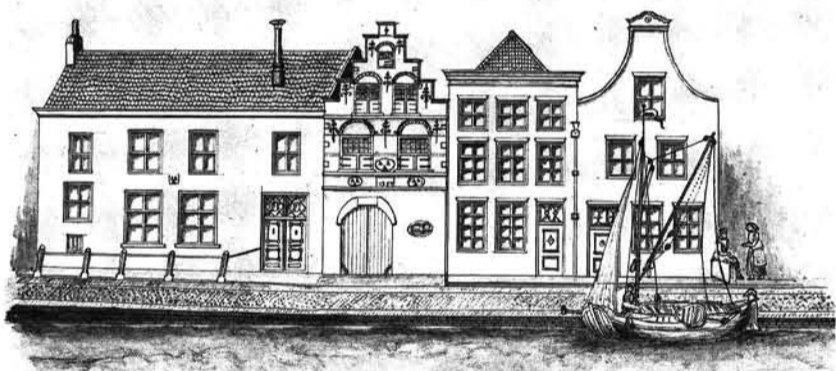
Op het kadastrale plan zijn de oostelijke bastions reeds geëgaliseerd en hebben de functie van wandelpark annex begraafplaats gekregen, in aansluiting op de parkaanleg rond de Doelen. Gezien de minder directe relatie met de binnenstad is er aan de westelijke bastions niets veranderd. In de bebouwing langs de Oude Haven en de Koestraat blijkt zich de middeleeuwse scheve parcellering volledig te hebben gehandhaafd als een afspiegeling van de oudste stadskern. Een groot aantal stegen en gangen tussen de huizen en erven, veelal aanwezig sedert de middeleeuwen en in de 20e eeuw meestal verdwenen, is in 1828 nog aanwijsbaar. Nog altijd is de periferie van het bebouwde gebied groen en open van karakter met kleinschalige behuizingen.

Als aanvulling op het twee-dimensionale beeld van het kadastrale plan zijn de contemporaine stadsgezichten van belang. Ook hier blijkt weer dat er weinig veranderd is. De schets van de uit de 16e eeuw stammende brouwerij De Drie Eendekens aan de Oude Haven (afb. 15) had ook in de 18e eeuw gemaakt kunnen zijn. Hetzelfde kan gezegd worden van het gezicht op de Oude Haven met de achterzijde van de waag (afb. 16). Het zicht op Schoonhoven vanaf de rivier (afb. 17) levert nog steeds het vertrouwde beeld op met de molen op Diestenborch, de Vrouwepoort

met het Gapenburg, de Grote kerk en het stadhuis. Alleen de uit de middeleeuwen daterende muurtoren aan de Tol en het gasthuis zijn verdwenen. Met het slechten van de wallen, het verdichten van de bebouwing en het verdwijnen van veel oude gevels, stoepen en pothuizen zal pas in de tweede helft van de 19e eeuw het stadsbeeld zich definitief en ingrijpend wijzigen.

17. Riviergezicht op Schoonhoven, door P.J.E. Roldanus, omstreeks 1838?
Gedeelte van een potloodtekening, 38 x 50 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, C 10).

15. Schoonhoven, brouwerij De Drie Eendekens aan de westzijde van de Oude Haven, maker onbekend, eerste helft 19e eeuw.
Pentekening, 30 x 44 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, B 26).

16. Schoonhoven, gezicht op de achterzijde van de Waag en de westzijde van de Oude Haven, maker onbekend, 1845?
Pentekening, gewassen, 30 x 44 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, 9.2.4.).

Nieuwpoort

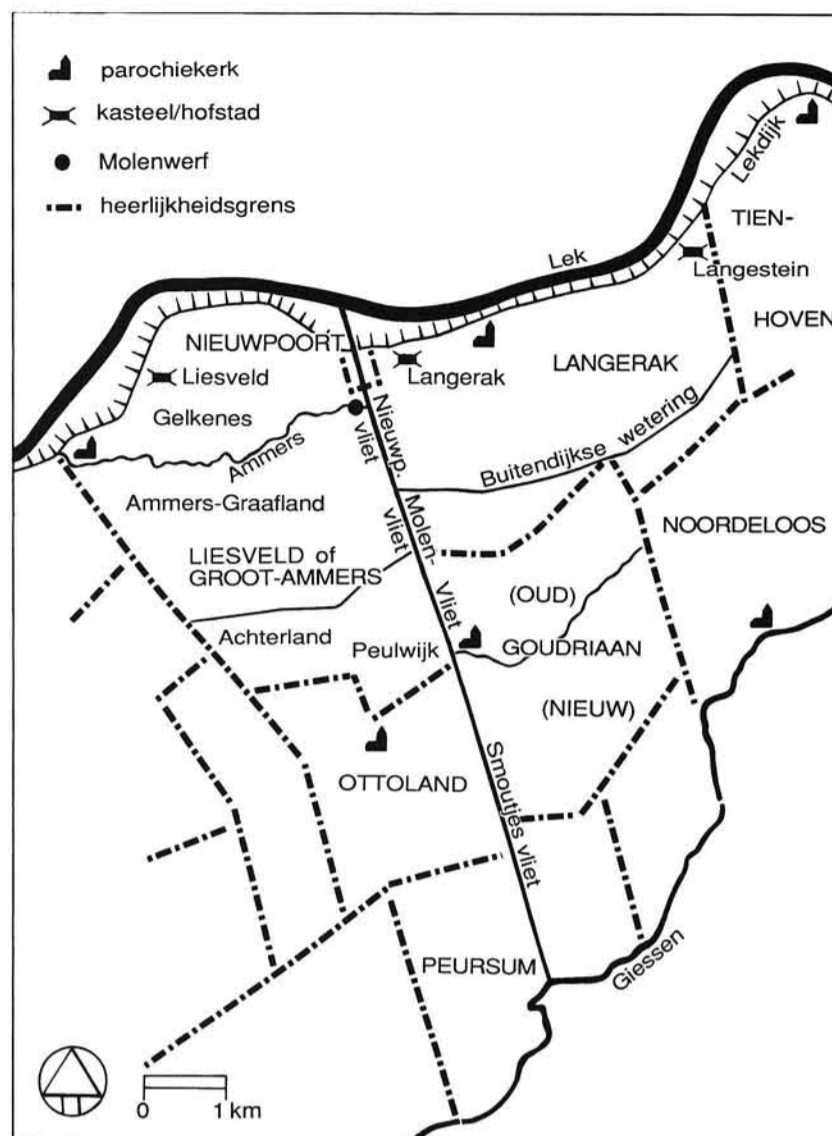
I. De heerlijkheden Langerak en Liesveld

Nieuwpoort ontstaat niet lang na het midden van de 13e eeuw aan weerszijden van de grens tussen twee heerlijkheden: het Hollandse Liesveld in het westen en het Stichtse Langerak in het oosten. Beide langs de zuidoever van de Lek gelegen heerlijkheden zijn typische veenontginningsnederzettingen. Evenals in de omgeving van Schoonhoven bestaat de bodem er voornamelijk uit veen en klei-op-veen; alleen direkt langs de Lek vindt men incidenteel ook enige stroomruggrond¹¹⁸. De strakke opstreckende verkaveling van de twee nederzettingen is zoals wij zullen zien bepalend geweest voor de nederzettingsstructuur van Nieuwpoort (zie kaart I).

De verkaveling van Langerak heeft als basis de rivier de Lek en de daarlangs gelegen dijk. Langs deze dijk liggen de boerderijen op de koppen van het land, evenals de kerk en de twee heerlijke huizen: de kerk ca. 950 meter ten oosten van het centrum van Nieuwpoort, het kasteel Langerak tussen Nieuwpoort en de kerk in, en de hofstad Langestein in het uiterste oosten van Langerak (zie afb. 18). De rechte kavels van Langerak strekken zich naar het zuiden thans ononderbroken uit tot Goudriaan en Noordeeloos. Waarschijnlijk is dat ook rond het midden van de 13e eeuw al zo. In ieder geval wordt in het handvest voor Langerak uit 1253, dat hierna vaker ter sprake zal komen, Goudriaan als aangrenzende heerlijkheid genoemd¹¹⁹. Aannemelijk is wel dat de ontginning in etappes heeft plaats gehad en dat, zoals wij hierna zullen zien, de thans verdwenen achterdijk langs de Buitendijksewetering de oorspronkelijke achtergrens van de ontginning markeert¹²⁰. Wanneer de ontginning is uitgevoerd valt moeilijk te zeggen. Langerak komt in de geschreven bronnen niet eerder voor dan in het genoemde handvest van 1253. Voorzichtig zou men naar analogie van andere nederzettingen langs de Lek kunnen aannemen dat de ontginning voor 1200 grotendeels voltooid is geweest¹²¹. Een aanwijzing in die richting vormt mogelijk het feit dat het tegenover Langerak gelegen Willige-Langerak in ieder geval ruim voor 1200 is ontgonnen¹²². Hierna zullen wij zien dat er tussen de twee Langerakken een nauwe band heeft bestaan.

Even onzeker is de datering van de ontginningen in de parochie Groot-Ammers, die als heerlijkheid Liesveld wordt genoemd naar het gelijknamige kasteel ter plaatse. Anders dan Langerak wordt deze heerlijkheid gevormd door een aantal achter elkaar gelegen ontginningsseenheden. Direkt langs de Lek ligt het ambacht Gelkenes, waarvan de verkaveling vanaf de Lek doorloopt tot het riviertje de Ammers, en daarachter het ambacht Ammers-Graafland met de ontginningen Ammers-Graafland, Achterland en Peulwijk (zie afb. 18). Van deze ontginningen worden Gelkenes en Ammers-Graafland voor het eerst genoemd in het handvest voor Langerak uit 1253¹²³. Achterland en Peulwijk komen pas veel later in de bronnen voor¹²⁴. Gelkenes zal gezien de ligging langs de Lek de oudste van deze ontginningen zijn. In het uiterste westen van dit ambacht, aan de mond van de Ammers, wordt de parochiekerk van Groot-Ammers gebouwd. Iets verder naar het oosten heeft langs de Lek het heerlijke huis gestaan, het kasteel Liesveld. Evenals van Langerak kan men van Gelkenes aannemen dat de ontginning er dateert van voor 1200. Van de ouderdom van het landinwaarts gelegen Ammers-Graafland valt echter weinig te zeggen; niet meer dan dat het in 1253 blijkt te bestaan. Overigens moet ook hier in de 13e eeuw, net als in Langerak, halverwege het land een thans verdwenen achterkade hebben gelegen die mogelijk herinnert aan een etappegewijze ontginning¹²⁵.

Onder leiding van welke gezagsdragers de ontginningen in Langerak zijn uitgevoerd is onzeker. Niet onmogelijk is dat hierbij reeds de familie Van Goye betrokken is geweest die later zowel in Langerak als Willige-Langerak gezag uitoefent en waaruit tot in de 13e eeuw de graven van Lek en-IJssel voortkomen¹²⁶. In ieder geval zijn er duidelijke aanwijzingen dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de ontginning van Langerak en van Willige-Langerak, welke laatste nederzetting in de middeleeuwen vaak eveneens als

18. Heerlijkheden in de omgeving van Nieuwpoort omstreeks 1285.

Langerak zonder meer wordt aangeduid¹²⁷.

Minder nog is bekend omtrent de gang van zaken bij de ontginningen in Groot-Ammers/Liesveld. Zelfs weten wij niet in hoeverre is ontgonnen vóór dan wel na de vestiging van het gezag van de graaf van Holland ter plaatse¹²⁸.

Belangrijker evenwel dan de ontginningsgeschiedenis is, met het oog op het ontstaan en de rechtspositie van Nieuwpoort, de bestuurlijke situatie in de tweede helft van de 13e eeuw en daarna. In Langerak is het bestuur in die tijd in handen van de familie van Langerak, een tak van de Van Goye's. Wouter I van Langerak geeft in 1253 aan Langerak het al genoemde handvest, zijn zoon Gijsbrecht I komt als heer van Langerak voor in 1277, 1281 en 1283 (het stadsrecht van Nieuwpoort) en Wouter II wordt voor het eerst genoemd in 1285 en voor het laatst in 1298¹²⁹. In diezelfde tijd bezit de hoofdtak van de familie Van Goye de heerlijkheid Willige-Langerak. Wouter van Goye, de oudste zoon van Gijsbrecht van Goye (gestorven 1271), komt als heer van Hagestein en (Willige-)Langerak voor in 1272 en 1274. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon Gijsbrecht Wouterszoon (ca. 1284/85-1296/99)¹³⁰. Naar de genealogie van de Van Goye's is minutieus onderzoek gedaan door P.G.F. Vermast. Diens studie behoeft echter wel op enkele punten correctie. Met name onhoudbaar blijkt de door hem verdedigde stelling dat Willige-Langerak en Langerak nog in de tweede helft van de 13e eeuw één heer zouden hebben gehad, namelijk dat Wouter I van Langerak dezelfde persoon zou zijn als de bovengenoemde Wouter van Goye, Hagestein en Langerak en dat ook Gijsbrecht I van Langerak en Gijsbrecht Wouterszoon van Goye identiek zouden zijn geweest¹³¹. Een essentieel argument hiertegen is dat Wouter I van Langerak voor 31 maart 1277 ridder moet zijn geworden, terwijl Wouter van Goye, Hagestein en Langerak nog in oorkonden van 23 juni en 8 september van dat jaar wordt aangeduid als knaap¹³². Evenmin zijn er, zoals wij zullen zien, redenen Vermast te steunen in zijn veronderstelling dat Wouter van Goye, Hagestein en Langerak, alias - volgens Vermast - Wouter I van Langerak, de beide Langerakken zou hebben verworven door zijn huwelijk met een dochter uit het geslacht van Arkel¹³³. Wel zijn de heren van Willige-Langerak en Langerak door leenbanden met

elkaar verbonden en blijkt de heer van Arkel in de late 14e eeuw in Langerak, met name in Nieuwpoort leenheerlijke rechten te bezitten.

Uit diverse latere bronnen kan men afleiden dat de heren van Langerak de rechtsmacht in (Zuid-)Langerak in de tweede helft van de 13e en de eerste decennia van de 14e eeuw in leen moeten hebben gehouden van hun verwanten, de genoemde heren van Goye, Hagestein en Langerak. In het midden van de 14e eeuw gaan de rechten van deze laatste langs vrouwelijke lijn grotendeels over op het geslacht Van Brakel: in 1343, na de dood van Margriet van Goye, vrouwe van Hagestein (gestorven ca. 1332) en haar echtgenoot Hendrik van der Lek (gestorven 1342) beleent de bisschop van Utrecht Staasken van Brakel de Jonge met Langerak aan beide zijden van de Lek, zoals zijn voorouders 'Uten Goye' dat te voren van de bisschoppen in leen hebben gehouden¹³⁴. Sedertdien houden de heren van Langerak hun heerlijkheid in leen van de Van Brakels en hun erfgenamen. Echter niet van hen alleen: half-Nieuwpoort met hoge en lage jurisdictie alsmede het huis Langestein met bijbehorend land zijn in die tijd leenroerig aan de heren van Arkel en na 1412 aan de rechtsopvolgers van deze heren, de graven van Holland¹³⁵. Het is mede deze leenverhouding die Vermast ertoe heeft gebracht om, zoals al aangestipt, in Langerak oorspronkelijk Arkels bezit te zien. Hij houdt er echter geen rekening mee dat dit leen niet de hele heerlijkheid Langerak maar slechts half-Nieuwpoort en Langestein omvat¹³⁶. Juist het feit dat half-Nieuwpoort hier in een andere leenverhouding figureert dan de rest van Langerak wijst erop dat de leenhoogheid van de Van Arkels moet dateren van na de eerste stadsrechtverlening aan Nieuwpoort, dat wil zeggen, zoals wij zullen zien, van na 1253¹³⁷. Een belangrijk gegeven is dat de oudst bekende beleningen met Langestein en half-Nieuwpoort door de heren van Arkel pas dateren uit 1376 en 1400, dat betekent van na het moment dat de heren van Arkel net als Staasken van Brakel een belangrijk deel van de goederen en heerlijkheden van Margriet van Goye, vrouwe van Hagestein hebben weten te verwerven, onder andere het huis Hagestein zelf¹³⁸. Het meest aannemelijk is dan dat de heren van Arkel als leenheren voor half-Nieuwpoort en Langestein in de rechten zijn getreden van het geslacht Van Goye-Van Hagestein, net zoals de Van Brakels dat hebben gedaan voor wat de rest van Langerak betreft. Voordien zal de situatie aldus zijn geweest, dat de heren van Langerak de heerlijkheid Langerak aan de zuidzijde van de Lek met inbegrip van half-Nieuwpoort en de hofstad Langestein in leen hebben gehouden van de heren Van Goye-Van Hagestein, die in die tijd zelf gezag uitoefenen in Willige-Langerak¹³⁹. Dit leen moet zowel de lage als de hoge rechtsmacht hebben omvat. Men kan dit afleiden uit het feit dat hetzelfde later het geval is geweest met het Arkelse leen Langestein en half-Nieuwpoort. Bovendien blijkt uit het handvest van 1253 voor Langerak dat Wouter I van Langerak reeds in die tijd in het bezit is van de hoge jurisdictie¹⁴⁰.

Dat de heerlijkheid Liesveld ten tijde van het ontstaan van Nieuwpoort tot het graafschap Holland behoort is wel zeker. Het eerst blijkt dit in 1277 wanneer in de oorkonde van graaf Floris V inzake de oprichting van het hoogheemraadschap tussen Lek en Merwede (de Alblasserwaard) bepaald wordt dat acht heemraden uit het Hollandse deel van het hoogheemraadschap en vijf uit de niet-Hollandse heerlijkheden afkomstig zullen zijn¹⁴¹. De niet-Hollandse heerlijkheden worden in het stuk met zoveel woorden genoemd. De heerlijkheid van Gijsbrecht van Langerak is daarbij, maar niet die van Arnoud van Liesveld, zodat deze kennelijk tot Holland wordt gerekend. Dat de heer van Liesveld in zijn territorium niet alleen de lage (ambachts-)heerlijkheid maar ook de hoge jurisdictie bezit kan men afleiden uit het stadsrecht van Nieuwpoort uit 1283 waarin de heer van Liesveld met die van Langerak zowel op het terrein van de lage als de hoge jurisdictie wetgevend optreedt¹⁴². Zoals reeds gezegd vormen de Van Liesvelds een tak van het geslacht Van Arkel¹⁴³. De eerste heer die zich Van Liesveld noemt is Arnoud van Liesveld, vermeld in de periode 1277-1296; hij is een zoon van Herbaren van den Berg, heer van Bergambacht-Benedenberg en een broer van Jan I van Arkel¹⁴⁴. Hiermee hangt ongetwijfeld samen dat de heren van Liesveld in de 14e eeuw het ambacht Ammers-

Graafland van de heer van Arkel in leen houden en niet rechtstreeks van de graaf van Holland¹⁴⁵. Ook met Gelkenes en half-Nieuwpoort blijkt dat ca. 1400 het geval te zijn¹⁴⁶. De hoge jurisdictie hebben de heren van Liesveld mogelijk al in de 13e eeuw wel direkt van de graaf van Holland gehouden¹⁴⁷.

II. Het ontstaan van Nieuwpoort : stadsrecht en stadstichting

Op 28 april 1283 geven Arnoud van Liesveld en Gijsbrecht van Langerak een stadsrecht aan Nieuwpoort¹⁴⁸. Als nederzetting en als stad moet Nieuwpoort op dat moment al enige tijd bestaan. In het handvest van 1283 vernieuwen de twee heren namelijk een verder niet overgeleverd stadsrecht dat eerder was geschonken door hun beider vaders Herbaren van den Berg en Wouter van Langerak¹⁴⁹. Van wanneer het oudere stadsrecht dateert kan slechts bij benadering worden vastgesteld. In ieder geval van vóór 31 maart 1277, want in de oprichtingsoorkonde van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard van die datum worden de twee heerlijkheden reeds vertegenwoordigd door Arnoud van Liesveld en Gijsbrecht van Langerak, zodat de beide vaders voordien zullen zijn overleden¹⁵⁰. Anderzijds moet het oude handvest zijn gegeven na de uitvaardiging door Wouter van Langerak op 26 december 1253 van een keur voor Langerak¹⁵¹. Deze keur opent met een opmerkelijk nauwkeurige beschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Langerak waarbij de westgrens als volgt wordt weergegeven: 'dat westen is onse kornmoelen staende op onse meente ende daer onsen heerwech op den westeren kant die uutterste reede van onser heerlicheijt van Langerack aff is tusschen Gelkenisse ende Gravelant, streckende die reede uijten zuijden recht uijt over den dijck al buijten onses gemeenlants verlaet tot die halve diepe van der Lecke toe'. De noordgrens loopt volgens diezelfde keur vanuit het oosten via het midden van de rivier de Lek 'tot beneden die voerss. verlaet aent westeijnde toe'. Hieruit blijkt dat op dat moment de westgrens van Langerak, gevormd door de heerweg (het noordelijke deel van de Nieuwpoortseweg en de Postkade) met de meent en de korenmolens, direkt 'beneden', dat wil zeggen ten westen van de uitwateringssluis van Langerak, de dijk passeert. Weten wij nu tevens dat de genoemde sluis en het noorden van de heerweg later binnen Nieuwpoort liggen, dan kan uit de grensomschrijving niets anders worden afgeleid dan dat het oostelijk deel van wat later Nieuwpoort is in 1253 deel uitmaakt van de heerlijkheid Langerak, zodat van een afzonderlijk stedelijk rechtsgebied in die tijd nog geen sprake is. Het oudere stadsrecht moet derhalve tussen 26 december 1253 en 31 maart 1277 zijn verleend¹⁵².

Omtrent de inhoud van dit stadsrecht bestaat geen zekerheid. Wanneer Arnoud van Liesveld en Gijsbrecht van Langerak in 1283 het door hun vaders gegeven privilege vernieuwen laten zij de mogelijkheid open dat dit binnen drie of vier jaar in overleg met hen en de schepenen kan worden herzien¹⁵³. Deze bepaling maakt het waarschijnlijk dat het oude handvest in 1283 in zijn geheel is overgenomen; anderzijds sluit het de mogelijkheid niet uit dat reeds in het stadsrecht van 1283 een aantal nieuwe bepalingen aan het oudere handvest is toegevoegd.

Nieuwpoort mag worden beschouwd als een gestichte stad, planmatig opgezet onder het gezamenlijk gezag van de heren van Liesveld en Langerak ten tijde van de verlening van het eerste stadsrecht (ca. 1254/76). Aanwijzingen hiervoor zijn, in combinatie, de veelzeggende naam Nieuwpoort¹⁵⁴ alsmede het volledig ontbreken in de bovenaangehaalde grensomschrijving in de keur van 1253 voor Langerak van niet alleen elke indicatie voor het bestaan van een stedelijk rechtsgebied maar zelfs van een nederzetting als zodanig bij de Langerakse sluis. Zo daar ter plaatse al enige niet-agrarische bewoning heeft bestaan, dan zal die van maar weinig betekenis zijn geweest.

Dat de stadsontwikkeling ongeveer gelijktijdig met de verlening van het eerste stadsrecht aanvangt doen ook de bepalingen in het stadsrecht vermoeden inzake de betaling van jaarlijkse erftijzen. Niet alleen wordt expliciet voorgescreven dat jaarlijks op St. Maarten in de winter (11 november) voor elke hofstede van vier roeden een bedrag van drie schellingen moet worden betaald¹⁵⁵ - een type bepaling dat zelden in een stadsrecht voorkomt - een tweede artikel daarenboven, waarin bij wijze van voorrecht wordt bepaald dat een zekere Everard Corfas voor zijn dubbele erf van 8 roeden niet meer dan eveneens drie schellingen behoeft te betalen¹⁵⁶, versterkt het vermoeden dat de uitgifte van erven ten tijde van de verlening van de stads-

rechten een aktuele zaak is; zo aktueel dat het opnemen in het stadsrecht van een individuele uitzonderingsbepaling er door wordt gerechtvaardigd¹⁵⁷. Van de uitgifte van percelen tegen erftijzen wordt kort na de uitvaardiging van het stadsrecht van 1283 expliciet melding gemaakt in een memorie van ca. 1285 betreffende een geschil tussen de burgers van Nieuwpoort en Wouter (II) van Langerak, de opvolger van Gijsbrecht, inzake de dijkplicht van de burgers: 'als men die hofsteden uuyte gaf, soe gaf men elcken man zyn hofstede om drye schellinghen des jaers ende elcken manne zyn dyck van zyn hofstede te bewaeren binnen der vryhede'¹⁵⁸. Bondig wordt hier het beeld geschetst van een planmatige aanpak van de erfgiften, naar het lijkt binnen een vrij korte periode, waarbij tevens de verhoefslaging van de rivierdijk binnen de stadsvrijheid wordt geregeld, dat wil zeggen de verdeling van de dijk in door de bezitters van de huiserven te onderhouden dijkslagen.

Wat bij de stichting van Nieuwpoort de motieven van de heren van Langerak en Liesveld zijn geweest laat zich raden. De hoop op een toenemende welvaart binnen hun heerlijkheden en daardoor hogere belastingopbrengsten, en de wens gemakkelijker geld te kunnen lenen en over importprodukten te kunnen beschikken zal hen hebben gestimuleerd actief in te gaan op de zeker bestaande wensen van zowel ingezetenen als kooplieden en neringdoenden van buiten. Van groot belang is hier de plaats waar de stad wordt gesticht. Afgezien van meer in het algemeen een verkeerstechnisch gunstige ligging lijkt essentieel dat Nieuwpoort zich bevindt ten oosten van de tol van de graaf van Holland langs de Lek te Ammerstol. En niet alleen Nieuwpoort, ook met Schoonhoven is dit het geval, en hetzelfde geldt voor de ligging van het ongeveer even oude Gouda ten opzichte van de tol te Moordrecht langs de Hollandse IJssel. Het betekent dat goederen vanuit het oosten in deze drie grensplaatsen kunnen worden aangevoerd en landinwaarts kunnen worden afgezet zonder dat daarvoor tol aan de graaf van Holland wordt betaald. Zowel de graaf als Dordrecht, de grootste stad in het gebied, zullen met deze ontwikkeling nauwelijks gelukkig zijn geweest; het stapelrecht dat in 1299 door de graaf aan Dordrecht wordt gegeven zou er wel eens mede het antwoord op kunnen zijn geweest. In dit licht bezien kan men zich afvragen of de graaf van Holland met de stichting van Nieuwpoort heeft ingestemd. Wij kunnen hier slechts gissen maar wel is het opmerkelijk dat binnen het tijdvak 1254-1276 waarin Nieuwpoort moet zijn gesticht de periode valt van de minderjarigheid van graaf Floris V, te weten de jaren 1256-1266, waarin het grafelijk bestuur is waargenomen door diverse regenten. Zou de stad niet juist in deze periode kunnen zijn ontstaan?

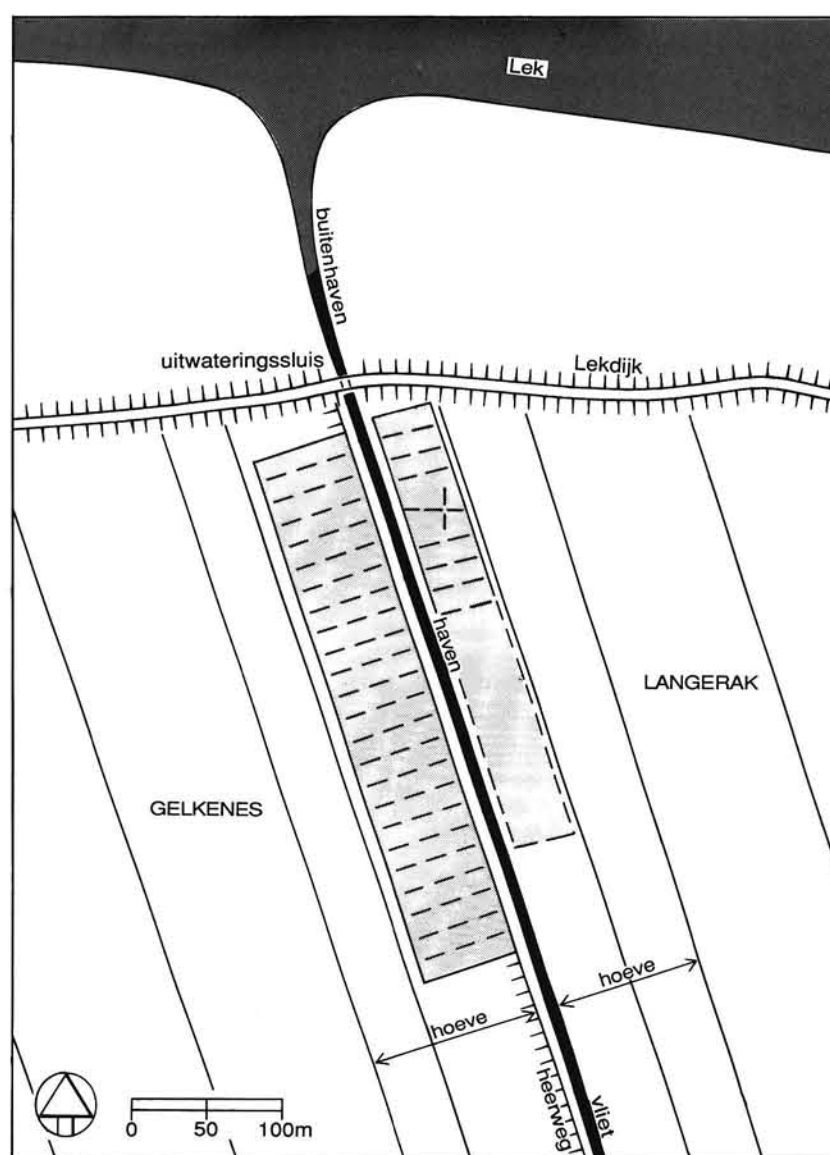
III. Ruimtelijke structuur en bewoning tot ca. 1560.

Pre-stedelijke elementen

Richten wij ons op de topografische aspecten van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad, dan kan men zich in de eerste plaats de vraag stellen welke pre-stedelijke elementen bepalend zijn geweest voor de stichting ter plaatse en voor de ruimtelijke ordening sedertdien. Als zodanig kunnen - afgezien van de rivier de Lek - worden aangewezen: de percelen grond waarop de stad is opgebouwd met inbegrip van het buitendijkse land, verder de Lekdijk, reeds genoemd in het handvest van 1253 voor Langerak, de Nieuwpoortsevlief en de haven met daarin de uitwateringssluif van Langerak, eveneens in 1253 genoemd, de straat langs de westzijde van de haven en in het verlengde daarvan het noordelijke deel van de Nieuwpoortseweg en de Postkade, te zamen in 1253 vermeld als de heerweg van Langerak (zie afb. 19) en tenslotte als laatste de smalle strook stadslanden ten zuiden van de stad, in het handvest van 1283 aangeduid als de meent (zie afb. 20) die voor wat het Langerakse gedeelte betreft ook voorkomt in het handvest van 1253¹⁵⁹.

Twee ontginningshoeven.

Het is op grond van het kaartbeeld zo goed als zeker dat de grond waarop Nieuwpoort is gesticht deel heeft uitmaakt van bestaande kavels bouwland in de ontginningsgebieden Gelkenes en Langerak, respectievelijk ten westen en ten oosten van de uitwatering van Langerak. Projecteert men de kaart van Van Deventer (ca. 1562) op het kadastrale minuutplan van 1827 - zie kaart V - dan blijkt dat het stadsgebied binnen de grachten ten zuiden van de Lekdijk (Hoogstraat) in de 16e eeuw bestaat uit twee ongeveer even brede stroken grond, gescheiden door de haven en de heerweg en aan de buitenzijden begrensd door de stadsgrachten, welke grachten in het westen en in het oosten evenwijdig lopen aan de kavelsloten van Gelkenes en Langerak en in het verlengde liggen van sloten ten zuiden van de stad. Constateert men bovendien dat de delen van Nieuwpoort ten westen en ten oosten van de heerweg beide ongeveer de klassieke breedte vertonen van een ontginningshoeve, namelijk, gemeten tot in de gracht, ca. 112 meter of wel 30 (Stichtse) roeden, dan wordt het wel zeer waarschijnlijk dat de nederzetting is gesticht op de koppen van twee hoeven, één in Gelkenes en één in Langerak¹⁶⁰. Met het stadsrecht van 1283 stemt dit overeen. Volgens dit handvest hebben Wouter van Langerak en Herbaren van den Berg het eerste stadsrecht gegeven aan de 'nova villa' gelegen tussen enerzijds de Lek en de Ammers - kennelijk de noordelijke en de zuidelijke begrenzing - en anderzijds de sloten van de landerijen van een zekere Arnoud en ene Zeger¹⁶¹. Laatstgenoemde sloten zijn zeker te beschouwen als de voorlopers van de westelijke en de oostelijke stadsgracht, te meer daar de sloot in het verlengde van de westelijke gracht in de 19e eeuw zowel de westelijke gemeentegrens vormt als de westelijke begrenzing van het gemeentelijke grondbezit buiten de gracht¹⁶². Als bezit van de stad wordt deze grond, dan onder de naam 'die Liesdelle', ook al genoemd in de 16e eeuw in de kohieren van de tiende penning¹⁶³. Dat genoemde grens juist bij het riviertje de Ammers oostwaarts buigt komt eveneens overeen met de grensomschrijving in het stadsrecht, waar de Ammers als (zuidelijke) begrenzing wordt genoemd. Dit betekent dat, aangezien de Ammers de achtergrens vormt van de hoeven van Gelkenes, aan de Liesveldse zijde niet alleen de kop van de meest oostelijke hoeve van Gelkenes, maar geheel die hoeve bij de stadsstichting ter beschikking moet zijn gesteld, waarvan dan uiteindelijk het zuidelijk deel buiten de gracht is komen te liggen. Aan de oostzijde van de stad is de situatie iets minder duidelijk. Laten wij de smalle strook ten zuiden van de Ammers en de Tiendweg van Langerak, die in de moderne tijd deel uitmaakt van de gemeente Nieuwpoort buiten beschouwing - wij zullen daarop aanstonds ingaan - dan blijkt dat in de 19e eeuw het perceel in het verlengde van het oostelijke stadsgebied

19. Nieuwpoort, de stedelijke nederzetting omstreeks 1285.

tot de Tiendweg van Langerak niet bij de gemeente Nieuwpoort maar bij Langerak hoort. Gaat deze situatie terug tot de 13e eeuw, hetgeen niet onmogelijk is, dan houdt dit in dat aan de Langerakse zijde alleen het noordelijke deel van een hoeve voor de stadsstichting is bestemd geweest.

Waar in de genoemde memorie van ca. 1285 inzake het dijksonderhoud zo expliciet sprake is van de uitgifte van huiserven aan de burgers in spe mag men aannemen dat bij de stichting van de stad Herbaren van den Berg en Wouter van Langerak in grondrechtelijke zin de bezitters van elk een hoeve zijn geweest, Herbaren van die in Gelkenes en Wouter van de hoeve in Langerak. Behalve de hoeven binrendijks zal ook het buitendijkse land van meet af aan ter beschikking van de stad hebben gestaan. De vermelding in het stadsrecht van de Lek als (noord)grens van de stadsvrijheid doet dat althans vermoeden. Ook deze grond zal bezit zijn geweest van de heren van Liesveld en Langerak. Volgens het gewoonterecht van de streek is bij haaks op de dijk gerichte ontginningshoeven het voorliggende buitendijkse land bezit van de betreffende hoevenaar¹⁶⁴.

Lekdijk

Naast de twee ontginningshoeven vormt ook de Lekdijk een belangrijk pre-stedelijk bestanddeel, niet alleen als waterkering, maar ook als doorgaande weg. Evenals de Lek zelf verbindt deze weg Nieuwpoort met het westen van de Alblasserwaard en met het rivierengebied in het oosten. Dat het onderhoud van de dijk direct bij de stichting wordt geregeld vermeldden wij al terloops. In feite gaat het hier om een herziening van de bestaande verhoefslaging. Volgens het dijkrecht in de veenontginningsgebieden langs de rivieren rust op de haaks op de dijk staande hoeven, c.q. hun bezitters of gebruikers, de onderhoudsplicht van de aangrenzende dijkslagen. Opdeling van hoeven of delen daarvan in stedelijke huiserven, zoals in Nieuwpoort, brengt derhalve de noodzaak met zich mee ook de verhoefslaging van de dijk te herzien. In Nieuwpoort gebeurt dit bij de erfuitgifte op de in de memorie van ca. 1285 beschreven manier, waarbij elk huiserv wordt belast met het onderhoud

van een - ongetwijfeld zeer kort - slag van de dijk binnen de stad¹⁶⁵.

Heerweg, vliet, haven, sluis en meent

Is de dijk een voor de stad belangrijke oost-west-route, de in 1253 genoemde heerweg van Langerak en de Nieuwpoortsevliet met inbegrip van de haven vormen een noord-zuid-verbinding over land en over water met het zuiden van de Alblasserwaard en met de Merwede (zie afb. 19). Van de heerweg, dat wil zeggen de straat in de stad langs de westzijde van de haven samen met het noorden van de Nieuwpoortseweg en de Postkade, mag men aannemen dat hij ten tijde van de stichting van Nieuwpoort reeds zijn vervolg heeft richting Giessen via de oostelijke zijdekaden van Peulwijk, Ottoland en Peursum. Deze ontginningen zijn langer of korter voor 1277 gereed gekomen¹⁶⁶. Daarentegen is de verbinding tussen de Nieuwpoortsevliet en de Giessen beslist niet ouder dan Nieuwpoort zelf. Als afwatering van Langerak bestaat de vliet weliswaar in 1253 maar hij strekt in die tijd niet verder landinwaarts dan de Buitendijksewetering¹⁶⁷. Pas in 1281, dus na de verlening van het eerste stadsrecht aan Nieuwpoort verandert dit. Op 20 oktober van dat jaar staat graaf Floris V van Holland aan Gijsbrecht van Langerak toe dat de inwoners van Langerak uitwateren via de Giessen en de Giessendam¹⁶⁸. Waarschijnlijk is door de relatief ongunstiger wordende hoogteligging van het land ten gevolge van de inklinking van het veen de sluis te Nieuwpoort niet meer in staat om de waterstand in Langerak op peil te houden en wordt aansluiting gezocht bij de afwateringsgemeenschap rond de Giessen (de latere Overwaard), waar juist in hetzelfde jaar 1281 de dam en de sluis in de Giessenmond worden aangelegd¹⁶⁹. Vanuit Langerak wordt nu de Nieuwpoortsevliet verlengd naar het zuiden en verbonden met de Smoutjesvliet, de afwatering van Oud- en Nieuw-Goudriaan¹⁷⁰.

Behalve een verbetering van de afwatering van Langerak betekent de nieuwe verbinding ongetwijfeld ook het ontstaan van een voor kleine binnenschepen geschikte vaarroute tussen Nieuwpoort en het zuiden van de Alblasserwaard. De regeling van 1281 wil niet zeggen dat de sluis te Nieuwpoort zijn betekenis voor Langerak direkt geheel verliest¹⁷¹. Wel wordt in 1281 de ontwikkeling in gang gezet die bij de oprichting van het waterschap van de Overwaard in 1366 en de invoering van de polderbemaling in de 15e eeuw haar beslag krijgt, namelijk dat de Nieuwpoortsevliet, de haven en de sluis allengs meer een voornamelijk Nieuwpoorts belang gaan vormen en van steeds geringere betekenis worden voor de waterhuishouding van Langerak¹⁷². In de moderne tijd doet de sluis, die overigens nooit een doorvaartsluis schijnt te zijn geweest, alleen nog dienst als inlaatduiker, voornamelijk ter verversing van het water in de binnenhaven. Zowel de duikersluis als de haven en de Nieuwpoortsevliet zijn in de 19e eeuw eigendom van de gemeente Nieuwpoort en worden door deze beheerd¹⁷³.

Dat deze situatie, die de belangenverhoudingen juist weergeeft, teruggaat tot de tijd van de stadsrechtverlening is zeer waarschijnlijk, en hetzelfde geldt voor het feit dat het noordelijk deel van de Nieuwpoortseweg en in het verlengde daarvan de Postkade (de oude heerweg) tot de zuidgrens van de gemeente Nieuwpoort eveneens in eigendom en in onderhoud zijn bij die gemeente¹⁷⁴. Afgaand op de vermelding in het stadsrecht van 1283 van de Ammers als zuidgrens van de door Herbaren van den Berg en Wouter van Langerak gegeven stadsvrijheid is het aannemelijk dat zowel de haven/vliet als de heerweg van de Lekdijk tot de Ammers al ten tijde van het eerste stadsrecht door Wouter van Langerak aan de stad zijn overgedragen¹⁷⁵. Daarbij is het echter niet gebleven. In een ander artikel van het stadsrecht van 1283 wordt namelijk gezegd dat de twee oorkonders ten behoeve van de stad de 'communitas', de meent, schenken, gelegen tussen de Achterdijk, Langerak en (Groot-)Ammers, op voorwaarde dat daarop niet gezaaid wordt en dat de ingezetenen van Ammers-Graafland het recht hebben op de meent bij wateroverlast zonodig een kade te leggen¹⁷⁶. Uit de laatste bepaling blijkt dat het hier een terrein betreft ter hoogte van Ammers-Graafland, dat hoogstwaarschijnlijk overeenkomt met het zeer smalle deel

van de latere gemeente Nieuwpoort ten zuiden van de Ammers (zie afb. 20). Dit zou dan wel betekenen dat de in het handvest genoemde Achterdijk ter hoogte van de zuidgrens van die gemeente moet worden gezocht. Thans is daar geen kade aanwezig, maar gezien de veelzeggende naam van de meest zuidelijke wetering in Langerak, namelijk *Buitendijksewetering*, die juist bij de zuidgrens van Nieuwpoort in de Nieuwpoortsevliet uitkomt, is het zeer aannemelijk dat daar wel een kade heeft gelegen¹⁷⁷.

De term *communitas*, meent, wijst op grond die onverdeeld ter beschikking staat van de lokale gemeenschap en waarover de zeggenschap veelal in handen is van de hoogste gezagsdrager ter plaatse.

In de regelmatig verkavelde, geheel over particuliere geërfden verdeelde Utrechtse en Hollandse ontginningen zijn de meenten gering van omvang en omvatten vaak niet meer dan alleen zijde- en achterkaden¹⁷⁸. Van de meent onder Nieuwpoort wordt het Langerakse deel reeds genoemd in de keur van 1253 voor Langerak. Uit de boven geciteerde omschrijving in die keur van de westgrens van Langerak blijkt dat de heerweg gelegen is aan de westzijde van de meent en dat op de meent de korenmolen van de heer van Langerak staat¹⁷⁹. Men mag hieruit afleiden dat het Langerakse deel van de meent meer omvat dan de heerweg alleen. Met de negentiende-eeuwse situatie komt dit overeen (zie afb. 20): de Langerakse zijde van het smalle deel van de gemeente Nieuwpoort ten zuiden van de Tiendweg bestaat dan uit drie percelen grond langs de Nieuwpoortsevliet alsmede de Nieuwpoortsevliet zelf, de Postkade en het halve-maanvormig stukje land in de bocht van de Nieuwpoortseweg en de Postkade bij de Gravelandsedijk, dat zowel in 1353 als 1625 wordt aangeduid als de molenwerf en zeer waarschijnlijk de plaats is waarop de in 1253 genoemde korenmolen van de heer van Langerak heeft gestaan¹⁸⁰. Aan de Ammers-Graaflandse zijde behoort in de 19e eeuw tot de gemeente Nieuwpoort de strook grond tussen de Postkade en het jongere, maar wel van voor het midden van de 16e eeuw daterende¹⁸¹ zuidelijke deel van de Nieuwpoortseweg. Deze strook mag worden beschouwd als het aandeel van de heer van Liesveld in de in het handvest van 1283 genoemde schenking. Van belang is dat zowel de percelen aan de Langerakse als die aan de Liesveldse zijde, evenals de Nieuwpoortsevliet, het noordelijk deel van de Nieuwpoortseweg en het Nieuwpoortse deel van de Postkade in de 19e eeuw niet alleen tot de gemeente Nieuwpoort behoren, maar tevens in privaatrechtelijke zin in het bezit zijn van die gemeente¹⁸². Ook lang voordien blijkt het laatste het geval te zijn; gegevens daaromtrent bezitten wij vanaf de 16e eeuw, wanneer de kohieren Nieuwpoort van de tiende penning het stedelijk grondbezit tussen de Nieuwpoortsevliet en het zuidelijk deel van de Nieuwpoortseweg met zoveel woorden aanduiden als de meent. Dit maakt het gerechtvaardigd om in het smalle zuiden van de gemeente Nieuwpoort de meent uit het stadsrecht van 1283 te zien waar wordt gezegd dat de twee heren schenken 'ad opus villae nostrae communitatem ... perpetue possidendam', of in een van de Nederlandse vertalingen, 'tot nutschap onse Niipoort die gemeent ... ewelick te besitten'¹⁸³. Geheel hierop aan sluit de 'Informatie' van 1514 tot vaststelling van de nieuwe schildtalen in Holland, waarin die van Nieuwpoort verklaren dat zij 12 of 13 morgen lands bezitten die de heren aan de stad gegeven hebben 'omme eens deels van den onkosten jaerlicx mede te vervallen'¹⁸⁴.

Waarom de heren afstand hebben gedaan van de meent en wat het nut is voor de stad laat zich raden. Twee elementen binnen de meent zijn, zoals wij zagen, voor Nieuwpoort bij uitstek van belang, namelijk de heerweg en de Nieuwpoortsevliet. Daarentegen verliest de Nieuwpoortsevliet na 1281 voor Langerak aanzienlijk aan betekenis terwijl ook het belang dat de inwoners van Langerak bij de heerweg hebben na de stichting van de stad niet opweegt tegen dat van de burgers. Het overdragen van het bezit én de onderhoudsplicht van vliet en weg aan Nieuwpoort, samen met de aangrenzende meentgronden, moet derhalve zowel voor Langerak als Nieuwpoort aantrekkelijk zijn geweest. In het bijzonder de gewijzigde functie van de Nieuwpoortsevliet na 1281 lijkt een rol te hebben gespeeld. Immers, de meent met de vliet wordt aan Nieuwpoort over-

gedragen tot juist de plaats waar de Buitendijksewetering van Langerak uitkomt in de Nieuwpoortsevlief en deze laatste overgaat in de Molenvlief, de in 1281 gegraven watergang ten behoeve van de nieuwe afwatering van Langerak naar de Giessen. Met andere woorden, precies dat gedeelte van de afwatering van Langerak wordt met de aangrenzende meent aan Nieuwpoort afgestaan dat na 1281 voor Langerak veel aan betekenis verliest maar voor Nieuwpoort als vaarweg des te belangrijker wordt na het tot stand komen van de verbinding te water met de Giessen in het zuiden¹⁸⁵. In dit verband is het niet onaannemelijk dat de schenking van de meent pas bij de verlening van het tweede stadsrecht in 1283 heeft plaats gehad. Mogelijk mag men zelfs vermoeden dat anderhalf jaar eerder Nieuwpoort op de achtergrond een actieve rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van de nieuwe afwateringsregeling, en dat de heer van Langerak daarbij niet alleen de waterhuishoudelijke belangen van Langerak maar ook de verbetering van de verbinding te water met Nieuwpoort op het oog heeft gehad.

Wat daarnaast het oogmerk van de heer van Liesveld bij de schenking van het Ammers-Graaflandse deel van de meent is geweest kan men enigszins afleiden uit het stadsrecht van 1283 in combinatie met ontwikkelingen nadien: in ruil voor de strook grond krijgt Ammers-Graafland in 1283 het recht een kade op de meent aan te leggen¹⁸⁶, kennelijk als waterkering tegen het polderwater uit het hoger gelegen Langerak, en wel, zo blijkt uit de latere situatie, op oorspronkelijk Langeraks gebied. Met dit recht wordt namelijk gepreludeerd op de aanleg van de Postkade, in feite een ophoging van de heerweg van Langerak. Deze kade blijft, voor zover gelegen op de Nieuwpoortse meent, ook na de ophoging eigendom van en in onderhoud bij Nieuwpoort, ondanks het feit dat hij primair is opgeworpen ten behoeve van Ammers-Graafland¹⁸⁷.

De stedelijke topografie

Kon aldus worden bepaald op welke wijze een aantal prestedelijke elementen de grondslag heeft gevormd voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nieuwpoort, heel wat minder is bekend omtrent de vroegste ontwikkeling van de stedelijke topografie zelf. Aannemelijk is, dat, gezien de eerder genoemde regeling van het dijkonderhoud, de dijk ten tijde van de stadstichting nog niet wordt bebouwd¹⁸⁸, en dat de oudste huiserven aan weerszijden van de binnenhaven hebben gelegen (zie afb. 19). Met de veronderstelde planmatigheid valt dit goed te rijmen. Wat men in de 19e eeuw langs de binnenhaven aantreft is een stelsel van regelmatige percelen, vergelijkbaar met de situatie in Schoonhoven, waarin, ondanks erfdelingen en wijzigingen, nog op diverse plaatsen de oorspronkelijke huiserven zijn te herkennen.

Uit het stadsrecht blijkt dat bij de erfuitgifte een standaardmaat van vier roeden is gehanteerd, al geeft het dubbele erf van Everard Corfas aan dat hierop ook uitzonderingen zijn gemaakt¹⁸⁹. Gaat men ervan uit dat hier, zoals ook voor andere steden aanwijsbaar is, de roede niet als oppervlakte- maar als lengtemaat moet worden opgevat, waarmee de breedte van de percelen langs de straat werd uitgemeten¹⁹⁰, dan bedraagt de breedte van een perceel van 4 (Stichtse) roeden van 3,756 meter ruim 15 meter. Zowel aan de west- als aan de oostzijde van de binnenhaven treft men nog in de 19e eeuw enkele percelen of combinaties van percelen aan die grofweg aan deze maat beantwoorden. Opmerkelijk zijn in dit verband de twee lege erven van elk ca. 15 meter breed aan de westzijde van het deel van de haven dat ten zuiden van de 17e-eeuwse vestinggracht is komen te liggen, op welke plaats Van Deventer onmiskenbaar twee huizen heeft getekend (zie kaart IV en V).

Enigszins problematisch is de diepte van de erven. Uit de kaart van Van Deventer in combinatie met het kadastrale minuutplan blijkt dat de erven in de 16e eeuw en later aan beide zijden van de binnenhaven eindigen bij een achterweg. Aan de westzijde ligt de achterweg echter aanzienlijk verder van de haven dan in het oosten; in het westen zijn de erven ca. 63 meter diep tegenover slechts 38 meter in

het oosten. Waarschijnlijk is de ligging van de achtergrens van de erven van meet af aan bepaald door de aanwezigheid van sloten binnen de ontginningshoeven waarop Nieuwpoort is gebouwd. In die richting wijst de aanwezigheid van een sloot buiten de oude stadsgracht in het verlengde van de westelijke achterweg¹⁹¹. Het valt dan wel op dat voor de huizen aan beide zijden van de binnenhaven hetzelfde tijnstarief geldt bij een erfbreedte van vier roeden, ondanks het aanzienlijke verschil in perceelsgrootte tussen de oost- en de westzijde. Kennelijk vormt voor het tijnstarief de voor woonhuis en bedrijf beschikbare ruimte langs de straat het essentiële criterium.

Langs welke stadia de bebouwing van Nieuwpoort zich gedurende de middeleeuwen verder heeft ontwikkeld weten wij niet. Schriftelijke bronnen geven op dit punt geen informatie en archeologisch onderzoek van betekenis is tot nu toe niet uitgevoerd. Wat wij slechts kennen is het resultaat zoals dat blijkt uit enige laat 15e- en 16e-eeuwse bronnen, en dat uiteindelijk zijn neerslag heeft gevonden in de kaart van Jacob van Deventer van ca. 1562. Voor Nieuwpoort zijn het einde van de 15e en de eerste decennia van de 16e eeuw verre van rustig geweest. Juist in die tijd heeft het grensstadje, behalve van stadsbranden herhaaldelijk te lijden van oorlogsgeweld. Nadat al vroeg in de 15e eeuw Jan van Arkel in 1402 tijdens de Hollands-Arkelse oorlog Nieuwpoort schijnt te hebben platgebrand, wordt het in 1489 tijdens de Hollands-Stichtse oorlog bezet door Hollandse troepen¹⁹². Op de daarmee gepaard gaande verwoesting slaat kennelijk de mededeling in de Enquete van 1494 dat Nieuwpoort 'omtrent 5 jaren geleden, doe den brant geschiede', evenals bij de dood van Karel de Stoute (1477) 96 haardsteden telde waarvan er in 1494 ca. 25 nog niet zijn herbouwd¹⁹³.

Wanneer de Informacie van 1514 wordt opgesteld is de stad kort te voren, in mei van hetzelfde jaar, ten prooi gevallen aan een grote stadsbrand. Er staan dan in de helft van Nieuwpoort die aan de heer van Liesveld toebehoort 44 of 45 huizen, alle in mei verbrand; tien jaar eerder, zo wordt er in de Informacie bij vermeld, waren dat er nog ca. 60¹⁹⁴. Hierna zullen wij zien dat met de helft van de heer van Liesveld niet het westelijke deel van de stad wordt

bedoeld, maar eenvoudig de helft van het geheel¹⁹⁵, zodat de opgave voor 1514 voor de hele stad neerkomt op 89 huizen en op 120 tien jaar eerder. Waarmee de teruggang in de periode 1504-1514 te maken heeft wordt niet gezegd. Mogelijk is er een verband met de Gelderse raids die sedert 1506 het Hollandse rivierengebied teisterden. Na 1514 wordt de invloed van de Gelderse oorlogen duidelijker. In de jaren 1516, 1517, 1519, 1524 en 1525 wordt Nieuwpoort door de Geldersen geplunderd en verwoest en in 1533 wordt de stad nogmaals door plundersaars in brand gestoken¹⁹⁶. Steeds echter bouwt men de stad weer op met als resultaat dat er in Nieuwpoort in de jaren vijftig van de 16e eeuw meer haardsteden lijken te zijn dan in 1477 en 1489. Tegenover de 96 haardsteden die de Enquete van 1494 voor die twee jaren noemt staan volgens de drie bewaard gebleven kohieren van de tiende penning 137 bewoonde huizen in 1553, 139 in 1557 en 151 in 1561¹⁹⁷. Of dit ten opzichte van 1489 inderdaad een toename betekent van 42% in 1553 en zelfs van 57% in 1561 mag wel worden betwijfeld. Door Visser is er destijds al op gewezen dat de opgave van de haardsteden in de Enquete en de Informacie te laag moet zijn geweest¹⁹⁸.

Het zijn de tiende-penningkohieren die als eerste een gedetailleerde opsomming geven van de aanwezige huizen en hun eigenaren. Helaas maken zij het niet mogelijk de huizen precies te localiseren. Anders dan in grotere steden worden de woningen en lege erven achter elkaar opgesomd zonder dat de straten worden genoemd; de door de enquêteurs gevolgde route valt derhalve niet te reconstrueren¹⁹⁹. Alleen de huizen buitendijks langs de buitenhaven worden als aparte categorie genoemd. In alle drie de kohieren zijn deze onder een apart hoofd genoteerd: 21 in 1553, 22 in 1557 en 26 in 1561. Het gaat hier volgens de kohieren van 1553 en 1557 om huizen die bij storm regelmatig onderlopen en worden bewoond door 'scamele borigers', lieden die volgens het kohier van 1561 voor hun

levensonderhoud op de Heilige Geest (de parochiële armenzorg) zijn aangewezen²⁰⁰. Niettemin is het mogelijk zich met behulp van de tiende-penningkohieren, de kaart van Van Deventer en de van de kadastrale kaart van 1827 bekende percelering een globaal beeld te vormen van het nederzettingpatroon in het midden van de 16e eeuw. De kaart van Van Deventer toont, afgezien van de buitenhaven, bebouwing aan beide zijden van de Lekdijk (de Hoogstraat), aan beide zijden van de binnenhaven en in geringe mate langs de westelijke achterweg. Deze bebouwing omvat de 116 huizen in 1553, 117 in 1557 en 125 in 1561, die in de kohieren van de tiende penning niet buitendijks worden gelocaliseerd. Constateert men nu dat het patroon van de bebouwing op de kaart van Van Deventer in hoge mate overeenkomt met dat op de kadasterkaart van 1827, dan rijst wel de vraag hoe het grote verschil in aantal huizen te verklaren is tussen de 16e en 19e eeuw: 125 huizen binnen genoemd stadsgebied in 1561 tegenover 83 in 1827. Men is licht geneigd dit verschil te schrijven op het conto van de vestingwerken waaraan in de 17e eeuw het zuidelijk deel van de stad wordt opgeofferd. Inderdaad wordt bij die gelegenheid de binnenhaven ingekort van 400 tot 215 meter, dus bijna tot de helft. Bij Van Deventer ziet men echter dat juist in het zuidelijke deel van de stad de bebouwing niet erg dicht is geweest, zodat de daar verdwenen huizen samen met de verdwenen bebouwing langs de westelijke achterweg - in totaal 16 stuks, zoals hierna nog zal blijken - het verschil van 42 huizen tussen 1561 en 1827 maar ten dele verklaren. Men moet wel aannemen dat daarnaast de bebouwing langs de dijk en het noordelijk deel van de binnenhaven in de tijd van Van Deventer dichter is geweest dan in 1827. Waarschijnlijk zijn er in 1561 minder lege erven terwijl de diverse zeer brede percelen die op de kadastrale kaart voorkomen pas later door samenvoeging van kleinere percelen zullen zijn ontstaan. Een hoofdlijn in de geschiedenis van de stedelijke bebouwing zou in dat geval zijn dat de periode tussen de stadstichting en het midden van de 16e eeuw wordt gekenmerkt door een voortgaande opsplitsing van de oorspronkelijke vier roeden brede erven, terwijl in later tijd het samenvoegen van smalle percelen overheerste.

In een hierna nader te behandelen verdrag tussen de heren van Liesveld en Langerak van 31 juli 1353 is voor het eerst sprake van de stadsgracht, en wel van het zuidelijke gedeelte daarvan²⁰¹. Hoe lang de gracht op dat moment al bestaat is onbekend. Behalve uit een gracht zal de stedelijke bevestiging uit wallen en poorten hebben bestaan. In 1489 zouden althans, na de inname van de stad, de Hollanders de wallen hebben geslecht en de poorten hebben afgebroken²⁰². Met het herstel van de veste is vóór 1514 een begin gemaakt; onder andere zijn toen volgens de Informatie twee nieuwe poorten gebouwd²⁰³. Mogelijk is men zelfs begonnen met het bouwen van muren. Volgens getuigenverklaringen uit 1569 zou Nieuwpoort tijdens de Gelderse oorlogen ommuurd zijn geweest²⁰⁴. Waarschijnlijk zijn deze poorten en muren in die oorlogen opnieuw verwoest en is Nieuwpoort, afgezien van een gracht, tot in ieder geval na ca. 1562, onversterkt gebleven, want op de kaart van Van Deventer is noch van poorten noch van wallen of muren een spoor te vinden.

Bij Van Deventer is zowel het stadsgebied binnen als buiten de Lekdijk door een gracht omgeven. Wij nemen aan dat dit ook al het geval is in 1353, wanneer de gracht voor het eerst wordt genoemd. Zonder dat zou immers de verdedigbaarheid van de stad zeer gering zijn geweest.

Voor het bestaan van de kerk, weliswaar nog niet als zelfstandige parochiekerk maar als kapel, vindt men de eerste aanwijzing in 1353. In het zojuist genoemde verdrag tussen de heren van Liesveld en Langerak uit dat jaar verklaart Herbaren van Liesveld dat hij zich niet zal bemoeien met kerkelijke zaken in Nieuwpoort aangezien die onder de parochie van zijn 'neef van Langerack' ressorteren²⁰⁵. Uit het feit dat heel Nieuwpoort en niet alleen het oostelijk deel tot de parochie van Langerak behoort kan men afleiden dat de Liesveldse zijde voor 1353 kerkelijk van Groot-Ammers naar Langerak is overgegaan. De reden hiervoor moet wel zijn gelegen in de stichting van een kapel in

Nieuwpoort zelf, bestemd voor alle burgers en staande aan de Langerakse zijde, waar later ook de kerk staat. Wanneer dit is gebeurd weten wij niet; misschien al ten tijde van de stichting van de stad, zodat er reeds tijdens het uitzetten van de percelen aan de oostzijde van de haven ruimte voor een kapel kan zijn vrij gelaten (zie afb. 19). Ressorteert de kapel in 1353 nog onder de kerk van Langerak, voor 1384 moet hij tot zelfstandige parochiekerk zijn verheven; in dat jaar komen althans de parochiepriester en de kerk als zodanig voor in een oorkonde²⁰⁶. Van het kerkgebouw uit die tijd is niets bewaard gebleven. Het wordt in 1524 door de Geldersen verwoest²⁰⁷. Niet lang nadien zal de huidige kerk zijn gebouwd, die, dan nog met toren, ook op de kaart van Van Deventer staat afgebeeld²⁰⁸.

Later dan van de kerk blijkt uit de bronnen het bestaan van het stadhuis. In de keur die Wessel van den Boetzelaer als heer van Langerak en Florence van Heemstede als vrouwe van Liesveld op 28 mei 1557 aan Nieuwpoort geven komt het stadhuis op drie plaatsen voor²⁰⁹. Echter wel op een op het eerste gezicht tegenstrijdige wijze. Enerzijds wordt het in de artikelen 28 en 30 genoemd als een bestaand gebouw, aan de andere kant wordt in artikel 54 bepaald dat wanneer de burgemeesters een stadhuis kopen of kunnen laten bouwen, de schepenen niet meer in taveernen maar uitsluitend in het stadhuis zullen vergaderen, hetgeen betekent dat Nieuwpoort op het moment dat het handvest wordt uitgevaardigd geen stadhuis heeft²¹⁰. Toch behoeft dit met de twee eerdere artikelen niet in strijd te zijn wanneer men let op de aard van het handvest. In de inleiding, de 'narratio' van de oorkonde stellen de heer van Langerak en de vrouwe van Liesveld dat zij de keur uitvaardigen omdat de oudere handvesten en privileges destijds door de Geldersen zijn ontvreemd²¹¹. Mogelijk werden de originele oorkonden bewaard in de kerk, die, zoals wij hebben gezien, in 1524 door de Geldersen is verwoest. Dat betekent dat de stadsheer en stadsvrouwe voor een belangrijk deel het bestaand recht zullen hebben beoorkond, waarschijnlijk op basis van de registratie daarvan in een stadsboek²¹². De vermelding van het stadhuis in twee artikelen van de keur als een bestaand gebouw behoeft dan niet te verbazen. Men kan er uit afleiden dat Nieuwpoort in vroeger tijd wel degelijk een stadhuis heeft gehad dat in de periode van branden en militair geweld is verwoest. Waarschijnlijk is dat gebeurd bij de stadsbrand van mei 1514. In de Informatie van dat jaar wordt namelijk gezegd dat bij die gelegenheid de stedelijke rekeningen zijn verbrand²¹³.

Tenzij het stadhuis al eerder, bijvoorbeeld in 1489 in de as is gelegd, mag men aannemen dat de rekeningen daar werden bewaard, en met het stadhuis in vlammen zijn opgegaan. Blijkt uit artikel 54 van de keur van 1557 dat Nieuwpoort in dat jaar geen stadhuis heeft, dan kan men er tevens uit afleiden dat in die tijd naar de mogelijkheid wordt uitgezien een nieuw stadhuis te bouwen of een bestaand huis als stadhuis in te richten²¹⁴. Dat Nieuwpoort niet lang daarna over een nieuw stadhuis beschikt blijkt uit de minuut en uit de netkaart en het bijkaartje (carton) van Jacob van Deventer. Op deze kaarten is het stadhuis aangegeven aan de noordzijde van de Dam, met, zo kan men uit de weergave van het gebouwtje afleiden, de nokrichting evenwijdig aan de Lekdijk. Het woord 'civita(tis) domus' dat op de carton bij het gebouw staat aangegeven laat er geen twijfel aan bestaan dat hier inderdaad het stadhuis is afgebeeld²¹⁵. Dat het stadhuis op deze kaarten is aangegeven betekent dat het is gebouwd voor Van Deventer zijn minuutkaart vervaardigde. Afgaande op Vissers onderzoek naar de datering van de Van Deventerkaarten nemen wij aan dat dat in het begin van de jaren zestig is gebeurd²¹⁶. De bouw van het stadhuis kon dan eind jaren vijftig of zeer vroeg in de jaren zestig hebben plaats gevonden^{216a}.

Uit de gegevens inzake de afbraak van het stadhuis en de bouw van een nieuw stadhuis in 1697 - er zal daarop nog nader worden ingegaan - blijkt dat zich in het gebouw de stedelijke waag heeft bevonden en aan de achterzijde, dus aan de kant van de buitenhaven, de visbank²¹⁷. Ook vóór de bouw van het stadhuis zal er een waag zijn geweest, al weten wij niet waar die heeft gestaan. In het eerste artikel van de keur van 1557 wordt meegedeeld dat door de voorvaders van de heer van Langerak en de vrouwe van Lies-

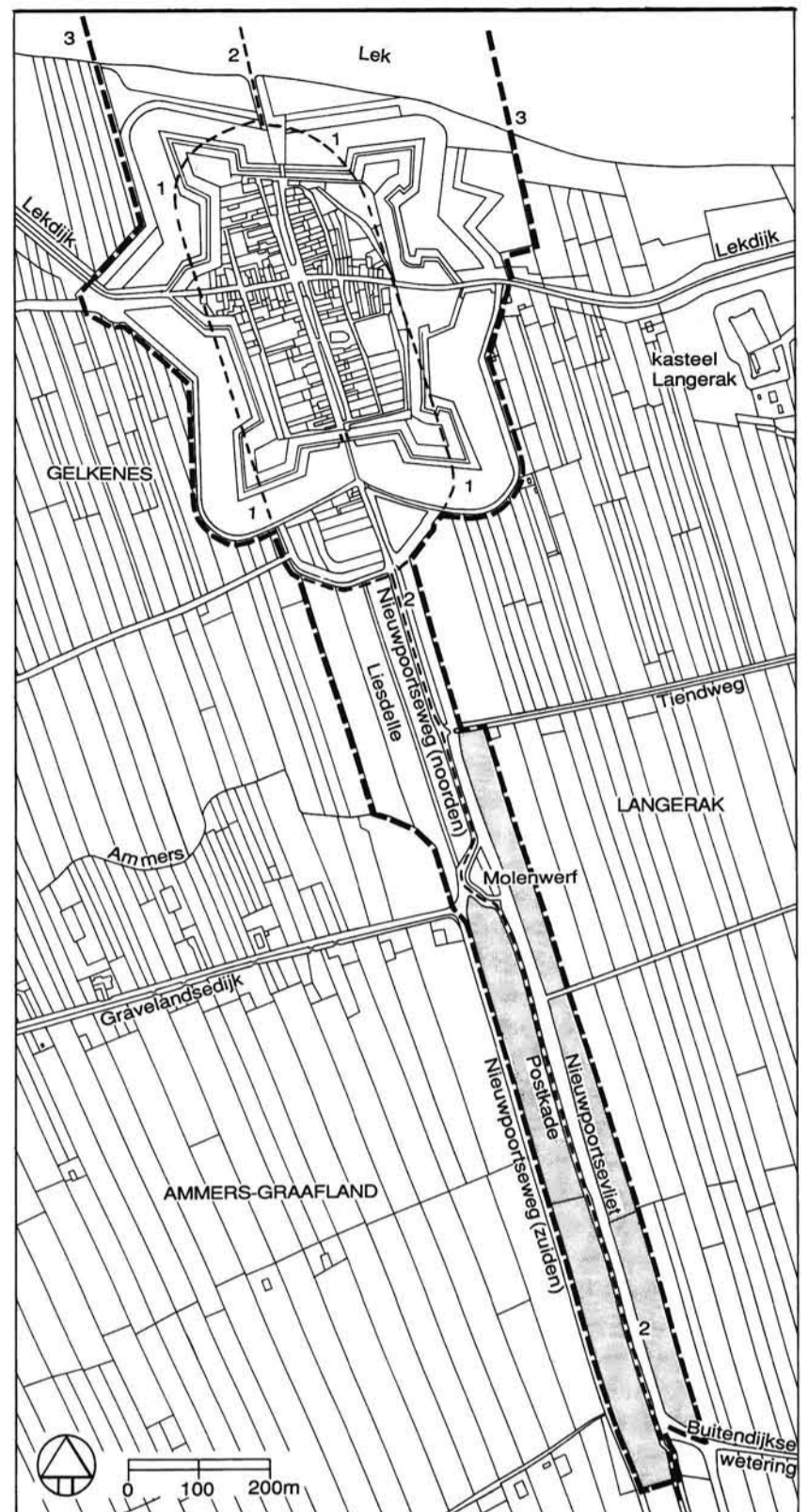
veld aan Nieuwpoort het recht van de waag is gegeven²¹⁸. Dit betekent dat, wil het recht geëffectueerd zijn, er ook lang voor 1557 een waaggebouwtje aanwezig moet zijn geweest.

Naast de kerk, het stadhuis en de waag zal er in de tijd van Jacob van Deventer nog een openbaar gebouw in Nieuwpoort hebben gestaan, namelijk een school. De keur van 1557 bepaalt dat wanneer de functie van schoolmeester vacant is de burgemeesters en het gerecht na advies van de heer van Langerak en de vrouwe van Liesveld een nieuwe schoolmeester mogen aanstellen²¹⁹. Waar het schoolgebouw heeft gestaan is niet bekend²²⁰.

Grenzen van de stadsvrijheid

Een probleem vormt de vraag tot hoever de stadsvrijheid zich heeft uitgestrekt, met name of daartoe ook de hiervoor behandelde stedelijke grond buiten de stadsgracht heeft behoord (zie afb. 20). Volgens het handvest van 1283 strekt de door Wouter van Langerak en Herbaren van den Berg in het eerste stadsrecht gegeven stadsvrijheid zich uit van de Lek tot de Ammers²²¹. Daarentegen wordt in hetzelfde handvest van de meent alleen gezegd dat het bezit ervan ten behoeve van de stad is afgestaan, 'ad opus villae nostrae... perpetue possidendam'²²², hetgeen zou kunnen betekenen dat het hier slechts een overdracht in grondrechtelijke, niet in publiekrechtelijke zin betreft. Waarschijnlijk is dit inderdaad het geval. Nog in 1651 betaalt de stad Nieuwpoort vier gulden aan schout en schepenen van Langerak als recognitie voor de drie percelen land langs de oostzijde van de Nieuwpoortsevlief²²³. Dit wijst erop dat in dit deel van de meent schout en schepenen van Langerak optreden als publieke gezagsdragers namens de heer van Langerak. Evenzo zal, naar wij mogen veronderstellen, de westzijde hebben behoord tot het ambacht Ammers-Graafland.

Is het dus aannemelijk dat de meent formeel nooit deel van de stadsvrijheid heeft uitgemaakt, ingewikkelder ligt het met het gebied ten noorden van de meent en de Ammers. Zou de bij het eerste stadsrecht gegeven stadsvrijheid zich hebben uitgestrekt van de Lek tot aan de Ammers zoals het handvest van 1283 meedeelt, dan heeft daartoe buiten de latere stadsgracht zowel het buitendijkse land in het noorden aan weerszijden van de havenmond als het gebied tussen de zuidelijke stadsgracht en de Ammers, de zogenaamde Liesdelle behoort. Echter, nog geen eeuw later geeft de al eerder genoemde overeenkomst van 31 juli 1353 een heel ander beeld²²⁴. In deze overeenkomst regelen Jan van Langerak en Herbaren van Liesveld het gevangen nemen en berechten van misdadigers zowel binnen de 'vrijdom' van Nieuwpoort, als over en weer op elkaars grondgebied in Langerak en Liesveld. Inzake het laatste wordt de heer van Langerak toegestaan vanuit Langerak iemand te achtervolgen die naar Liesveld vlucht via met name omschreven routes: ofwel 'over die haven tusschen die Leck ende Nieupoort, ofwel door die selfde vrijdom voorss.', ofwel 'over den wech onser lantscheijdinge die streekt van die voorss.²²⁵ gracht van die Nieupoort suijtwaert neven die molenwerff tusschen die heerlijcheijt van Langeraeck ende Gravelant op die westsijde'. Omgekeerd mag ook de heer van Liesveld iemand achtervolgen die vlucht 'over die voorseijde lantscheijng op die oestsij in die heerlijcheijt van Langeraeck'. Heel duidelijk worden hier zowel het buitendijkse land aan weerszijden van de havenmond als het land ten zuiden van de stadsgracht onderscheiden van de stadsvrijheid. Vanaf de stadsgracht wordt de 'wech onser lantscheijdinge', ongetwijfeld de Nieuwpoortseweg/Postkade, ondubbelzinning aangeduid als de grens tussen de twee heerlijkheden van Liesveld en Langerak, zonder dat sprake is van Nieuwpoorts territorium daartussenin. Daar het aangeven van de gerechtsgrenzen als essentieel element dient te worden opgevat in een overeenkomst die de rechterlijke bevoegdheden van de twee heren in de stad en de twee heerlijkheden betreft, mag men aannemen dat de oorkonde van 1353 de toestand van dat moment juist weergeeft. De feitelijke situatie zal in 1353 derhalve zo zijn dat alle stedelijke gronden buiten de stadsgracht alsmede de Nieuwpoortseweg/Postkade en de Nieuwpoortsevlief alleen

20. Nieuwpoort in 1827, met ingetekend de grens van de stadsvrijheid in 1353 (1), de grens tussen de heerlijkheden Langerak en Liesveld in 1353 (2), de gemeentegrens van 1811 (3) en de meent (grijs).

in grondrechtelijke zin tot de stad behoren en geen deel uitmaken van de stadsvrijheid. In hoeverre dit moet worden opgevat als een inperking van de stadsvrijheid sedert 1283 is onzeker; mogelijk is na de aanleg van de stadsgracht het territorium van de stadsvrijheid nader door de heren vastgesteld waarbij is uitgegaan van het gebied dat concreet een stedelijke bestemming heeft gekregen. De grond buiten de gracht tot de Ammers blijft daarna, evenals de meent alleen in grondrechtelijke zin tot de stad behoren. Pas sedert de vorming van de gemeente Nieuwpoort in 1811 oefent het gemeentebestuur hier ook publiek gezag uit.

Geografische aspecten van de tweeherigheid

Eveneens een kwestie van institutioneel-geografische aard is de vraag of de oude grens tussen de twee heerlijkheden Langerak en Liesveld na de stadsrechtverlening van betekenis blijft binnen de stadsvrijheid. Het antwoord hierop luidt ontkennend. Uit het stadsrecht van 1283, evenals uit latere handvesten blijkt dat voor de bestuursorganisatie en de burgers van de tweeherige stad de grens geen rol speelt²²⁶. Burgemeesters en schepenen, raad en vroedschap oefenen volgens de handvesten bestuur en rechtsmacht uit over de gehele stadsvrijheid aan beide zijden van de oude heerlijk-

heidsgrens, en ook de twee heren zelf behoren als stadsheren gezamenlijk op te treden als waren zij één persoon. Aanvankelijk worden zij vertegenwoordigd door slechts één gezamenlijke schout (judex, richter, rechter)²²⁷; later, in de 16e eeuw, is er lange tijd meer dan één, zonder dat echter ook maar op een of andere wijze blijkt dat de oude grens bij hun taakuitoefening van betekenis zou zijn²²⁸.

Wil nu de bestuurlijke eenheid die Nieuwpoort vormt tevens zeggen dat de oorspronkelijke grens ook naar buiten toe is uitgewist, dus zowel als grens tussen de heerlijkheden Liesveld en Langerak als tussen de landsheerlijkheden Holland en het Sticht? In de 16e eeuw blijkt dit inderdaad het geval te zijn. Nadat al in de Enquete van 1494 de materiële situatie in héél Nieuwpoort is opgenomen²²⁹, gebeurt in de Informatie van 1514 onder het hoofd 'Liesveld met half de Nyeupoert' op de meeste punten eigenlijk hetzelfde en wordt nadrukkelijk gesteld dat 'wanneer zylyuden eenige ommeslagen of beden te gelden hebben, die wort gegaerd over de gemeene inwonenden van der Nyeupoert die gelijkelick daerinne contribuieren'. Alleen in het artikel omtrent het aantal haardsteden komt de tweeherigheid duidelijk naar voren: 'dat in der helft van der Nyeupoert toebehoerende den heere van Liesvelt, zijn omtrent 44 of 45 haertsteden ...'²³⁰. Dat het hier echter in puur geografische zin om de helft van Nieuwpoort zou gaan, dus om het westelijke stadsdeel, mag men uit deze zinsnede niet afleiden. Veeleer zal zijn bedoeld de helft van het heerlijk gezag in heel Nieuwpoort, zodat met 44 of 45 haardsteden eenvoudig de helft van een totaal van 89 haardsteden is aangegeven. Dit laatste is wel het meest waarschijnlijk, niet alleen gezien de zinsnede over de wijze waarop belastingen over heel Nieuwpoort worden omgeslagen, maar ook in verband met hetgeen blijkt uit de kohieren van de tiende penning uit 1553, 1557 en 1561²³¹. In de Hollandse belasting van de tiende penning is slechts half-Nieuwpoort, dat wil zeggen alleen het Liesveldse deel belastingplichtig. Toch wordt, conform hetgeen in de Informatie van 1514 staat, de belasting omgeslagen over alle bezitters van onroerend goed en renten in de hele stad, en wel zo, dat een ieder slechts de helft van de tiende penning betaalt. Men mag hieruit concluderen dat de gezagsrechten van de twee stadsheren, vermoedelijk zelfs van het begin af aan, niet geografisch gescheiden zijn en dat dus elke burger half onderdaan van de heer van Langerak en half van de heer van Liesveld is. Dientengevolge is ook op een hoger niveau heel Nieuwpoort als een volledig gemengd Hollands-Stichtse stad te beschouwen. Met andere woorden, ter plaatse van Nieuwpoort is de grens tussen Holland en het Sticht diffuus, hetgeen op den duur - wij lopen nu iets in de tijd vooruit - kan leiden tot misvattingen en een feitelijke wijziging van de situatie. Ziet men de kaart van Nieuwpoort van Bernhard de Roy uit 1684 (afb. 21) die in opdracht van de Staten van Utrecht zal zijn vervaardigd en waarop zowel de oude als de nieuwe stadsgrachten zijn aangegeven, dan blijkt dat daar de grens tussen Utrecht en Holland getrokken is langs de oostelijke oude stadsgracht. Het oude Nieuwpoort wordt dus geheel tot Holland gerekend²³². Dit is tekenend voor de ontwikkeling die heeft plaats gehad. Eerder hebben wij gezien dat de leenhoogheid over het Langerakse deel van Nieuwpoort rond het midden van de 14e eeuw in handen komt van de heren van Arkel²³³. Door hen worden voortaan de heren van Langerak met hun deel van Nieuwpoort beleend. Aan het landsheerlijk oppergezag ter plaatse van de bisschop van Utrecht doet dit in principe niets af, maar de positie van de bisschop wordt toch wel een louter theoretische wanneer vanaf 1412 niemand minder dan de graaf van Holland de Arkelse heerlijkheden verwerft en als heer van Arkel gaat optreden. Voortaan is de graaf als graaf van Holland leenheer van het Liesveldse deel van Nieuwpoort en als heer van Arkel van het Langerakse deel. Van dit subtiele verschil is men zich in de 16e eeuw nog wel bewust, in ieder geval van het feit dat het Langerakse deel niet tot Holland behoort; onder andere blijkt dit uit het slechts half bijdragen van Nieuwpoort in de tiende penning. In de late 17e eeuw gaat men dit echter anders zien en beschouwt men, hierin misschien gestimuleerd door de fortificatieplannen, heel Nieuwpoort zonder meer als Hollands²³⁴. Tenslotte verdwijnt ook de laatste rest van de tweeherigheid wanneer in 1700 de vrouwe van Langerak haar deel van Nieuw-

poort verkoopt aan Johan Willem Friso van Nassau, stadhouder van Friesland, die als baron van Liesveld ook reeds het Liesveldse deel van Nieuwpoort van de grafelijkheid van Holland, dat wil ten tijde van de Republiek zeggen van de Staten van dat gewest, in leen houdt²³⁵.

Bewoners, middelen van bestaan

Zeer weinig is bekend omtrent de eerste burgers van Nieuwpoort. Of deze uitsluitend afkomstig waren uit de twee heerlijkheden en directe omgeving dan wel of zich ook vreemdelingen in Nieuwpoort hebben gevestigd is onbekend. Het gereduceerde tijnstarief voor een zekere Everard Corfas, waarvan in het stadsrecht van 1283 sprake is, doet het laatste wel vermoeden, maar zekerheid heeft men niet²³⁶. Evenmin kan men zich een goed beeld vormen van de middelen van bestaan gedurende de eerste eeuw na het ontstaan van de stad. In een van de artikelen van het stadsrecht van 1283 is sprake van de handel ter plaatse in koren en boter²³⁷, terwijl een ander artikel rekening houdt met de mogelijkheid dat burgers zich buiten de stadsvrijheid met veeteelt bezighouden²³⁸.

Ook zullen burgers actief zijn geweest als handelaren in Holland en het Nedersticht. In het stadsrecht van 1283 wordt bepaald dat de poorters ten aanzien van de tolleren in het Sticht dezelfde rechten zullen hebben als die van Utrecht²³⁹. Kennelijk gaat het hier om een recht dat eerder door de bisschop aan de twee heren van de stad is gegeven. Hoogstwaarschijnlijk betreft het het recht dat wij omschreven vinden in afschriften uit 1540 en 1545 van een ongedateerde notitie inzake het tolrecht van een groot aantal bij naam genoemde steden en heerlijkheden in de marge van het Nedersticht, beginnend met Amsterdam en Amstelland en eindigend met Nieuwpoort, Langerak en Liesveld²⁴⁰. Van al deze steden en heerlijkheden wordt in de notitie gezegd dat zij 'varen op Stichts recht', hetgeen inhoudt dat zij bij de tolleren van Het Gein en Vreeswijk het halve tarief betalen en te Utrecht niets. Wanneer dit privilege aan de diverse nederzettingen is gegeven weten wij niet, maar wanneer de genoemde bepaling in het handvest van Nieuwpoort inderdaad op hetzelfde voorrecht slaat moet het voor 1283 aan de heren van Langerak en Liesveld zijn toegestaan, zowel ten behoeve van hun heerlijkheden als hun gemeenschappelijke stad.

Voor het midden van de 14e eeuw zal Nieuwpoort ook tol-vrijdom hebben ontvangen voor de tolleren van de graaf van Holland. Een waarschijnlijk uit ca. 1355/1358 daterend overzicht van de tarieven van de tolleren te Niemansvriend, Ammers, Dordrecht, Strienemonde, Geervliet en Geertruidenberg vermeldt de vrijdom van Nieuwpoort voor deze tolleren. Hoe lang Nieuwpoort op dat moment in het bezit van dit privilege is weten wij niet. Anders dan van het Stichtse tolprivilege wordt van het Hollandse in het stadsrecht van 1283 geen melding gemaakt, zodat men wel mag aannemen dat het pas nadien is geschonken. Men zou hierin een aanwijzing kunnen zien dat de stichting van het stadje Nieuwpoort als initiatief van twee zelfstandig optredende heren in het Hollands-Stichtse grensgebied niet onmiddellijk de volle instemming van de graaf van Holland heeft gehad. De stichting van het stadje even stroomopwaarts van de grafelijke tol te Ammerstol is dan ook, wij wezen daar al op, voor de graaf van Holland niet direkt gunstig²⁴¹.

Iets meer inzicht in de economische geschiedenis van de stad geven de bronnen pas vanaf de 16e eeuw. Volgens de Enquete van 1494 houdt tweederde van de bevolking van Nieuwpoort zich bezig 'mit vogelen ende mit visschen' en éénderde deel met 'lantelinge ende koeyen te houden'²⁴². Vogeljacht en visserij zouden dus in die tijd de belangrijkste inkomstenbronnen zijn met daarnaast akkerbouw en veeteelt. Specificieker stedelijke beroepen zijn dit niet, maar men moet er rekening mee houden dat de afgevaardigden van Nieuwpoort de situatie zo armoedig mogelijk hebben willen voorstellen aan de met het onderzoek belaste commissarissen²⁴³. Een iets ander beeld geeft de Informatie van 1514: 'schuytvaeren omme een vracht' wordt als eerste bezigheid genoemd en verder is sprake van een weinig

akkerbouw, van kramers en tappers en van lieden die spit-ten ende delven²⁴⁴. Toch lijkt ook deze opgave lacuneus, tenzij men aanneemt dat bijvoorbeeld de in 1494 belangrijke visserij ineens zou zijn verdwenen.

Duidelijker wordt het beeld in het midden van de 16e eeuw. Allereerst geven een aantal bepalingen in het handvest van 1557 enig inzicht in het economisch leven. Het al genoemde waagrecht, bepalingen inzake gewichten en maten, inzake schuldregelingen en fraude bij transacties wijzen op handelsactiviteit in het algemeen²⁴⁵. Dat Nieuwpoort als marktcentrum fungeert voor het omliggende plateland blijkt uit het bestaan van een weekmarkt op donderdag die in dezelfde keur met zoveel woorden wordt genoemd²⁴⁶. Tevens geeft de keur enkele aanwijzingen voor het bestaan van een aantal specifieke bezigheden, zoals bepalingen met betrekking tot het vissen in de haven en de gracht, het meren van schuiten en schepen bij de sluis, het houden van varkens, het deponeren van mest, het bereiden van boter en het bakken van brood²⁴⁷. Waardevolle informatie geven de tiende-penningkohieren van 1553 en 1557²⁴⁸. In beide kohieren wordt, anders dan in dat van 1561, van de eigenaar van elk huis - en dat is in Nieuwpoort zo goed als altijd tevens de hoofdbewoner - het beroep genoemd. Een volledig overzicht van de beroepsbevolking geeft dit weliswaar niet; de beroepen van gezinsleden en andere inwonenden worden immers niet genoemd, en hetzelfde geldt voor de bewoners van enkele verhuurde huizen, vier in 1553 en vijf in 1557. Alleen het kohier van 1561 noemt het beroep van een huurder, namelijk dat van een lijndraaier, een ambacht dat in de kohieren van 1553 en 1557 juist niet voorkomt²⁴⁹. Toch geven de twee kohieren een verhelderend beeld, dat als volgt in een overzicht kan worden weergegeven.

Beroepen	1553	1557
visser	8 (2)	12 (2)
schuitvoerder, schipper	13 (8)	16 (9)
voerman	2	2
biertapper	-	2
barbier	1	-
appelkoopster	2	1
bierhaler	2 (1)	1
bakker	2	2
slager	1	1
wagenmaker	1	2
schoenmaker	2	3
schoenlapper	5	5
wever	5 (2)	5 (2)
droogscheerder	2	2
snijder	2	3
strodekker	2	2
timmerman	4	5
metselaar	2 (1)	2 (1)
glasmaker	1	1
houtzager	2 (1)	1
kuiper	2	2
hoepelsnijder	5 (2)	8 (2)
smid	2	2
arbeidsman	3	4
koster	-	1
schout	1	1
landbouwer	1	1
vrouw zonder opgave beroep (geen weduwe)	5 (1)	5 (1)
weduwe zonder opgave beroep	26 (5)	23 (5)
man zonder opgave beroep	41	29
	145 (23)	144 (22)

N.B. Het cijfer tussen haakjes geeft het aantal eigenaren van buitendijkse huizen en erven, dat in het totale aantal per beroepsgroep is inbegrepen.

Een onzekere factor vormen de lieden waarvan geen beroep is opgegeven. Het is mogelijk dat dit in een aantal gevallen is vergeten. Zeker weten wij dat bijvoorbeeld van

Laurens Jacobszoon, van wie bekend is dat hij in 1557 en 1562 schout van Nieuwpoort is, waarschijnlijk de schout van de heer van Langerak²⁵⁰. Verder is er een aantal personen van wie in 1553 geen, maar in 1557 wel een beroep wordt gegeven. Dit doet vermoeden dat het kohier van 1557 op dit punt wat vollediger is. Daarnaast zal er een groep mensen zijn geweest die ook werkelijk geen beroep of althans geen vast beroep heeft uitgeoefend. Gezien de hoge waarde van de huizen van een aantal personen waarvan geen beroep wordt genoemd mogen wij aannemen dat sommigen van hen zeer welgesteld zijn en leven als renteniers. Mogelijk bevinden zich onder hen eigenaren/verpachters van landbouwgrond in de ambachten rond Nieuwpoort²⁵¹.

Afgezien van dergelijke onzekerheden zijn de twee kohieren heel informatief. De functie van Nieuwpoort als markt- en koopcentrum voor het omliggende gebied wordt weerspiegeld door beroepen in de sfeer van de textielnijverheid, de schoenmakerij, het kuipersbedrijf. Ook de vele vissers zullen de vis, die bij de visbank achter het stadhuis wordt verhandeld, niet alleen voor de eigen stadsbevolking hebben gevangen. Het grote aantal schippers of 'schuitvoerders' zal zich hebben bezig gehouden met het vervoer van grondstoffen en produkten van en naar Nieuwpoort, zowel via de binnenwateren als over de Lek, met respectievelijk de binnenhaven en de buitenhaven als thuisbases. Het illustreert de positie van Nieuwpoort als bescheiden knooppunt in het verkeer van en naar de Alblasserwaard via de Lek. Mogelijk kan men de stad in dit verband vergelijken met andere dam-plaatsen, gelegen bij een sluis die de rivier scheidt van het binnenwater. Langs de Merwede en de Noord spelen in de Alblasserwaard Giessendam en Alblasersdam een mogelijk vergelijkbare rol²⁵². De plaats van Nieuwpoort in het economisch verkeer is zeker niet groot.

Van kooplieden is in het geheel geen sprake en de vele schippers zijn voor een groot deel eenvoudige lieden, met waarschijnlijk veelal kleine schuiten en scheepjes. Typerend is bijvoorbeeld dat meer dan de helft van de 'schuitvoerders' in de buitendijkse armenbuurt woont²⁵³. Men kan zich in dit verband ook afvragen in hoeverre de economie van Nieuwpoort verstrengeld is met die van Schoonhoven, waarbij Nieuwpoort als verbindingsschakel tussen het grotere Schoonhoven en de Alblasserwaard fungeert²⁵⁴.

Bij de hiervoor genoemde gegevens in de keur van 1557 sluiten de tiende-penningkohieren goed aan, beter dan bij de Enquête van 1494 en de Informatie van 1514. Eigenlijk lijken alleen de visserij (1494) en het schuitvoeren (1514) constante elementen in de Nieuwpoortse economie. Daarentegen schijnt het agrarische element met in 1553 en 1557 slechts één landbouwer sterk te zijn gereduceerd. Zelfs wanneer men er rekening mee houdt dat in de Enquête en de Informatie een al te somber en eenzijdig beeld van de economische bedrijvigheid is gegeven, dan nog is het niet onaannemelijk dat de economie van Nieuwpoort, na een lange periode van oorlog en verwoesting, tegen het midden van de 16e eeuw een opleving heeft gekend en zo een iets meer stedelijk karakter krijgt. Op een dergelijke opleving zou ook de eerder behandelde toename van het aantal huizen kunnen wijzen. Al zijn de aantallen haardsteden die in de Enquête en de Informatie worden opgegeven zeker aan de lage kant, de verschillen met de cijfers die de kohieren van de tiende penning opleveren zijn zo opvallend dat een toename van de bevolking aannemelijk is. Hetzelfde geldt ook voor de korte periode waaruit de drie kohieren van de tiende penning zelf dateren. Gaat men net als bij Schoonhoven uit van een bewoningsdichtheid per huis van 4,5 à 5 personen dan zou Nieuwpoort in 1553 620 à 690 en in 1561 680 à 760 inwoners hebben gehad²⁵⁵. Deze cijfers wijzen op een bevolkingstoename in acht jaar van rond de 10%²⁵⁶.

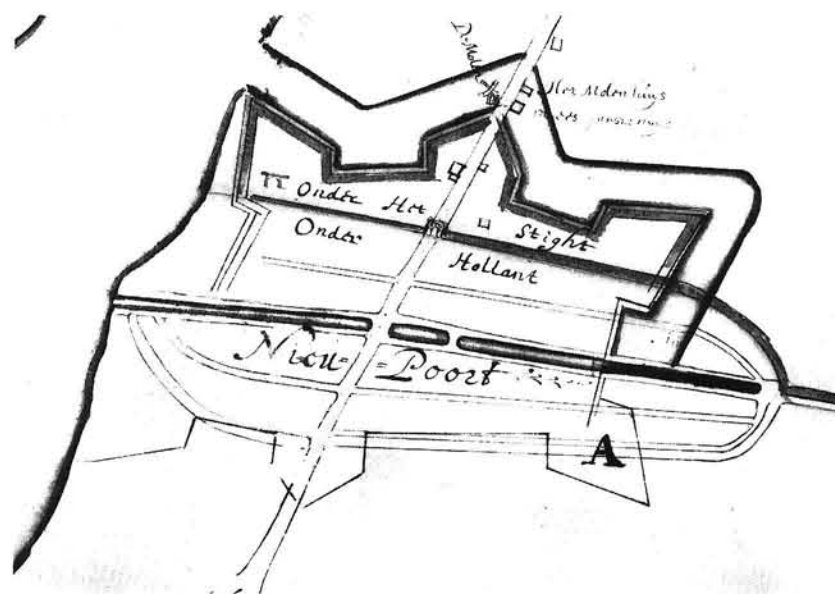
IV. Ruimtelijke structuur en bewoning, ca. 1560 - ca. 1830

Van open stad naar vesting

Met behulp van de plattegrond van Jacob van Deventer, in combinatie met het kadastrale minuutplan en aangevuld met gegevens uit de tiende-penningkohieren, was het mogelijk een globaal beeld te vormen van het nederzettingsspatroon van Nieuwpoort omstreeks 1560. Dit beeld zal zich de volgende honderd jaar niet meer wijzigen. In 1567 branden er nog wel 58 huizen af tijdens een bezetting door troepen van de graaf van Megen²⁵⁷, de koningsgezinde stadhouder van Gelre, maar bij de echte oorlogshandelingen tengevolge van de Nederlandse opstand raakt de stad niet meer betrokken. Anders dan Schoonhoven, waar na een tweetal belegeringen de middeleeuwse stadsmuur wordt gemoderniseerd en voor de helft zelfs vervangen door een moderne omwalling, blijft Nieuwpoort een 'open' stad, slechts omringd door grachten. Wel worden de poorten, afgebroken tijdens de Gelderse oorlogen, weer opgebouwd. In het stedenboek van Joan Blaeu uit 1649 vermeldt Daniel van Stralen, stadssecretaris van Schoonhoven, de bouw van poorten te Nieuwpoort. Dit zou gebeurd zijn om het stadsrecht meer kracht bij te zetten na een geschil daarover met Schoonhoven omstreeks 1569²⁵⁸. De poorten zullen dan ook niet lang daarna tot stand zijn gekomen. In een stedelijk register van erfpachten, bouwbestekken en dergelijke over de periode 1605-1657 worden een vijftal poorten met name genoemd²⁵⁹, te weten de Veerpoort of Westpoort, ook wel Gelkenesserpoort genoemd, twee poorten bij de haveningang, namelijk de West-Lekpoort en de Noordoost-Lekpoort, vervolgens aan de oostzijde de Oostpoort 'opten dijk' en aan de zuidzijde de Gravelandsepoort, ook wel aangeduid met Goudriaanse-, Gorinchemse- en Zuidpoort. De Oostpoort en de Veerpoort blijken van steen geweest te zijn, en behoren tot het eenvoudige type van de hameipoort: een enkelvoudige poortboog met zijmuren naar de gracht toe, voorzien van een traliehek ('hamei') en veelal bekroond door een fronton. Dit type poort werd ook in hout gebouwd en te Nieuwpoort was dit het geval met de twee havenpoorten en de Zuidpoort. In 1627 wordt de Zuidpoort opnieuw opgebouwd in steen naar het model van de Veerpoort voor een bedrag van 150 carolusgulden.

In het hiervoor genoemde register wordt in 1614 een erf 'genaemt Die Doelen, gelegen aan die oostseyde van die Stedegracht streckende toe Suytwaert den gracht lanx tot den sloot comende aen den Achterwech zuytwestwaerts' vermeld. Het gaat hier kennelijk om de smalle strook onbebouwde grond zoals die op de kaart van Jacob van Deventer te vinden is tussen de zuidwestelijke achterweg en de gracht. Het terrein blijkt in erfpacht te zijn uitgegeven en zal dus wel niet meer als schietbaan in gebruik zijn. Wanneer de doelen verdwenen zijn en hoelang het terrein als zodanig is gebruikt valt door het ontbreken van verdere gegevens niet te zeggen.

De inval der Fransen in 1672 maakt een einde aan deze situatie. Om de opmars te stuiten wordt langs de oostelijke grens van Holland een waterlinie aangelegd: de latere Oude Hollandse Waterlinie. Daar waar rivieren en dijken de onder water gezette gebieden doorsnijden zijn forten nodig. Aanvankelijk wordt de zuidzijde van de Lek gedekt door een dijkpost te Ameide. Gedurende de oorlogshandelingen raakt deze ver vooruitgeschoven post echter enige malen in handen van de Fransen. Daarop besluiten in 1673 de Staten van Holland, op voorstel van prins Willem III, om het binnen de waterlinie gelegen Nieuwpoort te versterken²⁶⁰. De vesting zal bestaan uit een aarden omwalling met zes bastions en krijgt een vorm welke het midden houdt tussen het vestingbouwkundige ideaal van de cirkel en de moeilijk verdedigbare omtrek van de langgerekte nederzetting. Van de lengte van ongeveer 575 m binnen de middeleeuwse grachten blijft een lengte van 360 m binnen de nieuwe wallen over. Dit betekent de afbraak van 35 huizen²⁶¹ en tot op heden is even buiten de zuidelijke wal, vlak onder de waterspiegel van de gracht, een fundament zichtbaar van een gebouw dat langs de Binnenhaven-westzijde gestaan

21. Nieuwpoort, ontwerp voor de vesting. Gedeelte van de plattegrond van Nieuwpoort en Schoonhoven, door Bernard de Roy, 1684. Pentekening, gekleurd, 46 x 50 cm (RAU, Top. atlas, 2120).

moet hebben. Het zuidelijk uiteinde van de stad valt buiten de nieuwe gracht. Zowel ten oosten als ten westen van de stad gaat men met de vestinggracht niet verder dan daar waar de dijk een knik maakt. De oostelijk van de stad gelegen korenmolen staat daarbij in de weg en wordt afgebroken. Aan het einde van de Binnenhaven-westzijde komt de enige poort te staan, de nieuwe Gravelandsepoort.

De eerdergenoemde plattegrond van Bernard de Roy (afb. 21), in die tijd als militair-ingenieur in Utrecht werkzaam, laat mogelijk een eerste ontwerp voor de vesting zien²⁶². De tekening, die aan de Utrechtse zijde verder is uitgewerkt dan aan de Hollandse, is om meer dan een reden interessant. Niet alleen staat de grens tussen Holland en Utrecht er op aangegeven tezamen met de oorspronkelijke situatie - een situatie die we verder alleen kennen uit de plattegrond van Van Deventer - maar ook is te zien dat De Roy hier nog een vesting volgens het Oudnederlandse stelsel heeft getekend. Dit stelsel werd ontwikkeld door Adriaen Anthoniszoon van Alkmaar in het laatste kwart van de 16e eeuw en bleef, aangevuld met ravelijnen, hoornwerken en onderwallen, tot na het midden van de 17e eeuw in zwang. In het stelsel stonden de bastionsflanken loodrecht op de tussen de bastions gelegen wal (de 'courtine'). In 1654 echter liet Henrick Ruse, compagnieskapitein te Amsterdam, een boek genaamd 'Versterckte Vesting' verschijnen waarin voor het eerst openbaar gepleit wordt voor schuine bastionsflanken, aangezien vanaf de gebruikelijke rechte flanken wel de courtine maar niet de nevenbastions optimaal met kanonvuur konden worden beveiligd. In Holland vond hij vrijwel geen gehoor maar in het buitenland verwierf hij zich een grote naam als vestingbouwkundige²⁶³. Ruses denkbeelden werden echter overgenomen door Hugo Ruysch, fortificatiemeester van de stad Utrecht, welke de toepassing ervan voorstelde bij een plan voor een stedelijke uitleg van Utrecht in 1666²⁶⁴. Ruysch werkte hierbij mogelijk samen met Bernard de Roy. Bij de dreigende Franse inval werd De Roy, en met hem Genesis Paen, controleur der fortificatiën van Holland, door de stad Utrecht geraadpleegd over een ontwerp-versterking²⁶⁵. Het plan kwam te laat voor de stad, maar kennelijk hebben de Utrechtse denkbeelden wel invloed op Paen gehad. Wordt Schoonhoven nog op de oude wijze versterkt, Nieuwpoort krijgt een omwalling volgens de principes van Ruse en Ruysch: met schuine flanken.

Aanvankelijk maakt men alleen de buitendijkse helft van de vesting af, van waaruit de rivier en de dijk kan worden gecontroleerd. Het binnendijkse deel komt niet verder dan halverhoogte en ook de stenen dam of 'beer' waarmee de dijk zou aansluiten op het oostelijke bastion blijft onvoltooid²⁶⁶. Dit geldt overigens niet voor de poort. Waarschijnlijk reeds in 1674 wordt de nieuwe Gravelandsepoort opgeleverd, voorzien van een wachtlokaal op de eerste verdieping²⁶⁷. Eerst in 1690, tijdens de Negenjarige oorlog tegen Frankrijk, wordt de vesting voltooid²⁶⁸. Kort daarna, in 1697, wordt het nieuwe stadhuis gebouwd. Het wordt gecombineerd met een waag aan de achterzijde en het geheel wordt

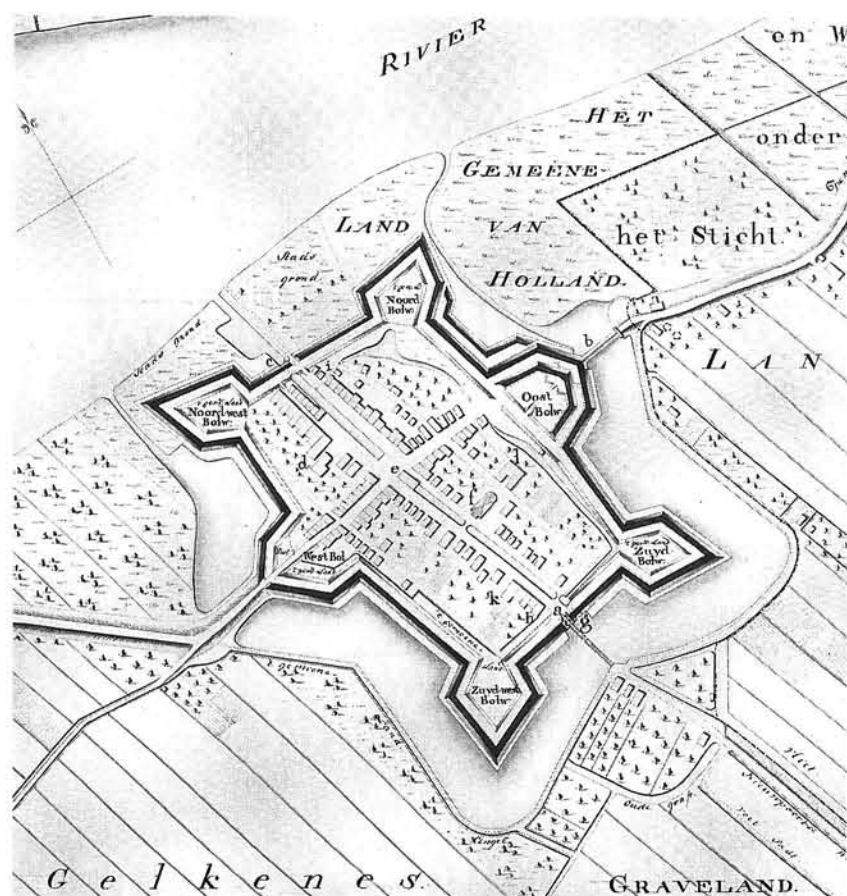
boven op de in 1696 gereed gekomen inlaatsluis geplaatst. Deze aldus beveiligde sluis diende om de polders rondom de stad onder water te zetten en had daarmee een essentiële militaire functie. De bouw van het stadhuis annex waag is dan ook in handen van een militair-ingenieur. Het geheel wordt in de lengterichting over het water van de Binnenhaven gebouwd, aan de zuidzijde van de dijk²⁶⁹. Na afbraak van het aan de noordzijde gelegen oude stadhuis wordt met behulp van een overkluizing het zuidelijk uiteinde van de Buitenhaven veranderd in een pleinvormige ruimte. Door deze ingrepen werd de kruising van havens en dijk omgevormd tot een eenvoudig, maar daarom voor het oog niet minder aantrekkelijk stedelijk centrum.

De fraaie en betrouwbare militaire kaart van J.P. Prevost uit 1727²⁷⁰ toont Nieuwpoort in deze situatie (afb. 22). Behalve de moderne bastions is er een platvorm of 'kat' voor de opstelling van geschut opgeworpen in het oostelijke middenbastion. Omdat men de vijand vanuit het oosten verwachtte is het westelijke middenbastion aanzienlijk minder zorgvuldig uitgevoerd. Hier ontbreekt een kat en in plaats van een beer loopt de westelijke dijk eenvoudigweg over de punt van het bastion de stad binnen. Ook blijken de voorzijden van de bastions geen onderwallen te hebben gekregen²⁷¹. Op de kaart is ook een vage aanduiding van een aan de oostkant gelegen buitendijks verdedigingswerk te zien. Het kadastrale minuutplan uit 1827 verschaft hierover meer duidelijkheid en laat de contouren zien van wat eens een ravelijn moet zijn geweest. Dit verdedigingswerk dankt mogelijk zijn ontstaan aan een voorstel uit 1694 om de vesting te verbeteren met 5 ravelijnen²⁷². Het enige dat tot stand is gekomen is dus spoedig in onbruik geraakt.

Opvallend is verder dat de buitenhaven nog een open havenmond heeft. Uit de kaart en de legenda blijkt ook dat de binnenhaven in verbinding staat met de vestinggracht via een 'Steene Pijp onder de Wal'. Deze doorgang vormde natuurlijk een essentieel onderdeel van de inundatiewerken maar was ook berekend op doorvaart, zoals hierna zal blijken. Men kon er niet alleen de binnenhaven mee bereiken maar ook, door direct rechtsaf te gaan, het nieuw gegraven grachtje dat naar het oosten loopt en uitkomt op het daar aanwezige restant van de middeleeuwse stadsgracht. Naar de functie van dit grachtje kan men slechts gissen. Het zou gediend kunnen hebben om het achter de kerk gelegen gebouw, dat nadrukkelijk op de kaart is aangegeven, te

22. Plattegrond van Nieuwpoort, 1727. Gedeelte van de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort, door J.P. Prevost. Pentekening, gekleurd, 72 x 76 cm (ARA, Kaartenafdeling, OPV 577).

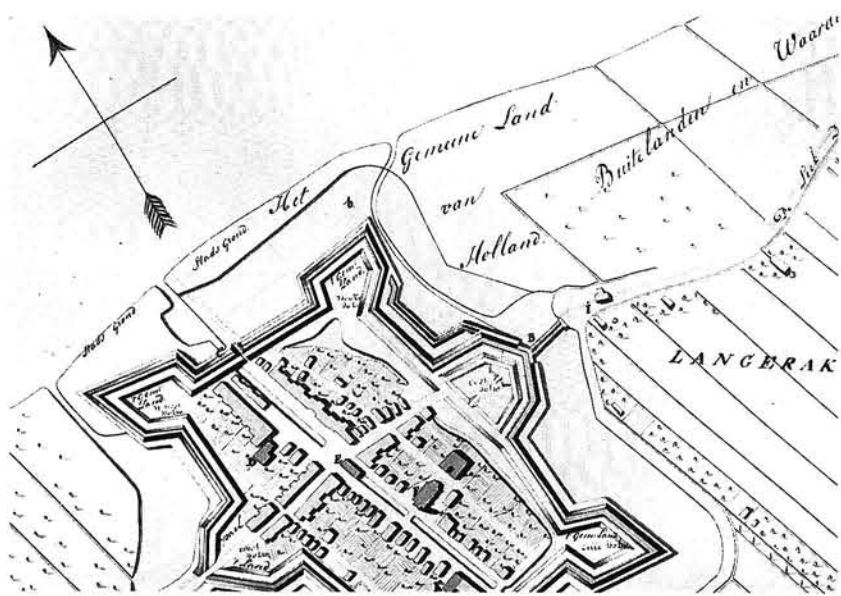

23. Plattegrond van Nieuwpoort, 1772. Gedeelte van de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort, maker onbekend. Pentekening, 62 x 98 cm (ARA, Kaartenafdeling, OPV 578).

bereiken. Hierna zal blijken dat het hier om een brouwerij gaat die mogelijk al van voor de vestingaanleg dateert en toen dus kon profiteren van de middeleeuwse stadsgracht, zowel voor aan- en afvoer als voor de inname van vers water. Het zou ook of tevens bedoeld kunnen zijn om de Lekdijk te bereiken op een plaats die nog steeds bekend staat als het 'Steiger'. Het zou hier gaan om een loswal die, zoals de kaart van Jacob van Deventer duidelijk maakt, tot 1673 beter vanuit het achterland bereikbaar was dan de Dam. In de binnenhaven had men immers te maken met bruggen en mogelijk zelfs met een dam net binnen de Gravelandsepoort. Tenslotte toont de kaart het bij de vesting behorende magazijn aan de Buitenhaven-westzijde, maar nog niet met de voorgevel in de rooilijn liggend. De hierboven beschreven situatie zal zich in de jaren zeventig en tachtig van de 18e eeuw nog enigszins wijzigen. Oorlogsdreiging en oorlogen in die eeuw zijn aanleiding tot een verdere versterking van de strategische steden van Holland. Een kaart uit 1772²⁷³ laat zien wat dit voor zowel Schoonhoven als Nieuwpoort inhield (afb. 23). De kaart diende mogelijk om de eigendomssituatie van de vestingsterreinen en de aangrenzende uiterwaarden vast te leggen in dit grensgebied tussen twee gewesten. Maar uit de legenda is ook op te maken dat in hetzelfde jaar de ingang van de buitenhaven wordt gesloten en vervangen door een afsluitbare duiker onder de doorgezette omwalling. Daarmee werd de waterkering verplaatst van de Hoofdstraat naar de buitendijkse vestingwal. De binnenhaven blijkt inderdaad toegankelijk te zijn door een 'grote sluis aan de zuidzijde tot doorvaart onder de wal'. Ook de eerder genoemde brouwerij treft men weer aan, nu als zodanig omschreven in de legenda. Aan de plattegrond zelf valt op dat er nog slechts één onderwal intact is en dat de in de uiterwaarden gelegen vestinggrachten voor een groot deel zijn verland.

Op een volgende kaart²⁷⁴, een copie van die uit 1772, staan enige wijzigingen bijgetekend die iets later zijn uitgevoerd; wanneer precies is echter onbekend (afb. 24). Schoonhoven krijgt aan de zuidoostelijke zijde een ravelijn met een gebogen, terugliggende flank, hoogst modern, en een bedekte weg met schans en bij Nieuwpoort wordt de vestinggracht aan de noordoostelijke zijde opnieuw uitgegraven.

De laatste verbetering die omstreeks die zelfde tijd moet zijn aangebracht maar nog niet op de kaart is bijgetekend, is te zien op de kadastrale kaart: de schuine bastionsflancken aan de oostkant van de vesting zijn vervangen door

24. Plattegrond van Nieuwpoort, met de uitgegraven noordoostelijke vestinggracht. Gedeelte van een copie van de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort van 1772, maker onbekend. Potloodtekening, 62 x 99 cm (ARA, Kaartenafdeling, OPV S78a).

gebogen, terugliggende flanken. Ook de vervanging van het magazijn door het huidige Arsenaal valt in die tijd, getuige de gevelsteen met het jaartal 1781.

Hiermee is de ontwikkeling van de vesting tot een einde gekomen. Tijdens de Franse bezetting (1795-1814) raakt de vesting in verval; de Gravelandse poort brandt af en wordt gedeeltelijk of geheel gesloopt²⁷⁵. In 1815 begint men met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, verder naar het oosten. In 1816 wordt bij Koninklijk Besluit het 'Fort Nieuwpoort' opgeheven en de vestingwerken overgegeven aan de Domeinen. In 1826 worden ze verkocht aan de stad onder het beding dat ze tot walgangshoogte geslecht zullen worden, met uitzondering van het gedeelte ten noorden van de Hoofdstraat dat als waterkering diende. Nieuwpoort had geen economische of demografische redenen om de wallen verder te slechten en in 1862 worden zij zelfs weer verhoogd om de stad, die ook diende als toevluchtsoord voor mensen en vee uit de omliggende polders, beter te kunnen beschermen tegen het water²⁷⁶. Met het opheffen der vesting is de stad naar het oosten toe minder geïsoleerd komen te liggen. De kat wordt opgeruimd en aan de buitenzijde van de beer wordt de dijk weer doorgetrokken naar de Hoofdstraat, zo blijkt uit de kadastrale kaart.

In dit hoofdstuk staat de militaire functie van Nieuwpoort centraal. De reden hiervan is dat in de behandelde periode alle veranderingen in de ruimtelijke structuur van de stad het gevolg zijn van deze functie. Ook de stichting van bijzondere gebouwen zoals het arsenaal en zelfs het stadhuis hebben met de vesting te maken. Los hiervan dient de bouw van een Remonstrantse kerk te worden genoemd. Omstreeks 1650 wordt aan de Binnenhaven-westzijde een eenvoudig kerkgebouw met ernaast een pastorie opgericht²⁷⁷. Verder komt er op de kadastrale kaart van 1827 nog een school voor, direct ten zuiden van de Hervormde kerk aan de achterweg gelegen. Wanneer een dergelijk gebouw op deze plaats wordt gerealiseerd is niet bekend. Zoals we hebben gezien dateert de eerste vermelding van een schoolmeester uit 1557, en op een hierna nog ter sprake komende lijst van stedelijke belastingen uit 1731 komt een 'Stads Schoolhuys voor de Schoolmeester' voor, maar pas op de militaire kaart van 1772 wordt de lokatie duidelijk. Tenslotte blijkt in 1827 de Hervormde kerk niet meer in het bezit te zijn van de 16e-eeuwse toren. Bij een grondige renovatie van de kerk in 1774 wordt hij afgebroken, de kerk een travé ingekort en een nieuwe westgevel opgetrokken.

Bewoners, middelen van bestaan

Evenmin als het voor de periode vóór 1560 mogelijk was om een gedetailleerd beeld te krijgen van de bevolkingsomvang en de economische bedrijvigheid, is dit het geval voor de periode erna. Pas in de 19e eeuw ontstaat er door geregelde tellingen meer duidelijkheid.

Wat het aantal inwoners betreft kunnen we slechts beschikken over twee teldata: 1622 en 1795. In een 'Summiere staet van alle hoofden in de provincie van Hollandt' uit 1622 staat Nieuwpoort vermeld met 531 inwoners²⁷⁸. Omdat het om een telling ten behoeve van een belasting gaat, neemt men aan dat het werkelijke aantal inwoners ongeveer 5% hoger ligt: circa 560. Vergeleken met de 680 à 760 inwoners uit 1561 een opmerkelijke afname! De volkstelling uit 1795 noemt een aantal van 390 inwoners. Ook bij deze telling neemt men aan dat het werkelijke aantal 5% hoger ligt en dus op circa 410 uitkomt. Dit betekent dus nogmaals een forse daling. In de tussentijdse periode is de bevolkingsomvang slechts indirect te bepalen, waarbij rekening moet worden gehouden met een grotere mate van onzekerheid. Zo is uit een lijst van stedelijke belastingen uit 1731²⁷⁹ op te maken dat er ongeveer 125 bewoonde huizen zijn, wat bij de voor 1561 gehanteerde bewoningsdichtheid per huis van 4,5 à 5 personen neerkomt op 560 à 620 inwoners.

Uit deze cijfers kan met enige voorzichtigheid de conclusie worden getrokken dat het aantal inwoners tussen 1560 en 1620 daalt, vervolgens stabiel blijft tot omstreeks het midden van de 18e eeuw om daarna opnieuw te dalen en een dieptepunt te bereiken in de Franse tijd. In de 19e eeuw zal de bevolking weer gaan groeien: 505 inwoners in 1840, 586 inwoners in 1875.

De bevolkingsbeweging is doorgaans een graadmeter van de economische toestand. Dit zou betekenen dat het, in ieder geval in de late 16e en in de 18e eeuw, bergafwaarts ging met de welvaart. Een opmerking in de 'Tegenwoordige Staat' uitgegeven in de jaren 1742-1750²⁸⁰, wijst in die richting: 'Het is wel eer een taamlyk welbewoonde Stad geweest, waar in veele Brouwerijen en Olymolens waren, die deeze Plaats deden bloeien'. In iets andere bewoordingen wordt dit een eeuw later herhaald door Van der Aa²⁸¹ en Van 't Sant²⁸². In de eerder genoemde lijst van stedelijke belastingen komen inderdaad drie (hennep)oliemolens en twee brouwerijen voor en in 1741²⁸³ worden beide brouwerijen zelfs bij naam genoemd: de 'Lely' en de 'Leeu'. Een van hen, aan de achterweg direct achter de kerk gelegen, is al eerder ter sprake gekomen. Beide bedrijfstakken komen in de 16e-eeuwse bronnen nog niet voor en zijn dus relatief laat ontstaan om vervolgens ook weer vroeg te verdwijnen; in de kadastrale leggers van 1832²⁸⁴ komen de brouwerijen niet meer voor en resteert nog slechts één oliemolen.

In hoeverre de overige en doorgaans oudere economische activiteiten met deze malaise te maken krijgen is een vraag die bij gebrek aan gegevens niet te beantwoorden is. Op het oog lijkt er in de hier beschouwde periode niet veel te veranderen. Zo komt men de beroepen uit de tiendenpenningkohieren ook weer tegen in de kadastrale leggers en lijkt Nieuwpoort zijn verzorgende functie voor het omliggende gebied goeddeels te hebben behouden. Daarentegen wordt de waag niet meer gebruikt, waarschijnlijk pas sinds het einde van de 18e eeuw, want in 1740 en 1741 is er naast kaas, smeer, vlees en hop nog een grote aanvoer van hennep en varkens²⁸⁵. In 1787 blijkt ook de donderdagse weekmarkt niet meer te functioneren²⁸⁶. De fabricage van hoepels en andere producten uit griendhout blijft echter van belang. De belastinglijst van 1731 telt 8 hoepschuren en zowel de 'Tegenwoordige Staat' als Van der Aa en Van 't Sant noemen het 'hoepmaken' als een der middelen van bestaan. Ook vissers en schippers blijken, evenals in de 16e eeuw, constante elementen in de beroepsstructuur te zijn. Dat de visserij zich niet tot het binnenwater beperkt blijkt uit de 'Tegenwoordige Staat', waar walvisvangst en haringvangst met name genoemd worden²⁸⁷. Alleen van het aantal personen dat in de landbouw werkzaam is krijgt men geen duidelijk beeld. In de kohieren van 1553 en 1557 trad slechts één landbouwer op, in de kadastrale leggers blijkt daarentegen het beroep van landbouwer of bouwman het meest voor te komen bij de in de stad woonachtige grondeigenaren. De 'Tegenwoordige Staat' en Van der Aa noemen geen agrarische bedrijvigheid, Van 't Sant echter rekent, naast hoepmaken en vissen, de hennep-teelt en de veeteelt tot de voornaamste bronnen van inkomsten.

Noten

1. Zie voor de rivierlopen en de bodemgesteldheid in de Lekstreek, Berendsen, Het landschap; Henderikx, De Lek en de Hollandse IJssel; Henderikx, De beneden-delta; Zagwijn, Geologie van Nederland.
2. Zie voor de bewoning van de Lekstreek in de vroege middel-eeuwen, Henderikx, De beneden-delta.
3. Zie voor de ontginningsgeschiedenis van het Utrechts-Hollandse veengebied, Van der Linden, De cope; Van der Linden, Het plateland in het Noordwesten.
4. Henderikx, Die mittelalterliche Kultivierung der Moore.
5. Zie voor de vroege waterstaatkundige geschiedenis van het ontginningsgebied, Van der Linden, Een nieuwe overheidsinstelling. Speciaal voor de Lekstreek en omgeving, Henderikx, De zorg voor de dijken; Henderikx, Waterbeheersing en afwatering. Een gedetailleerde beschrijving van de locale en regionale waterstaatkundige ontwikkeling in de Alblasserwaard, Krimpenerwaard en Lopikerwaard geven Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders, III, IV-I, IV-II, alsmede Den Uyl, De Lopikerwaard, II.
6. Dekker, De vorming van aartsdiakonaten, 342-344, 346-352; Henderikx, Die mittelalterliche Kultivierung der Moore.
7. Deze gegevens zijn gebaseerd op ons onderzoek naar de ontginningsgeschiedenis van de Alblasserwaard en directe omgeving. Publicatie van dit onderzoek zal voorlopig op zich laten wachten. De ontginningen in de omgeving van Schoonhoven zijn behandeld door Visser, Schoonhoven, 17-30. Zie voor de tijnstarieven in de Krimpener- en de Lopikerwaard, Van der Linden, De cope, 305-309. Uit vermeldingen van voor 1200 in geschreven bronnen blijkt van de veenontginningsnederzettingen langs de Lek en de Hollandse IJssel het bestaan van Haastrecht en Krimpen in de late 11e eeuw, van Leksmond in 1132, van Heeswijk ca. 1167 en van Bergambacht, Jaarveld en Ameide (met Tienhoven) voor het einde van de 12e eeuw. In het binnenland blijkt het bestaan van Lopik in de late 11e eeuw en van Polsbroek in 1155. Annales Egmondenses, Oppermann (ed.), Fontes Egmondenses, 148; Koch, Kruisheer, OHZ, I, nrs. 73, 86; Liber sancti Adalberti, Oppermann (ed.), Fontes Egmondenses, 82; OSU, I, nrs. 411, 443.
8. Zie voor de ontwikkeling van het publieke gezag in de gouw Lek-en-IJssel en de implicaties inzake de ontginningen, Dekker, Kromme Rijngebied, 365-388.
9. Een overzicht van de bestuurlijke en rechtelijke organisatie van het Lekgebied rond Schoonhoven en Nieuwpoort vindt men bij Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders, III, IV-I, alsmede Den Uyl, De Lopikerwaard, I. De politieke verhoudingen in de 13e eeuw in de omgeving van Schoonhoven worden behandeld door Visser, Schoonhoven, 26-28, 31-37. Naar detailliteratuur en bronnen zal in de volgende hoofdstukken worden verwezen.
10. Vgl. hierna noot 169.
11. De Zevender is (in vergraven toestand) ten oosten van de Schelebrug terug te vinden in de Lopikerwetering en voorts in het stadsgebied in de in 1933 gedempte stadssloot achter de bebouwing aan de oostzijde van de Lange Weistraat.
12. Vink, Lekstreek, 257 e.v.
13. Visser, Schoonhoven, 20 e.v.
14. Idem, 46,47.
15. OSU, IV, nr. 1867.
16. OSU, I, nr. 411.
17. Mogelijk is reeds in 1247 de verbinding met de Vorne verbroken en is toen het water van Noord Zevender via een van de weteringen van Bonrepas naar de Vlist geleid. In dat jaar vergunde Jan van der Lede de inwoners van Vijftienhoeven een watergang te maken door zijn land; zie Den Uyl, De Lopikerwaard II, 511.
18. Visser, Schoonhoven, 21.
19. Idem, 55.
20. Hierop wijst de relatief hoge ligging van het gehele stadsdeel van Schoonhoven ten oosten van de Haven; zie Visser, Schoonhoven opnieuw bezien, 68.
21. In 1272 werd de afwatering van Willige-Langerak via de Vorne-sloot geleid naar de Vlist; alleen wanneer een bepaald peil was bereikt moest men ook van de watering langs de Oude Sidewende gebruik maken (Visser, Schoonhoven, 44).
22. Visser, Schoonhoven, 44.
23. OSU, II, nr. 1154.
24. In het midden van de 13e eeuw lag er waarschijnlijk bebouwing aan de Zevender (langs de huidige Weistraat), zie ook afbeelding 2 (Visser, Schoonhoven, 67).
25. In 1399 worden reparaties aan de 'oude vierkante toren' vermeld in de rentmeestersrekeningen van dat jaar betreffende Schoonhoven (Visser, Schoonhoven, 51).
26. Visser, Schoonhoven, 67.
27. OSU, II, nr. 1003.
28. Visser, Schoonhoven, 32,33.
29. Van den Bergh, OHZ, II, nr. 392 naar vidimus uit 1284 in OASch, inv. nr. 189*.
30. Visser, Schoonhoven, 34,35.
31. Zie bronvermelding onder noot 29; de oorkonde is door H. van Berkum afgedrukt in zijn Beschrijving der Stadt Schoonhoven, Gouda 1762, 23-26. Zie hierover ook F.W.N. Hugenholtz, Het ontstaan van de stad Schoonhoven, in : H.E.K. 7 (1982) 4, 73-86.
32. OASch, inv. nr. 910; OSU, IV, nr. 2063.
33. OASch, inv. nr. 187; OSU, IV, nr. 2077.
34. OASch, inv. nr. 190; OSU, IV, nr. 2081.
35. Het is opvallend dat het driehoekige gebied tussen de Zevender (aan de westzijde), de brede watergang die de westelijke begrenzing vormde van Nesse (zie afbeelding 1) (aan de oostzijde) en de oude weg naar Willige-Langerak (aan de zuidzijde) vrijwel vijf morgen meet. Indien met 'fossatum' inderdaad de Zevender is aangeduid, dan moet de bedding van de Zevender vóór 1281 zijn vergraven (gekanaliseerd). Dit is niet ondenkbaar omdat in die tijd delen van Jaarsveld, Zevenhoven en Lopikerkapel via de Zevender afwaterden op de Lek. De vergraving kan plaats gevonden hebben in het kader van de ontginning van het aan de Zevender grenzende gebied van de Nesse onder Willige-Langerak.
36. Visser, Schoonhoven, 36,37.
37. Fockema Andreae, Duizend jaar bouwen, I, 38 en 56, nagevolgd in Visser, Schoonhoven, 71 en figuur 2 op 74.
38. De (binnen)haven in de oude stadskern van IJsselstein zal eveneens tot stand gekomen zijn door het verbreden van een polder-sloot; zie Visser, Schoonhoven, 117, figuur 5.
39. De oudste dam zou dan gelegen hebben op de plaats van de pre-stedelijke weg die aansloot op de zijkade van Bovenberg (Opweg), de plek die steeds het eigenlijke stadscentrum is geweest.
40. Het is mogelijk dat bij het uitzetten van deze erven een perceelbreedte van 4 roeden (ca. 15m) als uitgangspunt is genomen, hetgeen ook in Nieuwpoort het geval geweest kan zijn.
41. Het westelijke gedeelte van de Lopikerstraat zal pas in de 14e eeuw (2e kwart?) gerooid zijn; in de 15e en 16e eeuw wordt dit gedeelte nog aangeduid als 'Nieuwstraat' (Visser, Schoonhoven, 63).
42. RAU, Arch. Bisschoppen van Utrecht, inv. nr. 267. De parochie van Schoonhoven is waarschijnlijk afgescheiden van die van Bergambacht (Visser, Schoonhoven, 40 en 41). De kerkstichting mag toegeschreven worden aan de heer van Schoonhoven, omdat Gwijde van Blois in 1395 het patronaatsrecht schonk aan de Duitse Orde, Balye van Utrecht (Oudarchief Duitse Orde, inv. nr. 2583; J.J. de Geer van Oudegein, Arch. van de Ridderlijke Duitse Orde, oork. nr. 678). De oudste vermelding van een geestelijke in Schoonhoven geldt kapelaan Jan van Kleef en dateert van 8 juni 1301, OSU, V, nr. 3021.
43. Hierop wijst het relatief geringe bedrag dat voor huiserven aan de Havenstraat moest worden opgebracht (zie Visser, Schoonhoven, 63).
44. Visser, Schoonhoven opnieuw bezien, 73.
45. Buiskool, De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda.
46. De gebieden waar in Schoonhoven hofstedegelden moesten

- worden opgebracht worden genoemd in de Rentmeestersrekeningen van Blois, rentmeesterschap van Schoonhoven, Gouda en Stein over de jaren 1356-1397; ARA, Archief van de Graven van Blois 1304-1397, nrs. 84-124.
47. Visser, Schoonhoven, 87; zie ook Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 11.
 48. Het ten westen van de stad gelegen klooster St. Michiel in De Hem lag in de parochie Bergambacht (Visser, Schoonhoven, 87).
 49. OSU, V, nr. 2832.
 50. Het kasteel wordt vermeld in de Rijkroniek van Melis Stoke, wanneer over het beleg van het slot in 1300 wordt verhaald: 'Want si (de poorters van S.) bleven rechte voert Ligghende voer deen castele...' (uitg. W.G. Brill, Werken Historisch Genootschap, Nieuwe serie nr. 40, Utrecht 1885, 7e boek, vs. 484-485).
 51. Visser, Schoonhoven, 37.
 52. OASch, inv. nr. 2246-16
 53. Van Mieris II, 82 (gedateerd 29 maart 1309); Waller Zeper, Jan van Henegouwen, bijl. II, reg. 12 (18 april 1310).
 54. Visser, Schoonhoven, 80, 81.
 55. Zo verkreeg op 25 augustus 1401 de stad tolvrijdom in Heusden. Tevens werd de grafelijke tol van Ammerstol naar Schoonhoven verplaatst. Volgens het kohier van de tiende penning van 1562 was het tolhuis gelegen aan de zuidzijde van de Voorhaven bij het 'Gat van de Haven' (waarschijnlijk t.p.v. het huidige pand Tol 1). Voorts verplaatste graaf Willem IV in 1412 de paardenmarkt en die van 'gehoornd vee' van Stolwijk naar Schoonhoven (Visser, Schoonhoven, 81, 82, 154).
 56. De hierop betrekking hebbende stukken in het Oudarchief van Schoonhoven omvatten 113 inventarisnummers: 798-909 en 909-I.
 57. Visser, Schoonhoven, 92.
 58. De hophoven lagen over de gehele omgeving van de stad verspreid: in De Hem (vermeld in 1396 en 1402), aan de Kerkweg (1497), aan de Opweg (1404 en 1439), bij het Hofland (1406), buiten de Lopikerpoort (1388) en in de Nesse (1484) (Visser, Schoonhoven, 138).
 59. Visser, Schoonhoven, 93.
 60. In de Enquete van 1494 wordt het houden van koeien expliciet vermeld (uitg. Fruin, 188).
 61. Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 33.
 62. Zie voor deze en verdere gegevens over de handel en de nijverheid, Visser, Schoonhoven, 91-94.
 63. Visser, Schoonhoven, 97, 98.
 64. Volgens de opgaven in het Poortenboek verwierven in de periode 1390-1419 395 personen het poortrecht, in de periode 1460-1489 waren dit er 183, in de periode 1530-1559 nog slechts 78 (Visser, Schoonhoven, 95).
 65. Gezien de datum waarop de vergunning tot omvesten van de stad is verleend, 21 aug. 1300, is het aannemelijk dat in de eerste jaren van de 14e eeuw het graven van de westelijke stadgracht zijn beslag heeft gekregen. Het is evenwel ook mogelijk dat eerst omstreeks 1310, nadat Jan van Henegouwen in Schoonhoven was verschenen, de werkzaamheden aan de verdedigingswerken goede vorderingen hebben gemaakt (Visser, Schoonhoven, 103).
 66. In 1321 bemiddelde Jan van Henegouwen in de geschillen die gerezen waren tussen Schoonhoven en Dordrecht in verband met het door Dordrecht in 1299 verkregen stapelrecht. In hetzelfde jaar bevestigden Gouda, Oudewater en Nieuwpoort, alsmede vijf edelen de tolvrijheid van Schoonhoven in het gehele graafschap Holland en in 1322 bevestigde de graaf van Holland dit recht opnieuw. De commotie die uit de hierop betrekking hebbende archiefstukken spreekt kan wijzen op verhoogde economische activiteiten (handel, scheepvaart) in Schoonhoven niet lang voor 1320 (Visser, Schoonhoven, 79,91).
 67. Delen van Jaarsveld c.s. loosden het overtollige polderwater op de Lek via de Zevender (zie noot 35). In 1321 gaf Jan van Henegouwen Jaarsveld verlof voor deze landerijen een nieuwe watergang te maken naar de Hollandse IJssel. Het is mogelijk dat de afdamming van de Zevender kort vóór 1321 de mogelijkheid tot lozing op de Lek bij Schoonhoven sterk had verminderd (Visser, Schoonhoven, 101, 102).
 68. Visser, Schoonhoven, 63. De hoogte van de hofstedegelden die 'opt gat van de Haven' moesten worden opgebracht wijzen op de eerste helft van de 14e eeuw. Gezien de stadsuitbreiding ten oosten van de Zevender in het tweede kwart van de 14e eeuw zal de bebouwing langs de huidige Voorhaven-Tol-Korte Dijk rond 1325 tot stand gekomen zijn.
 69. Visser, Schoonhoven, 157, 158. Volgens een niet bij naam bekende Carmeliet in zijn beschrijving van het klooster uit het midden van de 18e eeuw vestigden zich pas in 1344 enige monniken in Schoonhoven; Van Berkum geeft voor de stichting 'omstreeks 1330 of 1331' zonder verdere argumentatie.
 70. In 1354 wordt van het Carmelietenklooster vermeld dat het gelegen is binnen de muren van de stad (RAU, Arch. Bisschoppen van Utrecht, inv. 267). Het formaat van de baksteen van de muren (funderingen) aan de west-, zuid- en oostzijde van de stad bedraagt 27-28x13-14x6-6,5 cm (Visser, Schoonhoven, 179).
 71. Op de bouw van de stadsmuur bij het Marktveld kunnen enige posten in de Bloise rekeningen (rentmeesterschap van Schoonhoven) over de jaren 1362 - 1365 wijzen; bij de (latere) doelen was in 1402 nog geen muur aanwezig (Visser, Schoonhoven, 107).
 72. OASch. inv. 774* en 775* (24 febr. 1348 volgens Paasstijl). Jan van Henegouwen gaf drie leden van zijn raad opdracht het werk nader te regelen met de schepenen en de raden van de stad.
 73. ARA, Archief van de Graven van Blois 1304-1397, nrs. 84-124.
 74. De volgende eerste vermeldingen van straten in de stad kunnen worden genoemd:
Nes 1387
Haven en Oude Haven 1389
Havenstraat (oorspronkelijk Haverstraat) 1389
Koestraat 1390
Stadhuisstraat (oorspronkelijk Schoenmakerstraat) 1391
Lange Weistraat (oorspronkelijk Twistraat) 1391
Lollaertssteeg (Halve Maan) 1396
Korte Weistraat 1399
Schuttersteeg (ten noorden van de Kerkweg in het verlengde van de Havenstraat) 1399
Korte Dijk 1405
Appelstraat 1419
(Zie Visser, Schoonhoven, 124-126).
 75. Visser, Schoonhoven, 162.
 76. Idem, 152.
 77. Idem, 154, 155.
 78. Idem, 157.
 79. Idem, 160.
 80. Idem, 161.
 81. Idem, 158, 159.
 82. Idem, 152.
 83. Idem, 108.
 84. Voor de branden: OASch, inv. nr. 1859, 2262-2264, 2262-I. De richting van de brand van 1518 kan wellicht worden afgeleid uit het privilege van Karel V van 22 augustus 1518 waarbij de stad het recht verkreeg accijnzen te heffen van bewoners van huizen langs de Kerkweg buiten de Kruispoort op Bergambachts gebied. Volgens deze ordonnantie gingen ongeveer 320 huizen en drie kloosters verloren. De getroffen waren vooral ambachtslieden waaronder schuitenmakers en smeden. Schuitenmakers waren woonachtig in de Havenstraat en de Koestraat, smeden aan de Plaats (Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 334-337; Visser, Schoonhoven, 135, 136).
 85. Visser, Schoonhoven, 108, 109.
 86. Leys, De invloed van Anthonius I en Rombout II Keldermans op de kasteelformaties, 163-165.
 87. Hermans en Brongers, Het niet voltooide kasteel te Schoonhoven, 33-38.
 88. Visser, Schoonhoven, 85-87.
 89. Zie de inleiding op deze atlas. Zie ook Visser, Schoonhoven, 197; Elsing, Schoonhoven en verder, 61-63; Mentink, Schoonhoven vier eeuwen, 94.
 90. Mentink, Schoonhoven vier eeuwen, 79, 80. Op deze kaart van Guicciardini zijn de muren nog geheel in hun middeleeuwse vorm aanwezig zonder de bres in de zuidelijke stadsmuur van 1575. In ieder geval betreft het de situatie van voor 1582, toen met de omwalling van de zuidzijde werd begonnen. Zie ook Visser, Schoonhoven, 198; Elsing, Schoonhoven en verder, 64 en 118.

91. Kohier van de tiende penning, ARA, Staten van Holland vóór 1572, inv. nr. 1431.
92. Elsing, Schoonhoven en verder, 41, 42 en 51, 52. Zie ook Mentink, Schoonhoven vier eeuwen 91, 101.
93. Visser, Schoonhoven, 177; Elsing, Schoonhoven en verder, 83 - 90.
94. Betreffende de positie van de Plaats of het Marktveld: zie Visser, Schoonhoven, 173 en Elsing, Schoonhoven en verder, 35, 38, 43, 44. Zie ook Muilwijk, Schoonhovense huisnamen, 4. Gezien de vroegere samenhang tussen de Plaats als voorplein van het kasteel, de voorburcht en de toegang tot het kasteel is het niet duidelijk in hoeverre in het midden van de 16e eeuw heerlijke rechten tot het vrijhouden van dit voorterrein een rol hebben gespeeld en de Plaats daardoor tot aan de jaren negentig onbebouwd is gebleven. Een functie voor de jaar- en weekmarkten zal hierbij eveneens van invloed zijn geweest, maar dit verklaart nog niet de leemte in de bebouwing langs de Lopikerstraat.
95. Voor de bevolking zie Visser, Schoonhoven, 96-98.
96. In de resoluties van de Staten van Holland wordt in 1584 terloops vermeld dat f 600,- beschikbaar wordt gesteld voor de reparatie van de wallen in 1578.
97. Voor de bestekken: OASch, inv. nr. 2246-18. Voor de kosten van de Veerpoort en aanpalende omwalling: OASch, inv. nr. 401.
98. Blijkens kleine gaatjes in het papier van de plattegrond in het Kon. Huisarchief gaat het hier om een kopie naar een ouder origineel. In 1582 begint men met de aanleg van de vesting. Het Klooster, dat in 1596 gerooid wordt, is op de kaart nog niet aangegeven. Elsing, Schoonhoven en verder, 105, 106.
99. Muilwijk, Schoonhovense huisnamen, 4.
100. Visser, Schoonhoven, 173, 174; Elsing, Schoonhoven en verder, 83, Muilwijk, Schoonhovense huisnamen, 4.
101. Elsing, Schoonhoven en verder, 124-125.
102. Mentink, Schoonhoven vier eeuwen, 77, 78; zie ook Visser, Schoonhoven, 198, 199; Elsing, Schoonhoven en verder, 115-127. Voor de correspondentie: OASch, inv. nr. 167, deel I.
103. OASch, suppl. 788-II.
104. Elsing, Het Doelenhuis, 4.
105. Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 293-324.
106. Elsing, Schoonhoven en verder, 120, 132; Elsing, Het Doelenhuis, 6. Voor de stadsfabriek zie ook OASch, inv. nr. 773, 1058-1072.
107. Elsing, Schoonhoven en verder, 129, 130; C.R. Schoute, Schoonhoven in 1672, in: H.E.K., 4 (1979) 4, 88-101.
108. Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 383; zie ook het Rapport van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Mij. van Wetenschappen 1778, OASch, inv. nr. 932.
109. Elsing, Schoonhoven en verder, 137, 138. Zie ook Inleiding op de tentoonstellingscatalogus 'Drie eeuwen Schoonhovens zilver', 1981.
110. Mentink, Schoonhoven vier eeuwen, 81. Zie ook Visser, Schoonhoven, 199; Elsing, Schoonhoven en verder, 64, 65. Dezelfde kaart is in 1762 ongewijzigd herdrukt in: Van Berkum, Beschrijving der Stadt, tegenover 366.
111. Visser stelt een afbraak vóór 1732 (Schoonhoven 199), Muilwijk toont een prent uit 1733 met het huis De Eenhoorn.
112. Elsing, Het Doelenhuis, 3, 4.
113. Van Berkum, Beschrijving der Stadt, 451, 452; Elsing, Schoonhoven en verder, 142, 143.
114. De oudste bekende volkstelling dateert uit 1622 en vermeldt 2891 inwoners, maar moet waarschijnlijk met ongeveer 5% worden opgehoogd (Van Dillen, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling). De volkstelling van 1795 vermeldt 2489 inwoners, in 480 woningen. In 1811 worden er 2403 inwoners geteld, in 1830 2485, in 1850 2553. Op een daling van de bevolking in de 17e en 18e eeuw wijzen ook de woningtellingen van 1632 (601 woningen) en 1732 (558 woningen). J.C. Ramaer, Middelpunten der bewoning in Nederland, voorheen en thans, in: Tijdschrift van het K.N.A.G., 2e serie deel XXXVIII, 1921, 1-38 en 174-214.
115. Elsing, Schoonhoven en verder, 137-141. Zie ook het rapport van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Mij. van Wetenschappen 1778, OASch, inv. nr. 932.
116. Ir. J.H. de Vlieger, De Schoonhovense Loodwitfabriek, 1778 tot 1940, in: H.E.K., 13 (1988) 2, 25-44.
117. Voor de kadastrale minuutplannen van Schoonhoven, Nieuwpoort en omliggende gemeenten werden de betreffende bladen uit het bezit van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage geraadpleegd. Van deze bladen werden fotocopies op ware grootte geleverd door het Kadaster te Apeldoorn, afdeling Fotogrammetrie. De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels berusten bij het Kadaster te Rotterdam.
118. Zie hiervoor 'Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' en noot 1 aldaar.
119. Koch, Kruisheer, OHZ, II, nr. 990.
120. Zie hierna noot 177.
121. Zie hiervoor 'Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' en noot 7 aldaar.
122. Van der Linden, De cope, 306.
123. Zie hiervoor noot 119.
124. Peulwijk komt voor in 1339, ARA, Archief graven van Holland, inv. Kort, nr. 218, fol. 41.
125. Zie hierna noot 177.
126. Vgl. Dekker, Kromme Rijngebied, 376-388.
127. Een combinatie van zaken wijst in die richting: de ligging van de twee nederzettingen precies tegenover elkaar langs de Lek, de naam Langerak die in de middeleeuwen zonder meer voor beide nederzettingen wordt gebruikt, het feit dat het heerlijk gezag in de 13e en 14e eeuw in handen is van takken van het geslacht Van Goye, en tenslotte het feit, zoals wij zullen zien, dat de lage jurisdictie in beide nederzettingen in de 14e eeuw en later door de bisschoppen van Utrecht als één leen blijkt te worden uitgegeven. Zie voor dit laatste hierna noot 140.
128. Zie hiervoor 'Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' en noot 7 aldaar.
129. Koch, Kruisheer, OHZ, II, nr. 990; Van den Bergh, OHZ, II, nrs. 331, 435. OSU, IV, nrs. 2247, 2248, 2333, V, nr. 2877; Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154-156. Dat de familie Van Langerak een tak van het geslacht Van Goye is blijkt onder andere uit het wapen van Wouter II van Langerak. Vgl. Corpus Sigillorum Neerlandicorum nr. 1042 met de nrs. 874 t/m 881.
130. Vermast, De heeren van Goye, NL 66, kol. 334-343, 347, 355-362; OSU, IV, nrs. 1825, 1867.
131. Vermast, o.c., NL 67, kol. 165-177.
132. OSU IV, nrs. 1942, 1949. In het handvest voor Nieuwpoort van Gijsbrecht van Langerak en Arnoud van Liesveld uit 1283, Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154, wordt Wouter I van Langerak aangeduid als ridder en wel in de mededeling dat hij destijds samen met Herbaren van den Berg, heer van Liesveld, een eerder handvest aan Nieuwpoort heeft gegeven. Aangezien dit handvest, zoals wij zullen zien, van voor 31 maart 1277 moet dateren zal Wouter I ook voor dat tijdstip ridder zijn geworden. Wouter van Langerak schijnt trouwens als heer van Langerak reeds voor 31 maart 1277 te zijn opgevolgd door zijn zoon Gijsbrecht, naar men mag aannemen omdat hij gestorven is. Zie hierna hoofdstuk II en noot 150 aldaar.
133. Vermast, De heeren van Goye, NL 67, kol. 169-173.
134. Vermast, o.c., NL 67, kol. 168. Margriet was een dochter van Jan van Goye, heer van Hagestein, zoon van de hiervoor genoemde Gijsbrecht van Goye Wouterszoon. Staasken van Brakel was een zoon van Berta van Goye, dochter van dezelfde Gijsbrecht Wouterszoon en tante van Margriet. Vermast, o.c., NL 66, kol. 375-376, 419-435; NL 67, kol. 245-246.
135. Kort, Repertorium lenen Arkel in de Alblasserwaard, 92, nr. 56. Kort, Repertorium lenen Arkel in de Vijfheerenlanden, 603-604, nr. 14.
136. Vermast, De heeren van Goye, NL 67, kol. 169-173.
137. Zie hierna hoofdstuk II bij noot 151.
138. Vermast, De heeren van Goye, NL 66, kol. 434-435; Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, IV-I, 141. Vgl. ook Kort, Repertorium lenen Arkel in de Vijfheerenlanden, 601.
139. Waarschijnlijk heeft deze leenband te maken met een verdeling

- van de twee Langerakken tussen twee takken van de familie Van Goye, die dan op zijn laatst tegen het midden van de 13e eeuw heeft plaats gehad. In dit verband zij gewezen op Wouter van Goye, knaap, een jongere broer van Gijsbrecht van Goye (gestorven 1271). Deze Wouter komt voor in twee oorkonden uit 1252, OSU, III, nrs. 1255, 1275. Mogelijk is hij identiek met Wouter I van Langerak. Slechts één element in het complex van goederen en gezagsrechten van de heer van Langerak heeft geen deel uitgemaakt van het leen dat zij van hun verwanten houden, namelijk het kasteel Langerak, dat evenals Langestein al in het handvest van 1253 wordt genoemd. Anders dan het huis Langestein zal het bij de splitsing van Langerak nog niet hebben bestaan; waarschijnlijk hebben de heren van Langerak het voor 1253 gebouwd op eigen grond. In een later stadium zullen zij het vervolgens hebben opgedragen aan de graaf van Holland, want in 1353 blijken de heren van Langerak het kasteel met bijbehorende grond en windmolen van de graaf in leen te houden. ARA, Archief graven van Holland, inv. Kort, nr. 707, fol. 18vo.
140. Helaas zijn geen beleningen van de heren van Langerak door die van Brakel bewaard gebleven. De belening van Staasken van Brakel door de bisschop spreekt van de rechtsmacht zonder meer, maar vanaf 1381 is dat in de opeenvolgende beleningsoorkonden beperkt tot de lage jurisdictie. Vermast, De heren van Goye, NL 67, kol 175-176. Mogelijk houdt dit verband met het streven van de bisschop de hoge jurisdictie zoveel mogelijk aan zich te trekken. Dekker, Kromme Rijngebied, 393-394, 403-405.
141. Van den Bergh, OHZ, II, nr. 331.
142. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154-156.
143. Zie hiervoor Het 'Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' na noot 9.
144. Zie hiervoor Het 'Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' na noot 9. Vgl. voor Arnoud van Liesveld, Van den Bergh, OHZ, II, nrs. 331, 869, 946; OSU, IV, nr. 2405; Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154-156.
145. Kort, Repertorium lenen Arkel in de Alblasserwaard, 67-68, nr. 9.
146. Kort, o.c., 92, nr. 56; Kort, Vervalsing van een leenhof: een leen van Gerard van Voorn 1317-1636, 408-410. Vóór de heren van Arkel optreden als leenheren van Gelkenes en half-Nieuwpoort is in 1317 sprake van een zekere Gerard van Voorn Stevenszoon als leenheer. Waarschijnlijk behoort deze tot het Stichtse ministerialengeslacht Van Voorn. Wat de oorsprong van zijn positie is, of hij in 1317 mogelijk aan de Van Arkels geparenteerd is, is onduidelijk.
147. In 1457 wordt zowel bij de belening door de graaf van Holland met Gelkenes en half-Nieuwpoort als bij die met Ammers-Graafland uitdrukkelijk ook de hoge jurisdictie genoemd. Kort, Vervalsing van een leenhof, 409, nr. 1; Kort, Repertorium lenen in de Alblasserwaard, 67-68, nr. 9. De rechten van de heer Van Arkel zijn op dat moment al aan de graaf van Holland vervallen, zodat het grafelijke en het Arkelse leen tot één geheel zullen zijn samengesmolten.
148. Van het stadsrecht van Nieuwpoort is enige jaren geleden een afschrift van de oorspronkelijke Latijnse tekst ontdekt in het archief van de Grote Raad van Mechelen door drs. C.L. Verkerk. Voordien was het stadsrecht alleen bekend uit een aantal Nederlandse vertalingen. Zie voor de tekstoverlevering en de editie van de latijnse tekst en een Nederlandse vertaling: C.L. Verkerk, Handvest Nieuwpoort. Oudere edities, uitsluitend gebaseerd op vertalingen, vindt men in: A. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 20-23 en OSU, IV, nr. 2161.
149. De tekst in het stadsrecht luidt aldus: 'Cum patres nostri dominus Herbernus de Bergha necnon Walterus de Langeraecke, milites bonae memoriae, libertatem novae villae juraverint et dederint inter Ammers en Leckam interfossatam Arnoldi et Sigeri, nos dictam libertatem concedimus et juramus predictae novae villae inter predictas limites, tali quidam conditione quod si super dicta cartula infra tres annos vel quatuor de consilio nostro et scabinorum nostrorum aliquid melioris invenire possumus quod faciamus'. Verkerk, o.c., 154.
150. Van den Bergh, OHZ, II, nr. 331 (met onjuiste datum).
151. Kruisheer, OHZ, II, nr. 990.
152. Helaas is een nadere datering niet mogelijk al komt de eerste helft van de periode 1253-1277 iets meer in aanmerking dan de laatste. Als levend persoon komt Wouter van Langerak alleen voor in het genoemde handvest voor Langerak uit 1253 en Herbaren van de Berg uitsluitend als getuige in een oorkonde van 17 maart 1254. Kruisheer, OHZ, II, nr. 998.
153. Zie voor de tekst hierboven noot 149.
154. De Latijnse tekst van het handvest van 1283 gebruikt de term 'villa nova' (cf. ville neuve) ter aanduiding van de stad. In de Nederlandse vertalingen wordt dit weergegeven met 'de Nypoint' e.d.
155. 'Item aream unius domus habens quatuor virgas solvet tres solidos annuatim ad census in die Martini hiemalis, vel in sequenti die duplicem census'. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 155.
156. 'Item Everardus Corfas habet octo virgas pro tribus solidis'. Verkerk, o.c., 155.
157. Onzeker is of dit artikel reeds in het eerste stadsrecht heeft gestaan dan wel pas in het handvest van 1283 is toegevoegd.
158. Van den Bergh, OHZ, II, nr. 869. Volgens de ongedateerde memorie vangt het geschil aan tijdens het bewind van Gijsbrecht van Langerak; nadien wordt de zaak tijdens Wouter II voorgedragen aan de baljuw van Zuid-Holland als dijkgraaf van de Alblasserwaard. Gijsbrecht komt voor het laatst voor als heer van Langerak in het handvest van Nieuwpoort van 28 april 1283. Wouter II wordt het eerst vermeld in twee oorkonden van 27 oktober 1285, OSU, IV, nrs. 2247, 2248.
159. Zie hiervoor hoofdstuk II en noot 151 aldaar.
160. Zie voor de gebruikelijke hoevebreedten in de veenontginningen, Van der Linden, De cope, 25-36. De Stichtse roede bedraagt 3,756 meter, o.c., 23.
161. Zie voor de tekst hierboven noot 149.
162. Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels Nieuwpoort, de nrs. 16, 30, 31, 32, 33 en 34. Rotterdam, Kadasterkantoor.
163. ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572, inv. Meilink, nrs. 718, 1047, 1367, de kohieren Nieuwpoort van de 10e penning 1553, 1556 en 1561.
164. Zie met name De Fremery, OHZ, Supplement, nr. 309, art. 1, ten aanzien van het nabijgelegen Schieland.
165. Zie voor de tekst hierboven bij noot 158.
166. Zie hiervoor Het 'Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' en noot 7 aldaar.
167. De noordwestwaartse richting waarmee de Buitendijksewetering aansluit op de Nieuwpoortsevliet geeft duidelijk aan dat de vliet oorspronkelijk naar het noorden heeft uitgewaterd.
168. Van den Bergh, OHZ, II, nr. 435.169. Van het voornemen om de Giessen af te dammen is sprake in het handvest van graaf Floris V van Holland voor de Alblasserwaard d.d. 7 of 10 april 1281, Van den Bergh, OHZ, II, nalezing, nr. 65. Zie voor de inklinking in de Alblasserwaard en de afdamming van de Giessen, Henderikx, Waterbeheersing en afwatering, 563-564.
170. De nieuw gegraven verbinding tussen de Nieuwpoortsevliet en de Smoutjesvliet wordt gevormd door de huidige Molenvliet in Langerak en de Vliet in Oud-Goudriaan (zie afb. 18).
171. Zie in dit verband het stadsrecht van 1283: 'Item Gyselbertus habebit transitum aquae suae per slusam novae villae omni tempore quando habebit necesse'. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 155. In dit artikel wordt Gijsbrecht van Langerak het recht gegeven uit te wateren door de sluis van Nieuwpoort, steeds wanneer hij dat noodzakelijk vindt. Mogelijk is dit artikel in 1283 aan het oorspronkelijke stadsrecht toegevoegd. De tekst wekt althans de indruk dat van de Nieuwpoortse sluis nog slechts incidenteel gebruik wordt gemaakt, hetgeen aansluit op de nieuwe afwateringssituatie sedert 1281, waarbij de afwatering naar de Giessen de belangrijkste is.
172. Voor de afwatering van Langerak zuidwaarts zijn de Buitendijksewetering en de Molenvliet de belangrijkste watergangen, de Nieuwpoortsevliet behoudt slechts een functie voorzover hij het water van de Tiendwetering en de Middeldwetering naar het zuiden afvoert (zie kaart I en afb. 18).
173. Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid Holland, IV-I, 605-608, IV-II, 411. Het sluisje functioneert thans, in combinatie met twee duikers in de vestingwallen van 1673, vooral ter verversing van de binnenhaven en secundair als inlaatduiker voor de polder Langerak.
174. Teixeira de Mattos, o.c., IV-II, 366, 370, 408, 413. Het deel van de Nieuwpoortseweg in de polder Ammers-Graafland dateert uit later tijd, zij het dat hij al wel bestaat in de tweede helft van de 16e eeuw en niet pas na de 17e eeuw is aangelegd zoals Teixeira de Mattos, o.c. IV-I, 77, wil. Vgl. de kohieren Nieuwpoort van de tiende penning, 1553, 1556 en 1561 waar de meent wordt gelocaliseerd tussen de rijweg in het westen en wat daar heet de 'Gorchumsche vaert' in het oosten. ARA, Archief Staten van Hol-

- land voor 1572, inv. Meilink, nrs. 718, 1047, 1367. Zie ook archief Alblasserwaard, inv. Henderikx, nr. 809 (1625). Op de Postkade ligt overigens nog in 1853 een voetpad. Teixeira de Mattos, o.c., IV-II, 379.
175. In het handvest voor Langerak van 1253 spreekt Wouter van Langerak over 'onsen heerwech' - zie hierboven hoofdstuk II na noot 4. Wij nemen derhalve aan dat deze weg oorspronkelijk geheel tot Langerak zelf behoort heeft. Zie ook hierna noot 187.
176. 'Item damus ad opus villae nostrae communitatem illam que iacet inter Achterdyck et Langeraecke et Ammers perpetue possidendam, ita quidem quod illa communitas non debeat seminari; et si illi de Gravelant habeant necesse ita quod aliqua aqua eis posset obesse, possent ibidem ponere aggerem sine alicujus contradictione'. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154. In de Nederlandse vertalingen wordt 'communitas' weergegeven met de woorden 'meent', 'gemeent'. Verkerk, o.c., 154, Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 21; OSU, IV, nr. 2161. In de grensomschrijving zal de naam Ammers moeten worden opgevat als de parochie Groot-Ammers in het westen, naast Langerak als oostelijke en de Achterdijk als zuidelijke begrenzing. De vierde, niet genoemde belending van de meent is dan de eerder in het handvest genoemde stadsvrijheid zelf ten noorden van het riviertje de Ammers.
177. Mogelijk gaat het hier om een oude achterkade, zowel in Langerak als in Ammers-Graafland daterend uit de tijd dat de ontginningen nog niet tot op volle diepte waren voltooid, vergelijkbaar met de Achterdijk in het naburige Streefkerk. In een andere bepaling van het stadsrecht van 1283 houden de twee heren zich het recht voor zo nodig het water van boven de Achterdijk te weren, met andere woorden om kennelijk bestaande doorgangen in de kade af te sluiten. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Achterdijk inderdaad een oude kade is die nog slechts dienst doet als kweldam bij verhoogde waterstand in de achterste delen van de polders.
178. Vgl. o.a. de Lage en de Korte Meent te Everdingen, de Meent in de polder Vliet en Dijkveld bij Oudewater, de Meent in de polder Kortrijk bij Kockengen, de Meent onder Breukelen.
179. Zie voor de tekst hierboven hoofdstuk II na noot 4.
180. Zie voor de vermelding van de molenwerf in een oorkonde uit 1353 hierna bij noot 225, voor de vermelding uit 1625, Archief Alblasserwaard, inv. Henderikx, nr. 809. Hoelang na 1253 de molen op genoemde plaats is blijven staan weten wij niet. Op de kaart van Van Deventer is de plek leeg. Mogelijk is de molen al voor 1353 verplaatst. Het gebruik van de term *molenwerf* in plaats van molen zonder meer zou daarop kunnen wijzen. Van Deventer beeldt wel een windmolen af buiten de Lekdijk ten oosten van Nieuwpoort, op een plaats die in 1673 ten behoeve van de nieuwe vestinggracht moet zijn vergraven. In de moderne tijd bevond de thans verdwenen korenmolen van Langerak zich langs de binnenzijde van de dijk, een stuk ten oosten van de kerk van Langerak.
181. Zie hiervoor noot 174.
182. Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, IV-II, 378, 408. Zie voor de vliet en de weg, hiervoor bij noot 173.
183. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 154; OSU, IV, nr. 2161, 375.
184. Informacie, 399. Bedoeld zullen zijn zowel de Liesdel als de meent. Vgl. ook het handvest voor Nieuwpoort van 28 mei 1557 waar artikel 38 handelt over de openbare verpachting van het 'poorts land'. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 34.
185. Zie hiervoor bij noot 171 en 172.
186. Zie voor de tekst hiervoor noot 176.
187. Het deel van de Postkade ten zuiden van de Nieuwpoortse meent wordt in later tijd onderhouden door Langerak en Ammers-Graafland gezamenlijk. Teixeira de Mattos, Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, IV-II, 379, 409. Het belang van de Postkade als verkeersweg voor Nieuwpoort verdwijnt eerst met de aanleg van het zuidelijk deel van de Nieuwpoortseweg, direkt aan de westzijde van de meent. Vgl. hiervoor noot 174.
188. Zie hiervoor hoofdstuk II bij noot 158.
189. Zie hiervoor hoofdstuk II en de noten 155 en 156.
190. Vgl. Visser, Schoonhoven, 62.
191. Iets onduidelijker in de situatie aan de Langerakse zijde waar niet direkt ten zuiden van de gracht, maar wel ten zuiden van de Tiendweg van Langerak een sloot in het verlengde van de oostelijke achterweg ligt.
192. Waale, De Arkelse oorlog 1401-1412, 99. Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, 8, 178-179. Tegenwoordige Staat, IV, 430-433. Van Gouthoeven, D'oude chronijcke, 413-414.
193. Enqueste, 192.
194. Informacie, 398. In een request van Nieuwpoort aan Karel V uit 1536 om vrijstelling van de bede voor acht jaar melden de Nieuwpoorters dat zij in 1514 verwoest zijn 'van huer eigen vuer'. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 150, noot 20.
195. Zie hierna bij noot 230.
196. In het request uit 1536, genoemd in noot 194 melden de Nieuwpoorters tevens dat hun stad in 1516 en 1517 door de Geldersen verbrand en geplunderd is en opnieuw drie keer in 1524 en 1525, waarbij in 1524 'die kercke, sacramenten, ornamenten ende boucken ende all datter inne was' verbrandde; daarna brandde het grootste deel van de stad opnieuw af in 1533 'by vreemde lantlopers ende rauwbouwen'. Het gebeuren in 1516 wordt ook vermeld in twee eigentijdse kronieken: in de Kroniek van Hoornaar, 4 en in Aurelius' Divisiekroniek, f. 433r. Vgl. Tilmans, Aurelius, 41. Volgens de Kroniek van Hoornaar hebben de Geldersen Nieuwpoort ingenomen op 28 augustus en weer verlaten op 8 september. In de Divisiekroniek wordt verhaald hoe de Geldersen worden verjaagd door de stadhouder van Holland, Hendrik van Nassau. Van verwoesting van de stad is in geen van beide bronnen expliciet sprake. Anders is dit met de Gelderse aanval van 1517. Volgens Aurelius komen er dan ca. 150 man 'om Nyeupoort af te branden ende Langeraec'. Divisiekroniek, f. 434v. Een Gelderse aanval in 1524 wordt genoemd in de Kroniek van Hoornaar, 6. De Geldersen trokken 'in der Nupoert ende bornden die oeck al gans of met die kerken'. Zie voor het gebeuren in 1516, 1517 en 1519 ook Van Gouthoeven, D'oude chronijcke, 574-576, 583.
197. ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572, inv. Meilink, nr. 718, kohier 1553, nr. 1047, kohier 1556, opgenomen 1557, nr. 1367, kohier 1561. Slechts uiterst zelden is sprake van 'kamers' in plaats van huizen: in elk van de drie kohieren één keer. Naast bewoonde huizen zijn ook lege erven genoteerd: acht in 1553, vijf in 1557 en één in 1561.
198. Visser, Schoonhoven, 97-98.
199. De kohieren bevatten sporadisch geografische aanduidingen. In het kohier van 1553 is in de 31e post sprake van een weduwe 'up den hoeck', zonder dat duidelijk is welke hoek. In het kohier van 1553 aan het slot van de lijst van buitendijkse huizen en in dat van 1557 aan het slot van de opsomming der niet-buitendijkse huizen is sprake van het huis van Magdalena de weduwe van Adriaan 'up den plaets', 'up ten dam' (1553), 'op die plaets' (1557). Een derde aanwijzing wordt niet door het kohier zelf gegeven. Het betreft post 85 in de kohieren van 1553 en 1557, het huis van Laurens Jacobsz. Uit de keur van 1557 weten wij dat hij schout is en dat zijn huis bij de achterweg ligt. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 41, art. 69. Verder weten wij dat hij in 1562 aan de heer van Langerak de oostelijke kamer opdraagt van zijn huis De Zwaan, gelegen op de hoek van de Achterweg en de Voorstraat aan het westelijk einde, hetgeen doet vermoeden dat het gaat om de westelijke achterweg. Kort, Repertorium Langerak, nr. 29, 19-20. Uit latere beleningen blijkt dat de achterweg ten westen van het huis ligt. In het oosten grenst het huis in 1600 aan dat van Jan Cornelisz., smid. Dit lijkt de zoon te zijn van Corn. Jansz., smid, die in de kohieren van 1553, 1557 aan het huis van de schout vooraf gaat, (nr. 83) en er door een kamer (nr. 84) van gescheiden wordt. Wij weten dus dat in de kohieren ter plaatse de Voorstraat (Hoogstraat) van oost naar west wordt afgewerkt. Niettemin zijn de gegevens al met al te gering om de in de kohieren genoemde huizen te kunnen localiseren.
200. 1557: 'Dese navolgende huijskens zijn gelegen aant noerteynde van onser stede naest water van der Lecke ende lopen van allen tyden van tempeest onder also dat dese scamele borgers haeren huijssinge derven moeten'. 1561: 'Andenoortzijde van den stede behoren meest miserabele personen van den Heijligen Geest levende'.
201. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 47.
202. Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, 8, blz. 179. Van Gouthoeven, D'oude chronijcke, 313.
203. Informacie, 398-399. Er moet betaald worden 'ter cause van jaerlicke renten van 2 huysen die mit hueren erven gedolven zijn tot sterckenisse van der stede voors'. Zekere inkomsten worden 'besteet tot reparatie ende versterckinge van der Nyeuwoert, ende hebben gefondeert 2 nyeuwe poerten'.
204. ARA Brussel, Archief Grote Raad van Mechelen, Beroepen Holland, inv. Kerckhoffs-de Hey, VII, nr. 624-p-1 en 2.
205. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 47. 'Oock beloef ick Harbere, heere voors., dat ick mij met dien gheestelijcke dingen

- geensins becroenen en sal noch eenigen kerckendienst in die Nieuwpoort, want dat onder de parochie van mijn neef van Lange-raeck hoort'.
206. Hoek, Kort, Aanvullingen op gepubliceerde repertoria, 404. Korte tijd later, in 1395, betaalt Nieuwpoort zelfstandig zijn aandeel in de 'reportationes ecclesiarum' voor de bouw van de Dom te Utrecht. Ook dit wijst er op dat Nieuwpoort dan een zelfstandige parochie vormt. Joosting, Muller, Bronnen kerkelijke rechtspraak, I, 1, 84, 119.
207. Zie hiervoor noot 196. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de kerk altijd op de huidige plaats heeft gestaan. Van Leenen, Nieuwpoort, 160.
208. Don, Kunstreisboek Zuid-Holland, 293, dateert de kerk eerste helft 16e eeuw. De toren heeft in de 16e eeuw ook een uurwerk bezeten. Dit blijkt uit een geschil (tijdstip niet bekend) tussen het stadsbestuur en een klokkenmaker, ARA Brussel, Archief Grote Raad van Mechelen, Beroepen Holland, inv. Kerckhoffs-de Hey, inv. VIII, nr 758.
209. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 32, art. 28, 33, art. 30, 38, art. 54.
210. Telting, o.c., 38, art. 54: 'Item oft geviele dat onse borgemeesteren in tijden coften ofte die macht hadden te setten ende te vervallen een stadhuys, zoe sullen onse schepenen nergent ingheene huijsinge van tavernen, daer men bier ende broot vercoopt, bij malcanderen vergaderen om recht te doene off mitten anderen te sluijten van enige saecken aengaende onse stede ofte gemeenten dan alleenlick op stadhuys.'
211. Telting, o.c., 26.
212. Typerend is in dit verband dat in de keur wisselend de oude term 'clerck' en de modernere term 'secretarius' wordt gebruikt voor de stadssecretaris. Zo ook is soms sprake van één schout, de oudere situatie, soms van twee, de situatie in het midden van de zestiende eeuw. Zie hierna bij noot 227 en 228.
213. Informacie, 398. 'ende zijn huerluyder rekeningen in den lesten brant verbrant geweest'.
214. Zie hiervoor noot 210.
215. Op de nagetekende minuutkaart en carton in de facsimile-uitgave van de kaarten van Van Deventer is het stadhuis abusievelijk niet als zodanig weergegeven.
216. Visser, De stadsplattegronden, 34-36. Met name de aanduiding van de windrichtingen en de intekening van de wapenschildjes zijn van belang voor de datering van de minuutkaarten.
- 216a. Zeer interessant is in dit verband hetgeen de heer G. Stigter te Nieuwpoort ons kort voor het verschijnen van deze atlas meedeelde. Onlangs, zo meldt hij, is op de zolder van het huidige stadhuis het bovengedeelte van een gevelsteen aangetroffen met het jaartal 1562. Daar uit het bestek bekend is dat in 1697 bij de bouw van het nieuwe stadhuis materiaal, zoals zandstenen leeuwen, wapens e.d., uit het oude stadhuis naar het nieuwe is overgebracht, neemt de heer Stigter in overleg met Monumentenzorg aan dat de bewuste gevelsteen uit het oude stadhuis afkomstig is. Onzes inziens terecht.
217. Zie hierna Legenda en noot 269.
218. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 26-27, art. 1; zie ook 34, art. 35.
219. Telting, o.c., 30, art. 19.
220. In het kohier van de tiende penning van 1553 is sprake van 'Anna Schoelmeisterhuis', in het kohier van 1557 heet dit het huis van Anna Michielsdochter.
221. Zie voor de tekst hiervoor noot 149.
222. Zie voor de tekst hiervoor noot 176.
223. G.A. Liesveld, Archief van de gemeente Langerak, inv. Bordewijk, nr. 140.
224. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 46-47.
225. Anders dan de tekst suggereert wordt de gracht eerder in het stuk niet genoemd.
226. Latere handvesten zijn door de heren van Liesveld en Langerak uitgevaardigd in 1322, 1369 en 1557. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 23-42.
227. Aldus in de handvesten van 1283 en 1322, Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 155; Telting, o.c., 24. Evenzo in een oorkonde uit 1321. Niermeyer, Bronnen Beneden-Maasgebied, nr. 228.
228. Het bestaan van meer dan één schout blijkt uit het handvest van 1557, art. 10, 16, 31, 40. Van één schout is in hetzelfde handvest sprake in art. 5, 16, 23, 25, 28, 40, 58. Het is mogelijk dat deze artikelen deels teruggaan op oudere keuren. Zie hiervoor bij noot 212. De aanwezigheid van meer dan één schout blijft ook uit de ordonnantie op de vierschaar van 5 december 1568. Telting, o.c. 43-46, aanhef en art. 12, 13, 15.
229. Enquete, blz. 192-193.
230. Informacie, blz. 398-399.
231. ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572, inv. Meilink, nr. 718, 1047, 1367. Het kohier van de tiende penning 1556 is opgesteld in 1557.
232. Dit is later ook het geval op de kaarten uit 1727 en 1772; zie afb. 22 en 23.
233. Zie hiervoor hoofdstuk I na noot 134.
234. Men lette in dit verband op het wapen van Holland in de gevel van het in 1697 gebouwde stadhuis van Nieuwpoort!
235. Teixeira de Mattos, o.c., IV-I, 113.
236. Zie hiervoor hoofdstuk II bij de noten 155 en 156.
237. 'Item si aliquis tenuerit falsam mensuram de annona vel butyro et hoc probari posset cum duobus opidanis, solvet quinque solidos'. Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 155.
238. 'Item dicimus quod nullus oppidanorum nostrorum vel bona eorum possint arrestari in nostra jurisdictione extra novam villam preter nos nisi de parvis dampnis scilicet cum vaccis et iumentis et huiusmodi et non de aliis dampnis'. Verkerk, o.c., 155.
239. 'Item oppidani nostri ibunt sicut Triectensis vadit coram theloniis per diocesim Traiectensem'. Verkerk, o.c., 155. Voor 'diocesim Traiectensem' geven de Nederlandse vertalingen 'die gesticht van Utrecht', 't geheel sticht', hetgeen de bedoeling van de tekst ongetwijfeld juist weergeeft dan het Latijn. Verkerk, o.c., 155; OSU, IV, nr. 2161, blz. 376.
240. H. Noordkerk, Handvesten Amstelredam, I, 130. 'Item Amsterdam ende Amsterdamerlant, Weesp, Muiden ende Naerden ende alle Goylant ende Woerden ende dat Lant van Woerden, Ouwater ende 't Lant van Ouwater ende Wijck ende 't Landt dat daer onder leyt ende Leerdam ende dat Lant van Leede ende Nypoot ende Langeraeck ende 't gherecht van Liesvelt. Dese voorsz. varen op Stichts recht ende gheven half tot Geyn of op te Vaert ende tot Utrecht varen sy vry'. De notitie is volgens het onderschrift in 1545 in de rekenkamer te Den Haag overgenomen uit 'een out registerken inhoudende verklaringhe van den toelrecht tot Utrecht, 't welk gehecht is voor de eerste rekeninghe Roelof Janszoon van den tollen tot Utrecht'. De datering van het registertje en de rekening verdient nader onderzoek. Een afschrift uit 1540 bevindt zich in het archief van de Grote Raad van Mechelen, ARA Brussel, Beroepen Holland, inv. Kerckhoffs-De Hey, VII, nr. 624-f.
241. Niermeyer, Bronnen Beneden-Maasgebied, nr. 441, caput VII, blz. 229. Zie ook o.c., nr. 687, noot 3. Zie hiervoor hoofdstuk II, laatste alinea.
242. Enquete, 192.
243. Nieuwpoort wordt in de Enquete, 192-193, zelfs dorp genoemd.
244. Informacie, 399.
245. Telting, Oude rechten van Nieuwpoort, 26-42, art. 1, 11, 12, 13, 16, 21, 26, 27, 35, 64, 65, 67.
246. Telting, o.c., 31-32, art. 26. 'Item voirts zoe sullen alle donderdagen weeckmarckt vrije weesen van alle besetten van alreleij schulden, ...'.
247. Telting, o.c., 40-41, art. 64, 65, 68, 69, 70, 71.
248. ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572, inv. Meilink, nr. 718, 1047.
249. ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572, inv. Meilink, nr. 1367, fol. 3vo.
250. Zie hiervoor noot 199. Als schout wordt in de kohieren van 1553, 1557 en 1561 alleen Hendrik Janszoon genoemd; hij zal de schout van de heer van Liesveld zijn met wie de Staten van Holland te maken hebben. Het valt op dat afgezien van deze schout geen functies van publieke functionarissen zoals schepenen en burgemeesters worden genoemd. In het kohier van 1553 komt ook voor de barbier Hendrik Braem Hendrikszoon. Van hem is bekend dat hij in ieder geval in de periode 1530-1549 stadssecretaris is geweest. Zie Verkerk, Handvest Nieuwpoort, 150-151;

- ARA, Brussel, Archief Grote Raad van Mechelen, Beroepen Holland, inv. Kerckhoffs-De Hey, VII, nr. 624-f. Of hij deze functie ook nog in 1553 bekleedt is onzeker.
251. Het omgekeerde komt ook één keer voor. In 1553 blijkt iemand uit Goudriaan een leeg erf te Nieuwpoort te bezitten.
252. Zie voor de damplaatsen en -steden Van Herwijnen, Stad en Land, 24. Zie hiervoor 'Het Beneden-Lekgebied tot het midden van de 13e eeuw' na noot 10.
253. Zie de tabel hiervoor.
254. Zie voor de economische band tussen Schoonhoven en de Alblasserwaard, Visser, Schoonhoven, 92-93.
255. Visser, Schoonhoven, 97.
256. Vgl. in dit verband ook de afname van het aantal lege erven in de betreffende periode. Zie hiervoor noot 197.
257. Tegenwoordige Staat, deel 7, 429-432; Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, deel 8, 178-179.
258. Daniel van Stralen vermeldt dit bij 'Schoonhoven'.
259. Register van Johan van der Putte e.a., 1605-1657, G.A. Liesveld, O.A. Nieuwpoort, inv. nr. XI. De Gravelandsepoort wordt genoemd op blz. 18, 19 en 55, de Veerpoort op 27, de West-Lekpoort op 18 en 19, de Noordoost-Lekpoort op 51-II en de Oostpoort op 24. De in de Legenda gegeven citaten zijn aan deze plaatsen ontleend.
260. Stichting Menno van Coehoorn, Atlas historische vestingwerken, dl. 4, afl. 1, 19-20.
261. In het zuiden werden 16 huizen afgebroken: aan de Binnenhaven-oostzijde 5, aan de Binnenhaven-westzijde 9 en aan de zuidwestelijke achterweg 2 huizen. In het uiterste noorden werden 19 huizen afgebroken: aan de Buitenhaven-oostzijde 5, aan de Buitenhaven-westzijde 10 en aan de noordwestelijke achterweg 4 huizen. G.A. Liesveld, O.A. Nieuwpoort, inv. nr. 348 en 349.
262. De kaart, waarop wij werden geattendeerd door Drs. F.L. Gaasbeek, is door het RAU gedateerd op 1684, maar laat de toestand zien van vóór 1673. Zo ontbreekt aan de westzijde van Schoonhoven de gebastioneerde omwalling waaraan in 1673 werd begonnen.
263. Voor het Oudnederlandse stelsel zie Schukking, De oude vestingwerken van Nederland, 16-23. Zie ook Stichting Menno van Coehoorn, Vesting. Voor Ruse zie Schukking, o.c., 27-28. Geheel nieuw was deze herziening niet want reeds in 1589 had de Duitse vestingbouwkundige Daniël Speckle een dergelijke verbetering voorgesteld in zijn boek 'Architectura von Vestungen'.
264. Schukking, Oudheidkundig Jaarboek 6 (1937), 19 en VII.
265. Taverne, In 't Landt van Belofte, 267, 271, 272.
266. Zie noot 260.
267. Gegevens betreffende deze poort zijn ontleend aan een onderzoek van drs. F.L. Gaasbeek, dat hij in 1989, in opdracht van de gemeente, verrichtte naar de bouwgeschiedenis van de poort.
268. Zie noot 260.
269. Voor de sloop van het oude stadhuis met waag zie de acte van aanbesteding 1 mei 1696 en het bestek 28 februari 1697; G.A. Liesveld, O.A. Nieuwpoort, inv. nr. 182. Voor de bouw van het nieuwe stadhuis met waag zie de resolutie van Burgemeesters en Vroedschappen 19 februari 1697 en de aanbesteding 1697; inv. nr. 183 en 184.
270. Scholten, Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland, 49, 50, 211.
271. In zijn in 1685 verschenen boek 'Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont' wees Menno van Coehoorn op de kwetsbaarheid van de onderwal.
272. Zie noot 260.
273. Scholten, o.c., 173, 213. De maker van de kaart is onbekend. Scholten noemt de latere kwartiermeestergeneraal D.B.G. Dalhoff als mogelijkheid.
274. Idem.
275. Zie noot 267.
276. Zie noot 260.
277. Teeuwen, De predikantenlijst van de Remonstrantse Gemeente te Nieuwpoort, in: De Stede Nieuwpoort, derde verzameling bijdragen, 25.
278. Van Dillen, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling.
279. G.A. Liesveld, O.A. Nieuwpoort, inv. nr. 147. Deze lijst is integraal afgedrukt in: Van der Graaf, De dienstbaren, in: De Stede Nieuwpoort, eerste verzameling bijdragen, 85-90.
280. Zie noot 257.
281. Idem.
282. Van 't Sant, Beschrijving van de Alblasserwaard en de 5 Heerenlanden, 34-36.
283. Van der Graaf, o.c., 104.
284. De kadastrale leggers zijn integraal afgedrukt in: Terlouw e.a., De eerste kadastrakaart van Nieuwpoort, in: De Stede Nieuwpoort, tweede verzameling bijdragen, 31-50.
285. Van der Graaf, o.c., 103.
286. G.A. Liesveld, O.A. Nieuwpoort, inv. nr. 81.
287. Zie ook P. Dekker, De laatste bloeiperiode van de Nederlandse arctische walvis- en robbevangst 1761-1795, Zaltbommel 1971. In die periode blijkt Nieuwpoort twee commandeurs te leveren voor de walvisvangst. Omdat het regel was dat een commandeur zijn bemanning zoveel mogelijk (zelf) aanwierf in zijn eigen woonplaats zal het aantal Nieuwpoorters dat bij de walvisvangst was betrokken waarschijnlijk heel wat groter zijn geweest.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Aa (A.J. van der), Aardrijkskundig woordenboek van Nederland, Gorinchem 1839-1851, fotografische herdruk Zaltbommel 1976-1980, 14 delen.

Annales Egmundenses, zie Oppermann (O.), (ed.), Fontes Egmundenses.

ARA - Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

ARA, Archief graven van Holland - Kort (J.C.), Het archief van de graven van Holland 889-1581, 's-Gravenhage 1981.

ARA, Archief Staten van Holland vóór 1572 - Meilink (P.A.), Archieven van de Staten van Holland vóór 1572, 's-Gravenhage 1929.

ARA Brussel (Algemeen Rijksarchief te Brussel), Archief Grote Raad van Mechelen, Beroepen Holland - Kerckhoffs-De Hey (A.J.M.), Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland. Berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen. Algemeen Rijksarchief Brussel, VII (601-700), Amsterdam 1970.

Archief Alblasserwaard - Henderikx (P.A.), Inventaris van de archieven van het hoogheemraadschap van De Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe, 's-Gravenhage 1971.

Aurelius (Cornelis), 'Divisiechroniek'. Die chronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant... tot den iare MCCCCC ende XVII, Leiden 1517. [Een nieuwe editie wordt thans voorbereid door dr. K. Tilmans].

Berendsen (H.J.A.), De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie. Utrechtse geografische studies 25, Utrecht 1982.

Bergh (L.Ph.C. van den), (ed.), Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Eerste afdeling tot het einde van het Hollandsche huis, Amsterdam/'s-Gravenhage 1866-1873, 2 delen. Fremery (J. de) (ed.), Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Supplement, 's-Gravenhage 1901.

Berkum (H. van), Beschrijving der Stadt Schoonhoven, Gouda 1762.

Buiskool (Koen), De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda tot 1398, doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1988 (niet gepubliceerd).

Corpus sigillorum Neerlandicorum - Brugmans (H.), Heeringa (K.) (ed.), Corpus sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandse zegels tot 1300 afgebeeld en beschreven in opdracht en onder toezicht van de Nederlandsche Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam, 's-Gravenhage 1937-1940, 2 delen.

Dekker (C.), Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie, Stichte historische reeks 9, Utrecht 1983.

Dekker (C.), De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de elfde en het eerste kwart van de twaalfde eeuw, in: Historisch-geografische bijdragen betreffende Laag-Nederland, ten afscheid aangeboden aan dr. M.K. Elisabeth Gottschalk, Geografisch tijdschrift, Nieuwe reeks 11 (1977), 339-360.

Dekker (P.), De laatste bloeiperiode van de Nederlandse artische walvis- en robbevangst 1761-1775, Zaltbommel 1971.

Deventer (J. van) - Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer. Facsimile uitgave met eene inleiding van R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1923, 2 banden.

Diederiks (H.A.), Rechten van Nieuwpoort in het geding, in: Holland, regionaal-historisch tijdschrift, 2 (1970), 140-144.

Dillen (J.G. van), Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, in Ec. Hist. Jb. 21 (1940), 167-189.

Don (P.), Kunstreisboek voor Nederland, Zuid-Holland, Weesp 1985.

Elsing (Th.M.), Schoonhoven en verder, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, 1987 (niet gepubliceerd).

Elsing (Th.M.), Het Doelenhuis te Schoonhoven, Monografie t.g.v. een feest, Schoonhoven 1987 (niet gepubliceerd).

Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schilttaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494, Fruin (R.) (ed.), Leiden 1876.

Fockema Andreae (Mr. S.J.), Kuile (Prof. dr. E.H. ter), Hekker (R.C.), Duizend jaar bouwen in Nederland, Amsterdam 1948, 2 delen.

Fremery (J. de), zie Bergh (L.Ph.C. van den).

GA (Gemeentearchief) Langerak - Borderwijk (H.), Archieven betreffende Langerak, 's-Gravenhage 1970.

Graaf (A. van der), De dienstbaren, in: De Stede Nieuwpoort, eerste verzameling bijdragen 1983, Groot Ammers 1983.

Gouthoeven (W. van), D'oude chronijcke ende historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Wtrecht, Dordrecht 1620.

Henderikx (P.A.), De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse Studiën 19, Hilversum 1987.

Henderikx (P.A.), De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege middeleeuwen, in: Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis, aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam (= Nederlands Archiefblad 84), Groningen 1980, 229-247.

Henderikx (P.A.), Die mittelalterliche Kultivierung der Moore im Delta-gebiet von Rhein und Maas (10.-13. Jahrhundert), in: Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie 7 (1989), 67-88.

Henderikx (P.A.), Waterbeheersing en afwatering in de Alblasserwaard tot de invoering van de bemaling in de vijftiende eeuw, in: Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 103 (1988), 554-570.

Henderikx (P.A.), De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw, in: Historisch-geografische bijdragen betreffende Laag-Nederland, ten afscheid aangeboden aan dr. M.K. Elisabeth Gottschalk, Geografisch tijdschrift, Nieuwe reeks 11 (1977), 407-427.

Hermans (Taco), Brongers (Machteld), Het niet voltooid kasteel te Schoonhoven, in: Castologica, uitgave Nederlandse Kastelen Stichting, Doorn.

Herwijnen (G. van), Stad en land in het graafschap Holland en Zeeland in de dertiende eeuw, in: De Hollandse stad in de dertiende eeuw, Zutphen 1988, 18-27.

Hoek (C.), Kort (J.C.), Aanvullingen op gepubliceerde repertoria van leenkamers, die binnen het graafschap Holland hebben gefunctioneerd, in: Ons voorgelacht 44 (1989), 404-413.

Hugenholtz (F.W.N.), Het ontstaan van de stad Schoonhoven, in: Historische Encyclopedie Krimpenerwaard, 7 (1982) 4, 73-86.

Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schilttaele gedaen in den jaere MDXIV, Fruin (R.), (ed.), Leiden 1866.

Joosting (J.G.C.), Muller Hz. (S.), (ed.), Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen. Werken der Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 2e reeks, 8, 17, 11, 14, 16, 19, 21, 's-Gravenhage 1906-1924, zeven delen.

Koch (A.C.F.), Kruisheer (J.G.), Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 (OHZ), I, 's-Gravenhage 1970, II, Assen/Maastricht 1986.

Kort (J.C.), Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in de Alblasserwaard, 1317-1650, in: Ons voorgelacht 40 (1985), 61-100.

Kort (J.C.), Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in de Vijfheerenlanden, 1376-1648, in: Ons voorgelacht 39 (1984), 593-605.

Kort (J.C.), Repertorium op de lenen van Langerak, in: Ons voorgelacht 31 (1976), 1-21.

Kort (J.C.), Vervalsing van een leenhof: een leen van Gerard van Voorn, 1317-1636, in: Ons voorgelacht 39 (1984), 408-410.

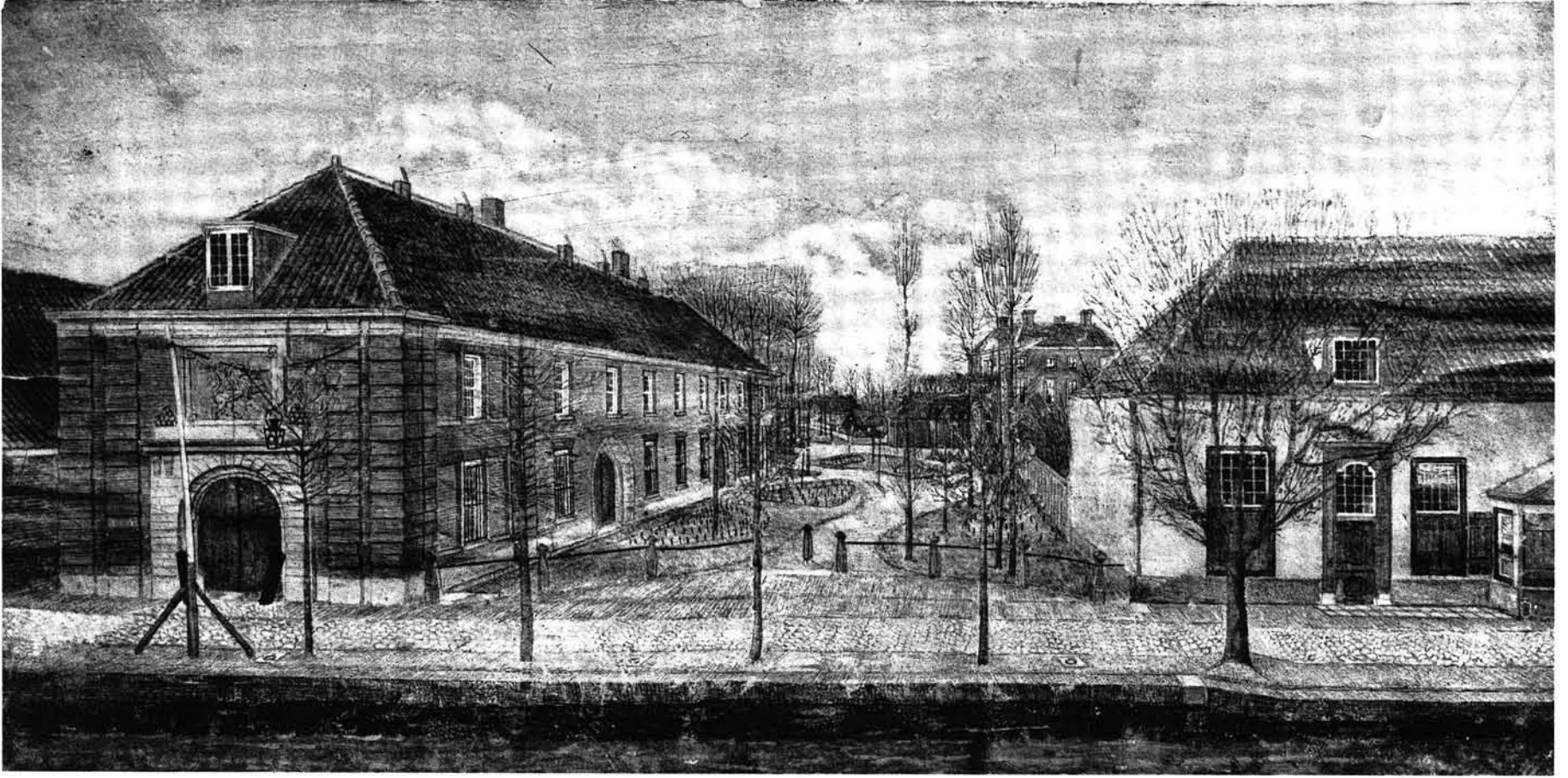
Kronijk van Hoernaer, Dodt van Flensburg (J.J.), (ed.), in: Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht, uitgegeven onder begunstiging van Z. Majest. den Koning door J.J. Dodt van Flensburg, III, Utrecht 1843, 1-13.

Kruisheer, OHZ, zie Koch, Kruisheer.

Leenen (D.G. van), Nieuwpoort zien, in: De Stede Nieuwpoort. Eerste verzameling bijdragen 1983, Groot Ammers 1983, 155-164.

Leys (Jolanda), De invloed van Anthonius I en Rombout II Keldermans op de kasteelformaties, in: Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden, Amsterdam 1987.

- Liber Sancti Adalberti, zie: Oppermann (O.), (ed.), *Fontes Egmundenses*.
- Linden (H. van der), *De cope*. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte, Assen 1956, Alphen aan den Rijn 1980.
- Linden (H. van der), *Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1100-1400*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, III, Haarlem 1982, 60-76.
- Linden (H. van der), *Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, II, Haarlem 1982, 48-82.
- Mentink (D.), *Schoonhoven vier eeuwen gezien en beschreven*, Alphen aan den Rijn 1981.
- Mieris (F. van), (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en de heeren van Vriesland*, Leiden 1753-1756, 4 delen.
- Molen (H. van der), *Een tijl bomen*, in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, 11 (1986) 2, 59.
- Muilwijk (P.), *Schoonhovense huisnamen in de 17e eeuw*, Schoonhoven 1981.
- Niermeyer (J.F.), (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, I, 1104-1399, RGP Grote serie 127, 's-Gravenhage 1968.
- Noordkerk (H.), (ed.), *Handvesten ofte privilegien ende octroyen, mitsgaders willekeuren, costuimen ordonnantien en handelingen der stad Amsterdam*, I, Amsterdam 1748.
- OASch - Oudarchief van Schoonhoven; aanwezig in het Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven.
- Oppermann (O.), (ed.), *Fontes Egmundenses, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, derde serie, 61, Utrecht 1933.
- OSU - Muller Fz (S.), Bouman (A.C.), Heeringa (K.), Ketner (F.), (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht - 's-Gravenhage 1920-1959, 5 delen.
- Ramaer (J.C.), *Middelpunten der bewoning in Nederland, voorheen en thans*, in: *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, 2e serie deel XXXVIII, 1921, 1-38 en 174-214.
- RAU - Rijksarchief in de provincie Utrecht te Utrecht.
- Sant (D. van 't), *Beschrijving van de Alblasterwaard en de 5 Heerenlanden*, Gorinchem 1845.
- Scholten (Dr. F.W.J.), *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, Alphen aan den Rijn 1989.
- Schoute (C.R.), *Schoonhoven in 1672*, in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, 4 (1979) 4, 88-101.
- Schukking (W.H.), *Ontwikkeling van de militaire techniek van den Vestingbouw*, in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 6 (1937), 1-26.
- Schukking (W.H.), *De oude vestingwerken van Nederland*, Amsterdam 1941.
- De Stede Nieuwpoort*, samengesteld door de Historische Kring Nieuwpoort, eerste verzameling bijdragen 1983, tweede verzameling bijdragen 1985, derde verzameling bijdragen 1988.
- Stichting Menno van Coehoorn, *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*, 4 delen in 8 afl., 's-Gravenhage 1956-1970.
- Stichting Menno van Coehoorn, *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, Zutphen 1982.
- Taverne (Ed), *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978.
- Teeuwen (Drs. D), *De predikantenlijst van de Remonstrantse Gemeente te Nieuwpoort*, in: *De Stede Nieuwpoort*, derde verzameling bijdragen 1987, Liesveld 1987.
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, IV-VIII, Beschrijving van Holland*. Uitgegeven door I. Tirion, Amsterdam 1742-1750, 5 delen.
- Teixeira de Mattos (L.F.), *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1906-1961, 14 delen.
- Telting (A.), (ed.), *Oude rechten van Nieuwpoort*, in: *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, IV, 1-6, 's-Gravenhage 1903, 17-47.
- Terlouw (Dr. F.), Kon (E.A.N.), Koster (J. de), *De eerste kadasterkaart van Nieuwpoort*, in: *De Stede Nieuwpoort*, tweede verzameling bijdragen 1985, Nieuwpoort 1985.
- Tilmans (K.), *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. *Hollandse Studiën* 21, Hilversum 1988.
- Uyl (W.F.J. den), *De Lopikerwaard*, Utrecht 1960-1963, 2 delen.
- Verkerk (C.L.), *Een afschrift van een handvest van Nieuwpoort, gevonden in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 2 (1970), 145-156.
- Vermast (P.G.F.), *De heeren van Goye*, in: *De Nederlandsche leeuw*, 66 (1949), kol. 259-313, 329-410, 419-435; 67 (1950), kol. 165-177, 194-229, 236-251.
- Vink (T.), *De Lekstreek*, Amsterdam 1926.
- Visser (J.C.), *Schoonhoven*, Assen 1964.
- Visser (J.C.), *Schoonhoven opnieuw gezien*, in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 4e jaargang nr. 3, 1986, blz. 65-75.
- Visser (J.C.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, in: *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, Alphen aan den Rijn 1984, 29-38.
- Vlioger (Ir. J.H. de), *De Schoonhovense Loodwitfabriek, 1778 tot 1940*, in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, 13 (1988) 2, 25-44.
- Waale (M.J.), *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke en economische analyse*, Hilversum 1990.
- Waller Zeper (S.A.), *Jan van Henegouwen*, 's-Gravenhage 1914.
- Zagwijn (W.H.), *Geologie van Nederland. Nederland in het Holoceen*, Haarlem/'s-Gravenhage 1986.

25. Schoonhoven, het Arsenaal met 'De Wandeling den Doelen', maker onbekend, copie naar een origineel van P.L. Gouvaere uit 1829? Pentekening, gekleurd, 17 x 36 cm (foto Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, 9.2.537).

Legenda bij kaart VI (Schoonhoven)

A Openbare gebouwen

A1 *Arsenaal*

Gelegen aan de oostzijde van de Oude Haven. In 1627 gebouwd als 's Lands Magazijn' ter plaatse van de zuidvleugel van het Sint Elisabethklooster (C6). Naar blijkt uit een vroeg 19e-eeuwse tekening is het gebouw tegen het einde van de 18e eeuw waarschijnlijk aangepast. In 1862 is het magazijn met een verdieping verhoogd, voorzien van een oost- en noordvleugel en in gebruik genomen als kazerne voor de Artillerie Instructie Compagnie.

A2 *Doelen*

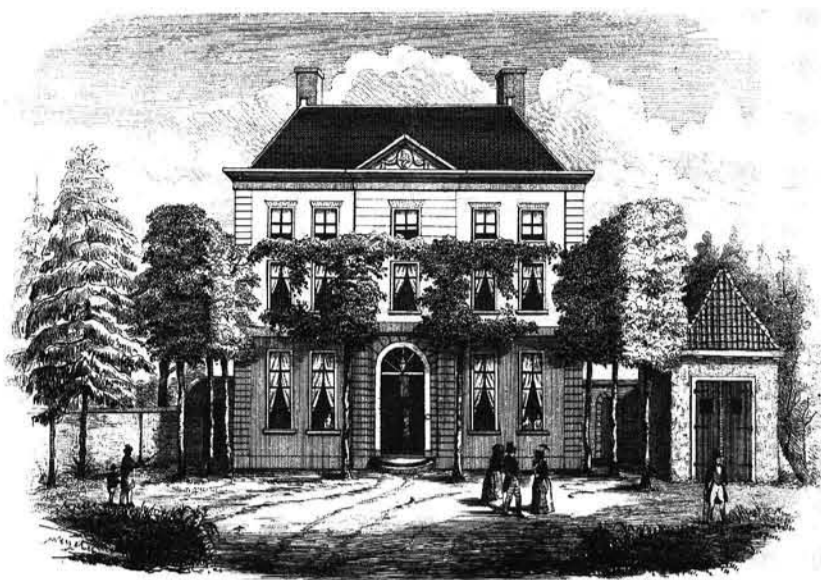
De Sint Jorisdoelen, genoemd naar de schutspatroon van het Schuttersgilde, waren gelegen ten oosten van de Stinkvliet en worden voor het eerst genoemd in 1492. Het doelenterrein maakte oorspronkelijk deel uit van de in 1402 vermelde zuidboomgaard van het kasteel, die zich uitstrekte tot aan de Oude Haven. Het doelenterrein, met mogelijk een oude stadspoort of muurtoren als huisvesting voor de schutterij, wordt in detail weergegeven op de plattegrond van Guicciardini en komt ook voor op die van Van Deventer.

In 1618 bouwt Dirk Dirkszn. Metzelaar uit Oudewater in renaissance-stijl het eerste doelenhuis met aan de achterzijde een traptoren annex uitkijktoren. Blaeu geeft op zijn plattegrond een nauwkeurige weergave van dit gebouw. Naast een militaire functie had het doelenhuis ook een sociale functie als vergaderplaats, veilinghuis en 'café-restaurant'. Tevens kende het een stedelijke gijzelkamer. Westelijk van het doelenhuis, ter plekke van het door Blaeu aangegeven hekwerk, werd later een paardestal gebouwd. Op het doelenterrein bevonden zich, behalve de doelen, een kolfbaan en 'de boom'. Deze reeds bij Guicciardini afgebeelde boom is op de plattegrond van Blaeu zo zeer uitgegroeid dat hij ruimte bood aan plankieren waarop twaalf tafels en stoelen waren geplaatst voor de directeurs van de schutterij.

In 1779 wordt achter het eerste doelenhuis een nieuw doelenhuis in 18e-eeuws klassicistische stijl gebouwd door 'Stadsfabriek' Willem Littel. Na de voltooiing wordt het oude gebouw gesloopt, waardoor een ruimer plein, het huidige Doelenplein, ontstaat. Het doelenhuis wordt voorzien van een voor die tijd moderne verwarming door het plaatsen van drie 'ijzeren kaggels'. In 1787 herbergt het gebouw Wilhelmina van Pruisen na de aanhouding bij Goejanvervelsluis. Op last van de Pruisen worden kort daarna - na het 'verzetten van de wet' binnen Schoonhoven ten gunste van Stadhouder Willem V - de twaalf wapenschilden van de patriottische schutterijdirecteurs vlakgehakt. In de Franse tijd wordt ook in Schoonhoven de schutterij opgeheven. In het gebouw komt in 1828 een kostschool. In 1908 wordt het verbouwd tot Waarborg en Kantongerecht.

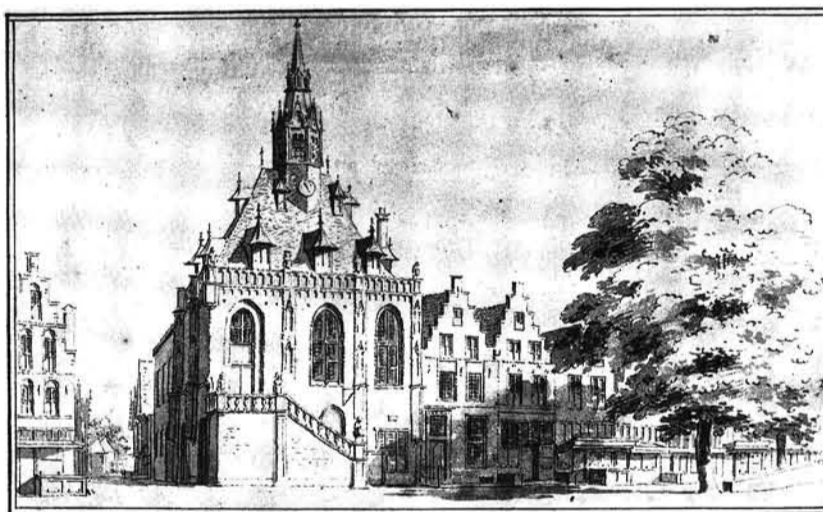
26. Het Doelenhuis te Schoonhoven, vermoedelijk door Cornelis Pronk, omstreeks 1735. Pentekening, gekleurd, 11 x 20 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, A 49).

27. Het Doelenhuis te Schoonhoven als 'Instituut van Opvoeding en Onderwijs', maker onbekend, omstreeks 1846. Houtgravure, 10 x 15 cm (Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, A 98).

A3 *Stadhuis*

Gelegen aan de oostzijde van de Haven aan de Steenbrug. De eerste vermelding van het 'stedehuys' is in 1389. De locatie van dat oudste stadhuis is niet bekend, maar het is mogelijk de plek, waar slotvoogd Gerrit van Poelgeest op 7 april 1452 de eerste steen legde voor het huidige stadhuis. Dit nieuwe stadhuis bevatte slechts twee ruimten, de overwelfde begane grond, in gebruik als vierschaar en als ruimte voor de wacht, en de eerste verdieping, die diende voor het stedelijk bestuur. In 1604 wordt in de Stadhuisstraat (Schoenmakerstraat) in aansluiting op het stadhuis een waakhuis gebouwd. Dit wordt in 1694 bij het stadhuis getrokken, waarbij de bovenverdieping in 1697 als vroedschapskamer wordt ingericht. Omstreeks 1650 wordt de toren gerestaureerd. In 1775 volgt een ingrijpende verbouwing waarbij de gevel wordt gemoderniseerd en het in 1535 gegoten carillon wordt uitgebreid. Het gebouw wordt in 1927-1929 ingrijpend gerestaureerd volgens de in die tijd heersende opvattingen.

28. Het Stadhuis te Schoonhoven, door Cornelis Pronk, omstreeks 1733. Pentekening, gewassen, 13 x 20 cm (foto Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven, Top. hist. atlas, A 147).

A4 *Stadskorenpakhuis en -school*

Gelegen in de Koestraat (nr.72) en gebouwd in 1566 op het erf van de Commanderie van de Duitse Orde (C3), na een stagnatie in de graanvoorziening in 1564. Een gevelsteen getuigt van dit voorval:
'Doer 't uitvriesen des coorns
Voerleden waer uit volche duer tijt
Ben ick ghebout tot stadscoorn
Behout, ter gemeente profijt'.

De begane grond werd ingericht als stadsschool, ter vervanging van het pand op de hoek van de Dam en de Waagstraat, waar de school sedert 1492 gevestigd was geweest.

A5 *Vismarkt*
De Vismarkt, gelegen ten zuiden van de Haven, is voor het eerst zichtbaar op de plattegrond van Blaeu (1649), waar een aantal visbanken te zien is op en naast de Visbrug.

Bij de brug staat aan de Tol (Korte Dam) het huis 'Het Gouden Hoofd'. Het gouden hoofd is een verwijzing naar het hoofd van de apostel Petrus, beschermheilige van de vissers en daarom kan vermoed worden dat sedert de vermelding van het huis in 1558, maar waarschijnlijk al eerder, aldaar sprake is geweest van een vismarkt waar vooral zalm ter markt werd gebracht. In het begin van de 20e eeuw verloopt de handel en verdwijnt de zalmvisserij van de Lek.

A6 *Waag*
In 1356 wordt de waag als instelling voor het eerst vermeld. Mogelijk is deze dan al op de huidige locatie ten noorden van de Dam gevestigd. Zowel op de kaart van Van Deventer als die van Guicciardini wordt op die plaats een klein gebouw aangegeven. Het huidige gebouw vindt zijn oorsprong in 1617. Het wordt verhoogd en zuidwaarts verlengd in 1758, waarbij ook de overkapping wordt uitgebreid en op de hoeken van zuiltjes wordt voorzien. Dit vanwege de toegenomen hennephandel. Tot in de 19e eeuw behoudt het gebouw zijn functie voor de hennephandel.

B Verdedigingswerken, molens

B1 *Andriestoren*
Gelegen in het zuidoosten van de stad. Omstreeks 1524 wordt in opdracht van Karel V door Rombout Keldermans een begin gemaakt met de bouw van een nieuw kasteel aan de Lek, dat echter niet wordt voltooid. Een toren komt tot stand, die aangegeven is op de plattegrond van Van Deventer en van Guicciardini. In 1584 wordt hij vermeld als Andriestoren wanneer hij als uitgangspunt wordt gebruikt voor de nieuw aan te leggen wallen. Dit betekent ook het einde van de toren.

B2 *Bartholomeustoren*
Een zware halfronde toren, welke direct ten zuiden van de Tol gelegen was. Mogelijk gebouwd omstreeks 1418, toen Jacoba van Beieren de muren van de stad liet herstellen en versterken. De toren staat nog aangegeven op de plattegrond van Blaeu (1649) maar zal voor 1743 zijn afgebroken, daar hij niet meer op de plattegrond van Tirion voorkomt.

Beckevaertspoort
Zie Kruispoort (B6).

B3 *Diestenborch*
Ook wel Dienstenburg genoemd. Stenen toren direct ten westen van de Vrouwepoort (B12) op de zuidwestelijke hoek van de stadsmuur. Vermeld in 1390. In 1582-1588 deels geslecht en opgevuld met aarde. Vervolgens standplaats voor de korenmolen (B14), die voordien buiten de Vrouwepoort stond.

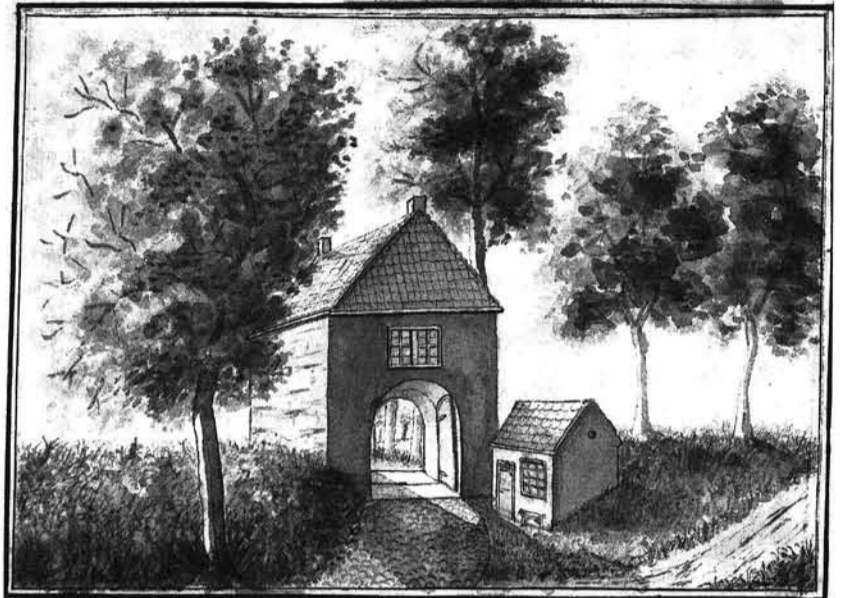
B4 *Hofpoort*
Gelegen aan het Marktveld (het huidige Doelenplein) naast de waterpoort over de Zevender. Door de Hofpoort kwam men vanuit de stad op de voorburch van het kasteel. Vermeld in 1360. Op de plattegrond van Tirion (1743) staat de poort nog aangegeven, op het kadastrale minuutplan (1828) niet meer.

Katpoort
Zie Vrouwepoort (B12).

B5 *Keizerstoren*
Een van de torens van de 14e-eeuwse ommuring en zo genoemd onder nr. 12 op de plattegrond van Blaeu, waar hij in het noordoostelijke bolwerk staat. De toren wordt in 1733 afgebeeld op een tekening

van Cornelis Pronk; hij fungeert dan als kruittoren. Ook Tirion geeft hem nog aan op zijn plattegrond (1743), op het kadastrale minuutplan (1828) komt hij niet meer voor.

B6 *Kruispoort (14e eeuw)*
Gelegen aan het noordelijke uiteinde van de Koestraat. De oudste vermelding dateert van 1353 als Beckevaertspoort. In 1421 eerste vermelding als Kruispoort, vernoemd naar de kapel van het Heilige Kruis (Kruiskapel, C4) die in de directe nabijheid van de poort was gelegen. Naar blijkt uit de plattegrond van Boxhorn (1632) was de Kruispoort van een voorpoort voorzien. De poort wordt in 1762 nog door Van Berkum genoemd, maar op het kadastrale minuutplan (1828) komt hij niet meer voor.

29. De Kruispoort te Schoonhoven, door B. Willemswaard, 1887. Potloodtekening, 12 x 16 cm (Streekarchief Krimpenerwaard, Top. hist. atlas, B 9).

B7 *Kruispoort (1673)*
Met de hernieuwde versterking van Schoonhoven wordt buiten de oude stadsmuur een nieuwe Kruispoort gebouwd in sobere stijl. De aannemer was Willem Nieuwkerk. Deze bouwde in die tijd ook de Gravelandsepoort te Nieuwpoort. De poort had als opschrift 'Excitatae Portae Fundamentum Fecit Henricus Arcelius Anno MDCLXXIII XVI Cal. Novemb.' (Het fundament van de hier gebouwde poort werd gelegd door Hendrik van Arkel, 16 november 1673). In 1862 wordt de Kruispoort, tegelijk met de Vrouwepoort (B12), gesloopt.

B8 *Langerakkerpoort*
Gelegen op de Lekdijk bij de oostelijke stadsgracht. In 1387 vermeld als Willigerpoort. De poort werd opgenomen in het (niet uitgevoerde) plan voor een nieuw kasteel aan de Lek dat Rombout Keldermans in 1524 maakte. Gesloopt in de periode 1582-1591 bij de aanleg van de wallen aan de oostzijde van de stad.

B9 *Lopikerpoort*
Gelegen aan de oostelijke stadsgracht aan het einde van de verlengde Kerkstraat, de latere Lopikerstraat. Vermeld in 1388. In 1591 vernieuwd als onderdeel van de nieuwe vestingwerken aan de oostzijde van de stad. In de 19e eeuw als eerste van de stadspoorten afgebroken in 1805 en in verband met de stedelijke accijnzen vervangen door een 'barrière', een ijzeren hek dat in 1862 verdween.

B10 *Veerpoort (14e eeuw)*
Gelegen in de Veerstraat, hoek Scheepmakershaven. In 1369 vermeld als Veerstalpoort. Naar blijkt uit een tekening uit 1558 (afb. 8) bezat de Veerpoort een voorpoort. Afgebroken na 1582, het jaar waarin men aan de wallen begint. Op de plattegrond van Blaeu (1649) komt de poort niet meer voor.

B11 *Veerpoort (1601)*
Gebouwd als onderdeel van de vestingwerken van Adriaen Anthonisz. van Alkmaar, nadat die in de jaren 1582-1588 aan de zuidzijde waren aangelegd. Bouwmeester was Coenraad Noreburg. Gerestaureerd in 1985.

B12 *Vrouwepoort*
Vermeld in 1357 ('hofsteden bi onser Vrouwepoort'), gelegen op de Lekdijk aan de westzijde van de stad. Vormde daar met de verdedigbare huizengroep Gapenburg de zuidwesthoek van de stad. Na aanleg van de Kat (ca. 1588) ook wel Katpoort genoemd. Naar blijkt uit een tekening uit 1558 (afb. 8) was de Vrouwepoort voorzien van een voorpoort, waaronder de uitmonding van de Havensloot was gelegen. In de 18e eeuw werd hierin een duikersluis aangebracht. De poort werd in 1862 afgebroken.

Willigerpoort
Zie Langerakkerpoort (B8).

B13 *Houtzaagmolen*
Windmolen, gelegen in het zuidwesten van de stad, op de Kat. Gebouwd na 1660, het jaar waarin een houtkoperij op die plaats werd gevestigd. Tot 1787 komt de molen voor op kaarten en prenten; op het kadastrale minuutplan (1828) is hij echter verdwenen.

B14 *Korenmolen*
Windmolen, gelegen ten zuidwesten van de stad buiten 'ons Vrouwenpoort' (B12), vermeld in 1421 en afgebeeld op de plattegrond van Jacob van Deventer, samen met de in 1562 vermelde rosmolen. Na 1582 verplaatst naar Diestenborch (B3) en als zodanig afgebeeld op de plattegrond van Blaeu. Vanaf de 18e eeuw genaamd 'De Hoop' als ronde stenen bovenkruier met stelling. In bedrijf tot ca. 1918.

B15 *Korenmolens*
Twee windmolens, gelegen ten zuidoosten van de stad buiten de Langerakkerpoort (B8), waarvan de oostelijke met rosmolen en bleekveld. Genoemd in respectievelijk 1469 en 1503 en afgebeeld op de plattegrond van Van Deventer. Gesloopt in de periode 1582-1591 bij de aanleg van de wallen aan de oostzijde van de stad en waarschijnlijk binnen de vesting gehaald; zie B16.

B16 *Korenmolens*
Twee windmolens, de ene gelegen aan het noordeinde van de Havenstraat en de andere op de wal ter hoogte van de Korte Dijk. Afgebeeld op de plattegrond van Blaeu. Mogelijk vervangen de molens de gesloopte molens (B 15) buiten de Langerakkerpoort. Op de kaart van Prevost (1727) (zie Nieuwpoort, hoofdstuk IV) is de laatstgenoemde verdwenen en op het kadastrale minuutplan (1828) ontbreken beide.

C Geestelijke instellingen

C1 *Carmelietenklooster*
Gelegen ten oosten van de Zevender op de hoek van de Stadhuisstraat (Carmelietenstraat) en de Nes. Omstreeks 1340 gesticht door toedoen van Jan van Henegouwen, heer van Schoonhoven. Volgens overlevering werd de kerk in 1347 gewijd. Tijdens de stadsbrand in 1375 werden de kloostergebouwen verwoest. Aan de herbouw werd bijgedragen door de toenmalige heer van Schoonhoven, Jan van Blois. Het klooster werd in 1579 verlaten. De kloostergebouwen werden omstreeks 1596 gesloopt en het terrein voor bebouwing uitgegeven. Toen werd ook het Klooster (de huidige Oranjestraat) geroid.

C2 *Cellebroederklooster 'Emmaus'*
Gelegen aan de oostzijde van de Oude Haven ter hoogte van de huidige Proveniersstraat. De in de

volksmond als 'Lollaarts' aangeduide broeders hielden zich bezig met ziekenverpleging en lijkbezorging. De kern van het kloostercomplex kan het huis geweest zijn dat de Cellebroeders in 1393 ter beschikking kregen. De kerk zou volgens Van Berkum pas na 1473 zijn gebouwd en wordt in ieder geval in 1521 vermeld.

Na de opheffing van het klooster omstreeks 1578 wordt het complex in gebruik genomen als oudemantenhuis. Op de plattegrond van Blaeu (1649) komt de kerk niet meer voor.

C3 *Commanderij van de Duitse Orde (Balije van Utrecht)*
Gesticht in 1390 of kort daarna in de Koestraat tegenover de Grote kerk (C7). In 1395 schonk Gwijde van Blois, heer van Schoonhoven, het patronaatsrecht van deze parochiekerk aan de Duitse Orde. Op het erf van de Commanderij werd in 1566 het Stadskorenpakhuys (A4) gebouwd. De Commanderij werd na 1578 woonhuis van de predikant.

C4 *Kruiskapel*
Vermeld in 1389 en toen gelegen aan de buitenzijde van de stadsmuur tegen de Kruispoort (B6). In 1518 werd de kapel met de poort en een deel van de stad door brand verwoest; de overblijfselen van de kapel werden om militaire redenen afgebroken. Herbouw vond plaats in de Koestraat, waar in het pand Koestraat 101 het muurwerk en een belangrijk deel van de kap, waaronder vier spanten, bewaard zijn gebleven.

Deze kapel dateert van omstreeks 1520. Het erf buiten de Kruispoort werd in 1532 overgedragen aan de stad. De nieuwe Kruiskapel werd in 1628 tot woonhuis verbouwd. De huidige voorgevel dateert van omstreeks 1920.

C5 *Sint Agnesklooster*
Dit vrouwenklooster was gelegen in de Koestraat op de noordwesthoek van de Schapenstraat, in de 18e eeuw nog aangeduid als Bagijnenstraat. Het werd gesticht door Aleid, weduwe van Arend van Diest en voor de eerste maal vermeld in 1400. In 1409 werd vergunning verkregen van de Landscommandeur van de Duitse Orde en van de cureit van de parochiekerk om een eigen kerk te stichten en een kerkhof aan te leggen. Na de secularisatie in 1578 werd het klooster 'om niet' bewoond door de armen en rond 1590 enige tijd als weeshuis (D3) gebruikt. Blaeu beeldt op zijn plattegrond van 1649 kerk en behuizing nog af, Tirion in 1743 niet meer.

C6 *Sint Elisabethklooster*
Gelegen aan de oostzijde van de Oude Haven. In 1393 vermeld als 'die beghinen op de Haven'. In 1399 blijken de beghinen te wonen 'beneden Dam', zuidwaarts van de Rozensteeg (de huidige Waagstraat). Stichting van het klooster, op de plaats zoals aangegeven op de plattegronden van Van Deventer en van Guicciardini, vond plaats in 1412. De kerk zal gelegen hebben in de tuinen van de panden aan de Oude Haven 11 en 13 en werd in 1579 afgebroken. In de resterende gebouwen kwamen het Oudevrouwenhuis en het Arsenaal (A1).

C7 *Grote of Hervormde kerk*
Gelegen aan de westzijde van de Haven bij de Dam. Gewijd aan de stedelijke patroon Bartholomeus en voor het eerst als parochiekerk vermeld in 1354. In 1375 verwoest door een stadsbrand en daarna weer opgebouwd als driebeukige hallekerk. In het midden van de 16e eeuw verbreed waarna in de 17e eeuw een verbreding volgt van het middenschip tot de huidige breedte.

De onderste geleding van de toren stamt uit 1375 en later, met een laat-gothische ingangspartij van Belgische steen. In de tweede helft van de 17e eeuw werd de toren met de laatste geleding voltooid. Tegelijkertijd trachtte men de schuingezakte onderste geleding te stabiliseren. Dit lukte echter niet en de toren

30. De Grote kerk te Schoonhoven, met links het huis 'De Eenboorn', door Hendricus Spilman, in: *Het Verbeerlykt Nederland, deel VI, 1757*. Vermoedelijk naar een tekening van Abraham de Haan uit 1733. Kopergravure, 7 x 10 cm (foto Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde).

ging steeds verder oostwaarts hellen. In 1925 was dit toegenomen tot 1.38 m. Aan de oostzijde bij het koor bevindt zich het uit 1650 stammende begrafenispoortje, dat als zodanig tot 1821 in gebruik bleef totdat de begraafplaats op het zuidoostelijke bolwerk (E1) in gebruik werd genomen. Omstreeks 1911 waren er plannen tot afbraak van de kerk en verkoop van het oksaal.

In de periode 1927-1934 werd de kerk ingrijpend verbouwd met steunberen in het schip om de toren te schragen, een verhoogd dwarsschip in de stijl van de Amsterdamse School en een rond de kansel gegroepeerd interieur.

C8 Oud-Katholieke kerk

Een 17e-eeuwse schuilkerk, gelegen tussen de Nes en de Wal en toegankelijk vanaf de Lopikersraat. Oorspronkelijk behoorde de kerk aan de mennonieten, daarna aan de katholieken. Na onderlinge onenigheid volgde in 1708 een afscheiding van oud-katholieken. Aan hen viel het kerkgebouw toe. De opzet van dit gebouw zal zeer eenvoudig zijn geweest: een enkele beuk met een galerij. De kerk werd afgebroken in 1905 ten behoeve van de huidige Oud-Katholieke kerk, Wal 30-34.

C9 Remonstrantse kerk

Volgens Van Berkum gebouwd in 1670 en gelegen aan de Korte Weistraat. In 1815 werd de gemeente opgeheven en de kerk verkocht. Naar blijkt uit het kadastrale minuutplan een eenvoudige, enkelbeukige kerk. In 1881 wordt de huidige Remonstrantse kerk aan de Kruispoortstraat in gebruik genomen.

C10 Rooms-Katholieke kerk

Tot 1708 kerkten de katholieken in een schuilkerk, gelegen tussen de Nes en de Wal (zie C8). Na de afscheiding week de gemeente uit naar Cabauw. In 1784 werd aan de Wal een nieuwe kerk gebouwd, enkelbeukig, met een rondgaande galerij en mogelijk met een interieur overeenkomstig de kleine RK kerken als Onze Lieve Heer op Zolder te Amsterdam. Na de bouw van een nieuwe kerk op het voormalige noordoostelijke bolwerk werd de oude kerk in 1873 verkocht en verbouwd tot bedrijf. Belangrijke bouwonderdelen zijn nog aanwezig in de huidige plateelfabriek, Wal 14.

C11 Synagoge

Reeds op het kadastrale minuutplan (1828) wordt op het perceel Haven 13 een synagoge aangegeven, waarvan de stichtingsdatum niet bekend is. Het huidige gebouw is gebouwd in 5598 (1838) en gemoderniseerd in 5628 (1868). Nu in gebruik als expositieruim-

te en winkel. Aan de achterzijde bevindt zich nog het rituele bad en onder het pand een boogkelder van vroeger datum. Het voormalige woonhuis van de rabbi, Haven 15, is inwendig met dit pand verbonden geweest.

D Liefdadigheidsinstellingen

D1 Gasthuis

Gelegen aan de Korte Dijk en omstreeks 1355 gesticht. De gasthuiskerk (SS. Spiritus en Maria) lag ter plekke van de tuin naast het huidige pand Korte Dijk 9. Ten westen hiervan was het 'sieckhuis' gelegen. Na de reformatie werden de kerk en de sacristie voor de huisvesting van proveniers geschikt gemaakt. Nadat het complex in 1731 de bestemming kreeg van armhuis en vervolgens na 1776 als kazerne werd gebruikt, werden de gebouwen met inbegrip van de kerk omstreeks 1807 afgebroken.

D2 Leprozenhuis

Direct ten noorden van de stad gelegen, aan de Opweg. Eerste vermelding van een dergelijke instelling op die plaats in 1440. Door Pieter Sluyter wordt het Leprozenhuis op zijn kaart van het Hofland (1552) afgebeeld met een kleine kapel. In 1572 werd het bescheiden complex door brand verwoest, maar vervolgens herbouwd. Resten ervan zijn aanwezig in de huidige Stadsherberg, Opweg 2a.

Oudemannenbuis

Zie Cellebroederklooster (C2). Omstreeks het midden van de 17e eeuw werd volgens Van Berkum het complex geheel verbouwd. De instelling wordt waarschijnlijk opgeheven wanneer tegen het einde van de 18e eeuw in de Koestraat (nr. 109) het Oudemannen- en vrouwenhuis wordt gesticht, dat als zodanig nog tot in de 20e eeuw dienst zal doen.

Oudevrouwenbuis

Zie St. Elisabethklooster (C6). Tegen de zuidgevel was omstreeks de eerste helft van de 17e eeuw een botermarkt gelegen, die afgebeeld is op de plattegrond van Blaeu. In het begin van de 19e eeuw is de bebouwing nog aanwezig, maar dan is de instelling waarschijnlijk al opgeheven (zie Oudemannenbuis).

D3 Weeshuis

Gesticht in 1508. Aanvankelijk in het Sint Agnesklooster (C5), daarna aan de oostzijde van de Haven, kwam het in 1607 in een huis aan de westzijde van de Koestraat, tegenover de Grote kerk. In 1863 werd het vervangen door het huidige pand. De laatste wees vertrok in de jaren dertig. Het pand werd gerestaureerd in 1981.

E Begraafplaatsen

E1 Algemene begraafplaats

Gesticht in 1828. De oorspronkelijke poort is nog aanwezig.

E2 Joodse begraafplaats

Gelegen aan de Wal. Gesticht in 1767. De laatste begrafenis vond plaats in 1964.

E3 Rooms-Katholieke begraafplaats

Gelegen aan de Wal. Gesticht gelijktijdig met de stichting van de kerk (C10) in 1784. In 1873 werd een nieuw kerkhof geopend bij de nieuw gebouwde kerk op het noordoostelijke bolwerk.

Legenda bij kaart VII (Nieuwpoort)

A Openbare gebouwen

A1 *Arsenaal*

Gelegen aan de westzijde van de Buitenhaven. Op een niet in alle opzichten betrouwbaar vestingplan van Nieuwpoort uit 1698 komt het gebouw nog niet voor. Op de militaire kaart van Schoonhoven en Nieuwpoort uit 1727 van J.P. Prevost (afb. 22) echter wel, aangeduid als 'Magazijn'. Het gebouw ligt dan nog enige meters achter de rooilijn van de bebouwing. Op een lijst van stedelijke belastingen uit 1731 wordt het aangeduid als 'Lands Ammonitie Huijs'. In 1781, zo blijkt uit het jaartal op de gevelsteen, wordt het oude gebouw vervangen door een nieuw en groter Arsenaal dat met de korte zijde in de rooilijn komt te staan.

A2 *School*

Gelegen aan de zuidoostelijke achterweg, direct ten zuiden van de Hervormde kerk. In de keur van 1557 is er voor het eerst sprake van een schoolmeester, maar waar hij woonde en waar hij zijn beroep uitoefende is onbekend. In een lijst van stedelijke belastingen uit 1731 komt een 'Stads Schoolhuijs voor de Schoolmeester' voor. Dit pand staat zeer waarschijnlijk aangegeven op een militaire kaart uit 1772 (afb. 23) en ligt dan al op de boven aangegeven plaats. Op het kadastrale minuutplan van 1827 komt op deze plaats eveneens een 'schoolhuis' voor. In 1837 wordt op hetzelfde perceel, maar nu aan de Binnenhaven, een woning voor de schoolmeester gebouwd.

A3 *Stadhuis en waag (16e eeuw)*

Gelegen aan de noordzijde van de Dam, boven het water van de Buitenhaven.

Het oudst bekende stadhuis, waarvan niet bekend is waar het heeft gestaan, ging door brand verloren, mogelijk ten gevolge van oorlogshandelingen in 1489 of 1514. In die tijd moet er ook een waag geweest zijn, maar of die een geheel vormde met het stadhuis is niet bekend.

Eind jaren vijftig of vroeg in de jaren zestig van de 16e eeuw (ws. 1562) werd er een nieuw stadhuis, gecombineerd met een waag, gebouwd op de bovenbeschreven plaats. Tegen de noordmuur bevond zich de vismarkt of visbank. Ook de spuisluis lag aan de noordzijde van het stadhuis. Hoe het gebouw eruit heeft gezien is niet bekend. Uit de weergave op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1562) mag misschien worden afgeleid dat het een hardgedekte kap bezat met de nok evenwijdig aan de Lekdijk. Bij de sloop omstreeks 1697 werden de leeuwen van het bordes, de gevelsteen met het jaartal 1562 en de klok uit 1615 gespaard en ondergebracht in het huidige stadhuis.

A4 *Stadhuis en waag (1697)*

Gelegen aan de zuidzijde van de Dam, boven het water van de Binnenhaven. In 1697-1698 gebouwd ter vervanging van het stadhuis en de waag uit de 16e eeuw. Wederom worden beide functies in één gebouw gehuisvest, het stadhuis staat nu echter met de voorgevel aan de Dam en de waag er achter. Het dak van het waaggedeelte is aan de westzijde voorzien van een groot overstek, mogelijk ten behoeve van de vismarkt. Onder het gebouw bevindt zich een inundatiesluis van de Hollandse Waterlinie, volgens de gevelstenen aan de achterzijde van de waag in 1696 gebouwd. De gewone spuisluis bleef aan de noordzijde van de Dam en kwam te liggen onder de overkluizing die daar na de sloop van het oude stadhuis werd aangebracht. Tegen de noordmuur van de overkluizing werden de wapens van Langerak en Vianen aangebracht. In Vianen was het kantoor der

Domeinen gevestigd waaronder de vestingwerken, wat de eigendomsrechten betrof, vielen. Het geheel werd in opdracht van de Staten van Holland ontworpen door de opzichter der fortificatiën Van der Willigh en gebouwd door Cornelis en Jan Alblas. Het stadhuis heeft als belangrijkste vertrekken een raadszaal op de begane grond en een vergaderzaal op de verdieping. In beide bevindt zich een schouw, in 1698 vervaardigd door de beeldhouwer Pieter van Dobben, met daarboven een schilderij van B. Mijburgh, eveneens uit 1698.

Vismarkt

Zie Stadhuis en waag (A3 en A4).

B Verdedigingswerken, molens

Gelkenesserpoort

Zie Veerpoort (B5).

Gorinchemsepoort

Zie Gravelandsepoort (B1 en B2).

Goudriaansepoort

Zie Gravelandsepoort (B1 en B2).

B1 *Gravelandsepoort (Oude)*

Gelegen aan de Nieuwpoortse weg, ongeveer 200 m ten zuiden van de vestingwal. Ook wel Goudriaansepoort en Zuidpoort genoemd.

Volgens een mededeling in het stedenboek van Joan Blaeu (1649) werden de poorten van Nieuwpoort, die in de Gelderse oorlogen verwoest waren, kort na 1569 herbouwd. Ze waren vermoedelijk van hout en van het type hameipoort: een enkelvoudige poortboog met zijvleugels naar de gracht toe en voorzien van een traliehek of 'hamei'. In 1627 wordt de Gravelandsepoort in steen opgetrokken door 'Meester Metselaar' Jacob Aerts, die 21000 moppen steen en 15 tonnen tras verwerkte. De poort kostte 150 gulden met daarboven op, bij goed afgeleverd werk, 'een tonne goet bier' (zie hiervoor noot 259). Afgebroken in of kort na 1673, toen men met de aanleg van de vesting begon.

31. De Gravelandsepoort te Nieuwpoort omstreeks 1795. Het medaillon komt, met 73 andere, voor op een plaat, getiteld: 'Gedenkzuyl der VII verëenigde provincien', getekend en gegraveerd door J.G. Visser en uitgegeven te Amsterdam in 1796. Het getal 12 geeft de afstand in uren aan tussen Nieuwpoort en Amsterdam. Kopergravure, inwendige diameter 3,2 cm (Atlas Van Stolk te Rotterdam, inv. nr. 5388).

B2 *Gravelandsepoort (1673)*

Gelegen aan het zuidelijke einde van de Binnenhaven-westzijde. In 1673-1674 gebouwd als enige landpoort van de vesting. De aannemer was Willem Nieuwkerk. Deze bouwde in die tijd ook de Kruispoort te Schoonhoven. Het poortgebouw was opgetrokken in metselwerk en bezat een met leien gedekte kap. Boven de waarschijnlijk gewelfde poort bevond zich een wachtlokaal. Aan de veldzijde was de poort voorzien van het opschrift 'Pro Defendenda Religione & Libertate Patriae Haec Urbs Fossis Manibusque Est Circumdata. Ao. 1673'. (Ter verdediging van de godsdienst en de vrijheid van het vaderland is deze stad met grachten en wallen omringd. In het jaar 1673.) In 1795 brandt de poort af waarna sloop volgde. Afgaande op een rivierkaart uit 1836 is er in eerste instantie niet meer afgebroken dan het wachtlokaal en heeft men de aarden omwalling over het poortgewelf doorgetrokken. Het kadastrale minuutplan (1827) verschaft op dit punt helaas geen duidelijkheid.

B3 *Noordoost-Lekpoort*

Houten poort, gelegen in het verlengde van de Buitenhaven-oostzijde, direct buiten de huidige vestingwal. Mogelijk gebouwd kort na 1569 als houten hameipoort (zie bij B1-Gravelandsepoort). Afgebroken in of kort na 1673, toen men met de aanleg van de vesting begon.

B4 *Oostpoort*

Gelegen aan het oostelijke einde van de Hoofdstraat. Mogelijk gebouwd kort na 1569 als houten hameipoort (zie bij B1-Gravelandsepoort). In een vermelding uit 1610 wordt gesproken over de 'Muerage van deselve (Oost)poort'. De houten poort was dus reeds vervangen door een stenen, vermoedelijk eveneens van het type hameipoort en wellicht voorzien van een klassiek fronton, zoals bij de Veerpoort (B5). De poort staat aangegeven op de kaart van Bernard de Roy, gedateerd op 1684 maar waarschijnlijk de toestand van vóór 1673 weergegevend. Afgebroken in of kort na 1673, toen men met de aanleg van de vesting begon.

B5 *Veerpoort*

Gelegen aan het westelijke einde van de Hoofdstraat. Vandaar bereikte men over de Lekdijk het veer naar Schoonhoven. Ook wel genoemd Westpoort en Gelkenesserpoort. Mogelijk gebouwd kort na 1569 als houten hameipoort (zie bij B1-Gravelandsepoort). In 1610 wordt een stenen poort gebouwd, bekroond met een 'Italiaanse Tooch'. In 1627 wordt hij genoemd als model voor de 'Nieuwe Zuijtpoort' (zie bij B1). Afgebroken in of kort na 1673, toen men met de aanleg van de vesting begon.

Westerhoofdpoort

Zie West-Lekpoort (B6).

32. De Hervormde kerk te Nieuwpoort, door Jacobus Stellingwerf, omstreeks 1730. Mogelijk is links de brouwerij te zien en rechts de bebouwing bij het Steiger.
Pentekening, gewassen, 13 x 17 cm (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, Atlas Schoemaker, folio 304).

33. De Remonstrantse kerk, met links de pastorie, te Nieuwpoort, door G.J. Verspuy, 1859.
Pentekening, gekleurd (Collectie Remonstrante Gemeente Schoonhoven).

Westpoort

Zie Veerpoort (B5).

B6 *West-Lekpoort*

Houten poort, gelegen in het verlengde van de Buitenhaven-westzijde, direct buiten de huidige vestingwal. Ook wel Westerhoofdpoort genoemd.

Mogelijk gebouwd kort na 1569 als houten hameipoort (zie bij B1-Gravelandsepoort). Afgebroken in of kort na 1673, toen men met de aanleg van de vesting begon.

Zuidpoort

Zie Gravelandsepoort (B1).

B7 *Korenmolen*

Windmolen, gelegen langs de Lekdijk buiten de Oostpoort (B4), zoals aangegeven op de plattegrond van Jacob van Deventer uit ca. 1562.

Waarschijnlijk de opvolger van de in 1253 genoemde korenmolen van de heer van Langerak. Deze molen bevond zich op de meent langs de Nieuwpoortseweg, ongeveer 600 m ten zuiden van de latere vestingwal. Hij werd, mogelijk reeds vóór 1353, verplaatst naar de Lekdijk. In 1673 of kort daarna moest hij plaats maken voor de nieuwe vestinggracht en verhuisde hij naar een lokatie oostelijk van de kerk van Langerak.

C **Geestelijke instellingen**

C1 *Hervormde kerk*

Gelegen aan de Binnenhaven-oostzijde. Mogelijk reeds bij de stadstichting in het derde kwart van de 13e eeuw of niet lang daarna wordt er op deze plaats een kapel gesticht, resortierend onder de kerk van Langerak. Tussen 1353 en 1384 wordt de kapel tot zelfstandige parochiekerk verheven. De kerk is gewijd aan de H. Naam van Jezus Christus. Van het kerkgebouw uit die tijd is niets overgebleven. Het wordt in 1524 door de Geldersen verwoest. Niet lang daarna zal de huidige kerk, een driebeukige pseudo-basiliek, zijn gebouwd. Hij staat, dan nog met toren, afgebeeld op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1562). In 1774 wordt de toren en de westgevel met een travé afgebroken en vervangen door een nieuwe westgevel met een open koepeltorentje.

C2 *Remonstrantse kerk*

Gelegen aan de Binnenhaven-westzijde op het perceel nr. 38. Gebouwd omstreeks 1650, evenals de op nr. 40 gelegen pastorie. Het eenvoudige, enkelbeukige gebouw droeg bij uitzondering niet het karakter van een schuilkerk en was direct aan de openbare weg, in dit geval de Binnenhaven, gelegen. In 1860 werden kerk en pastorie verkocht als bouwval.

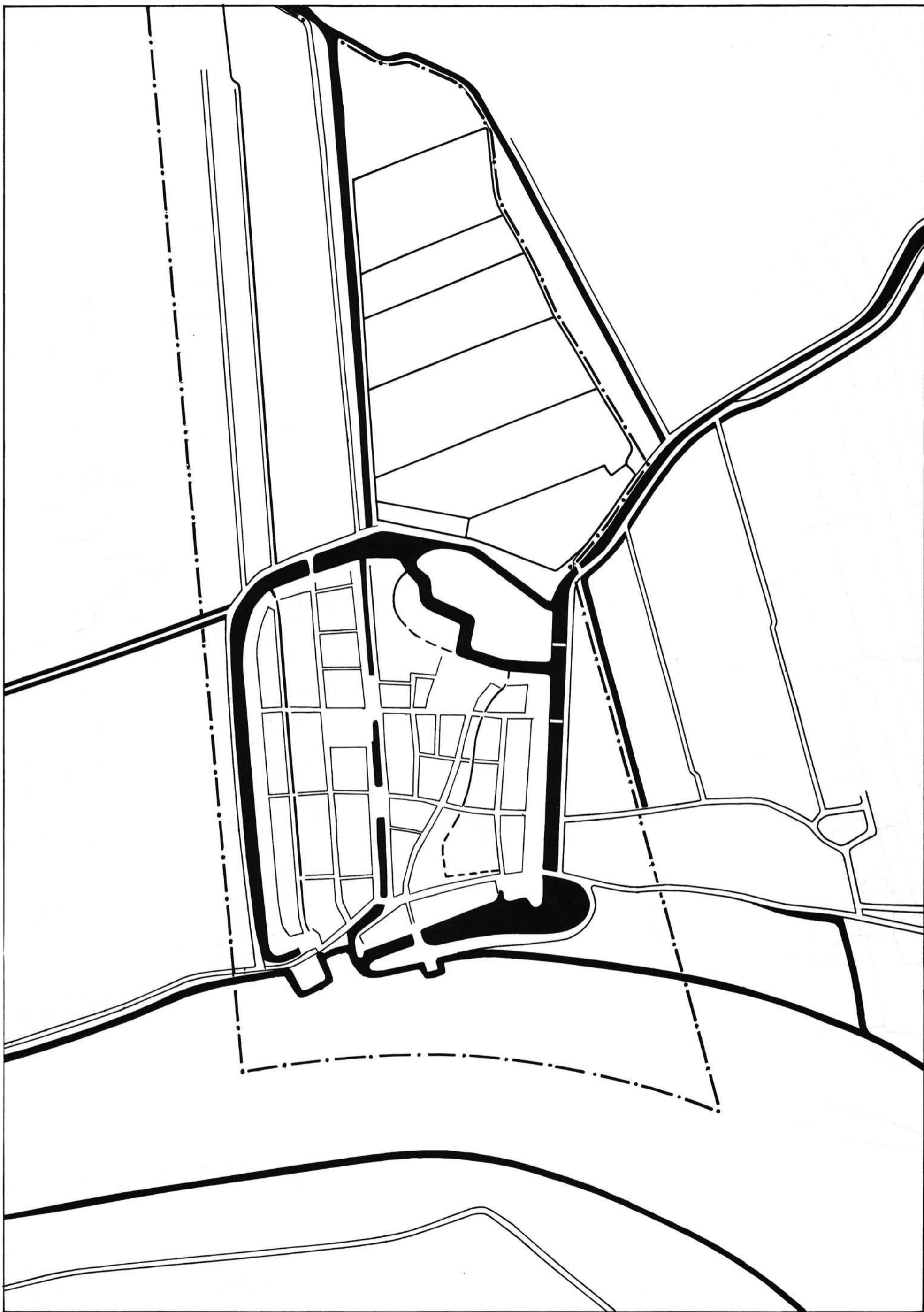
I. Schoonhoven en Nieuwpoort met omgeving, 1849, schaal 1:50.000

Gedeelte van de Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 38, uitgegeven in 1858 en verkend in 1838, 1848 en 1849 (Topografische Dienst).

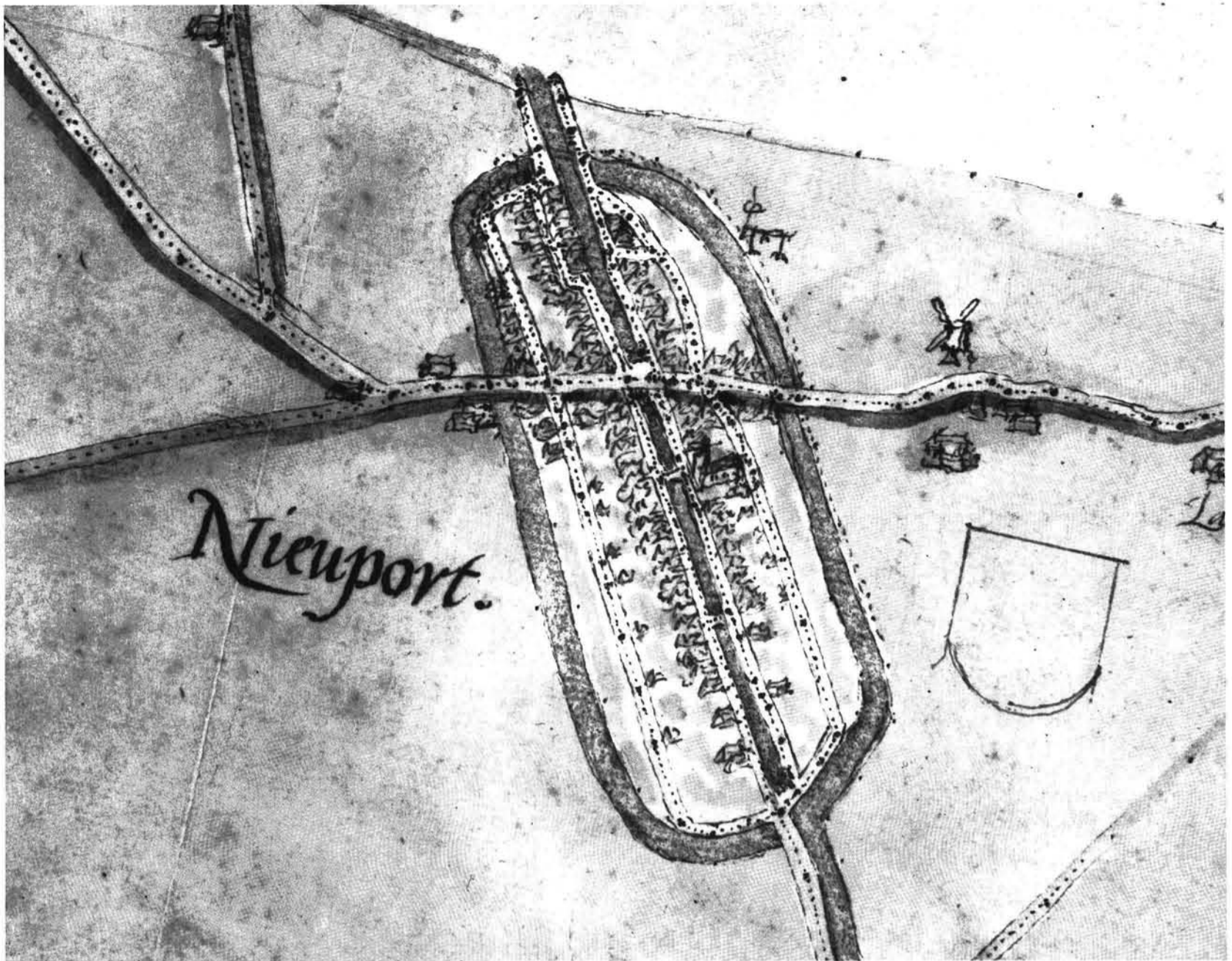
II. Schoonhoven, plattegrond van Jacob van Deventer, ca. 1562, schaal 1:5.000

Gedeelte van de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort, zie afb. 1.

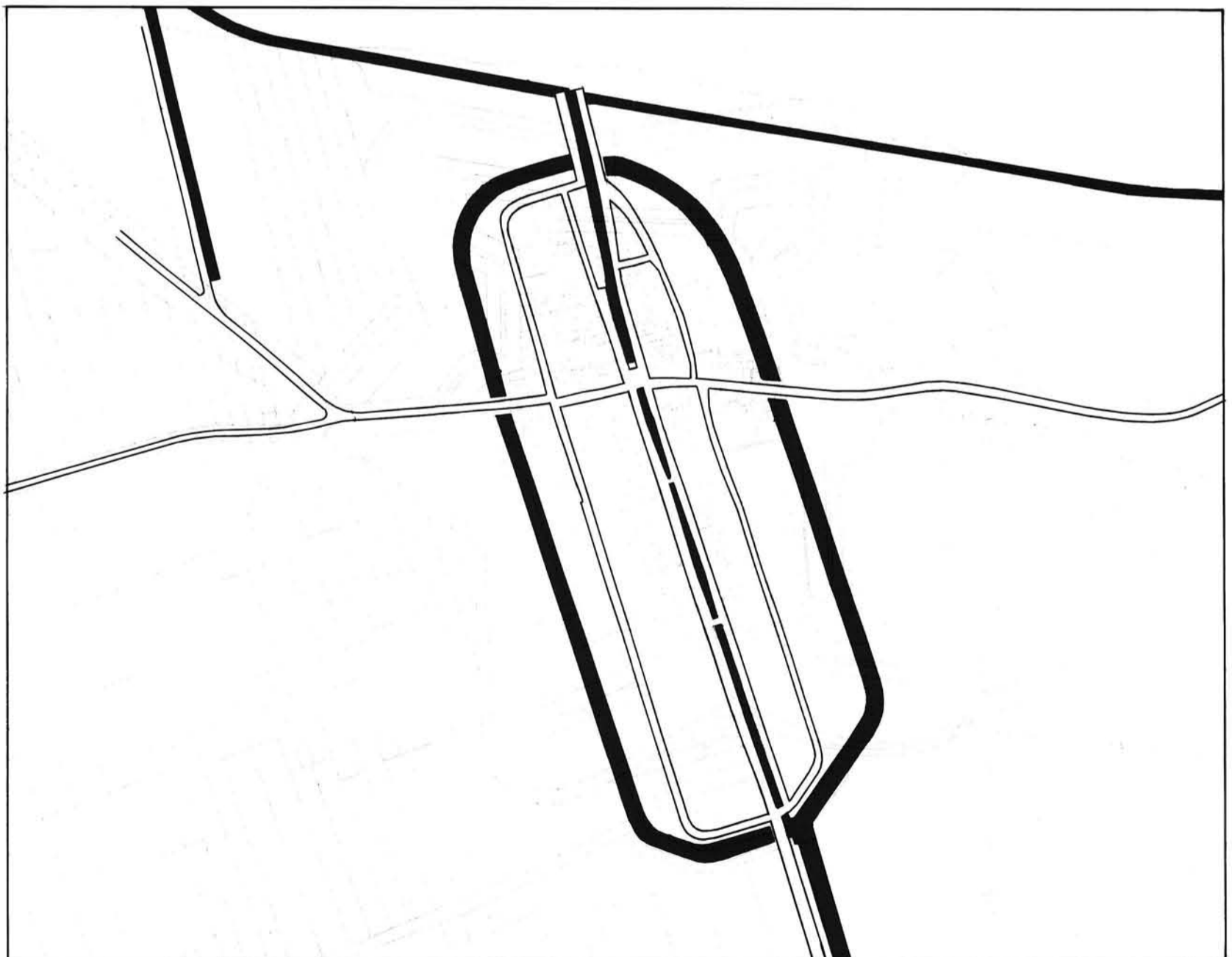
III. Schoonhoven, reconstructie van de plattegrond van Jacob van Deventer, schaal 1:5.000

Ingetekend op de plattegrond ontleend aan het kadastrale minuutplan, 1828.

IV. Nieuwpoort, plattegrond van Jacob van Deventer, ca. 1562, schaal 1:5.000

Gedeelte van de plattegrond van Schoonhoven en Nieuwpoort, zie afb. 1.

V. Nieuwpoort, reconstructie van de plattegrond van Jacob van Deventer, schaal 1:5.000

Ingetekend op de plattegrond ontleend aan het kadastrale minuutplan, 1827.

Colofon

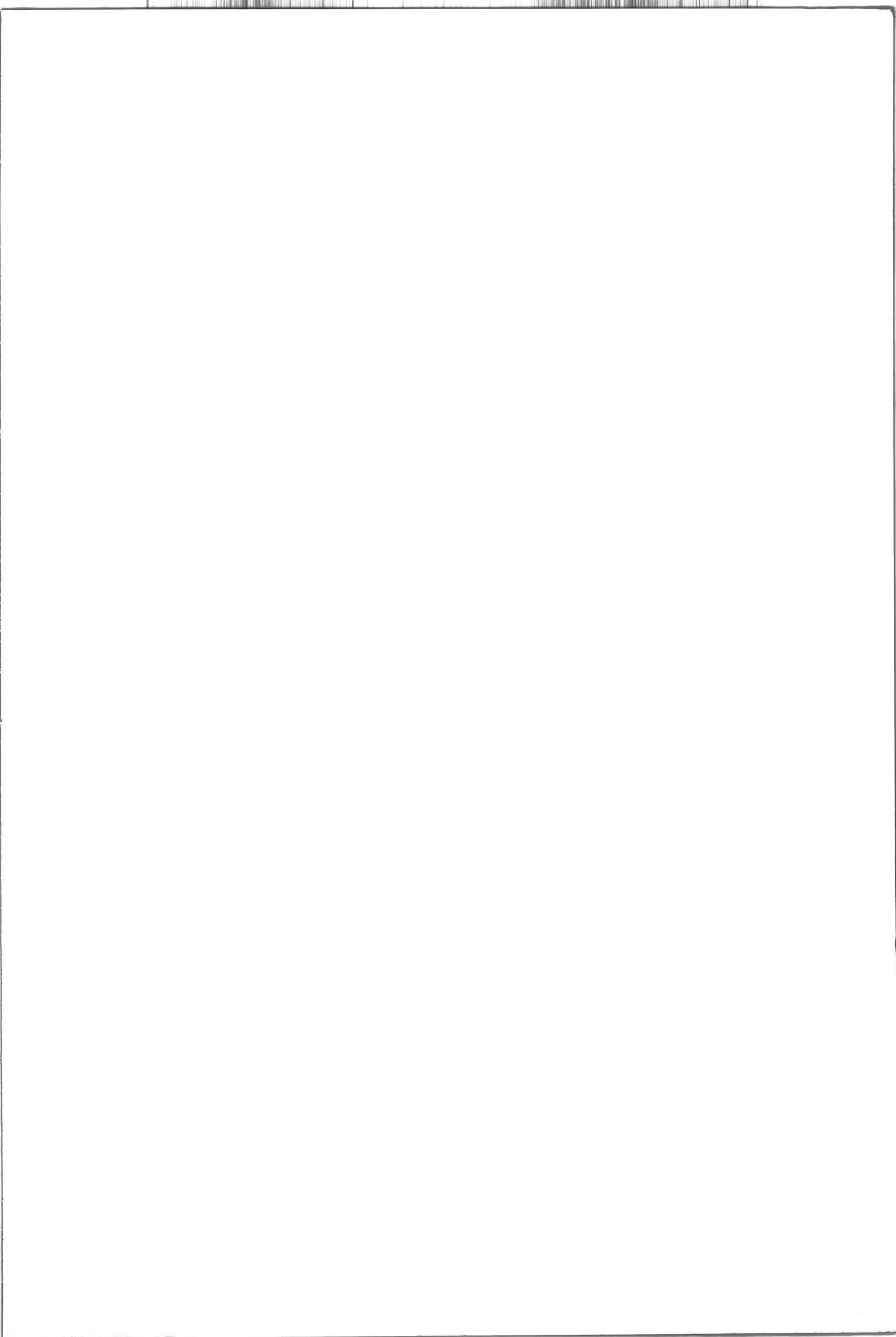
Tekenwerk kaarten
Th. Rothfus

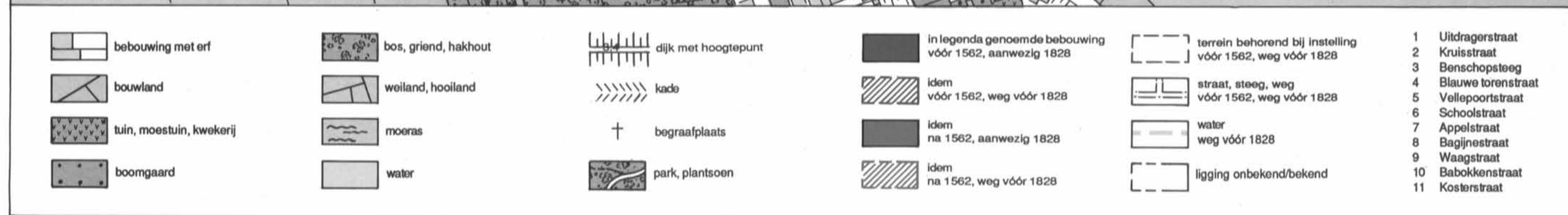
Tekst verzorging
Publikatieburo Bouwkunde

Lay-out
Th. Rothfus / J.G. Wegner

Druk
NKB Offset bv / Bleiswijk

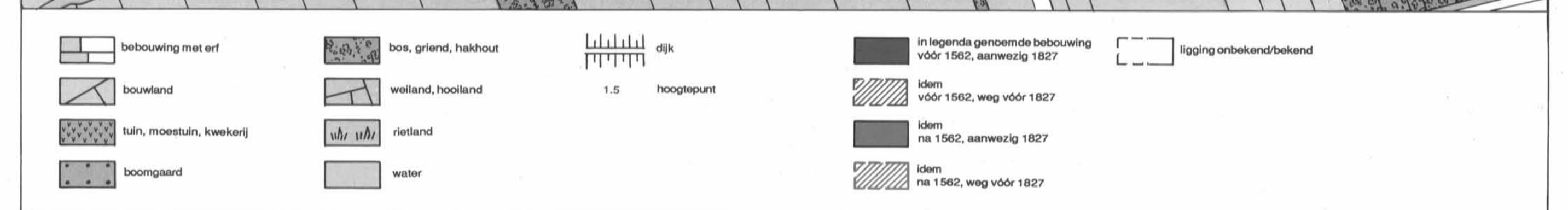
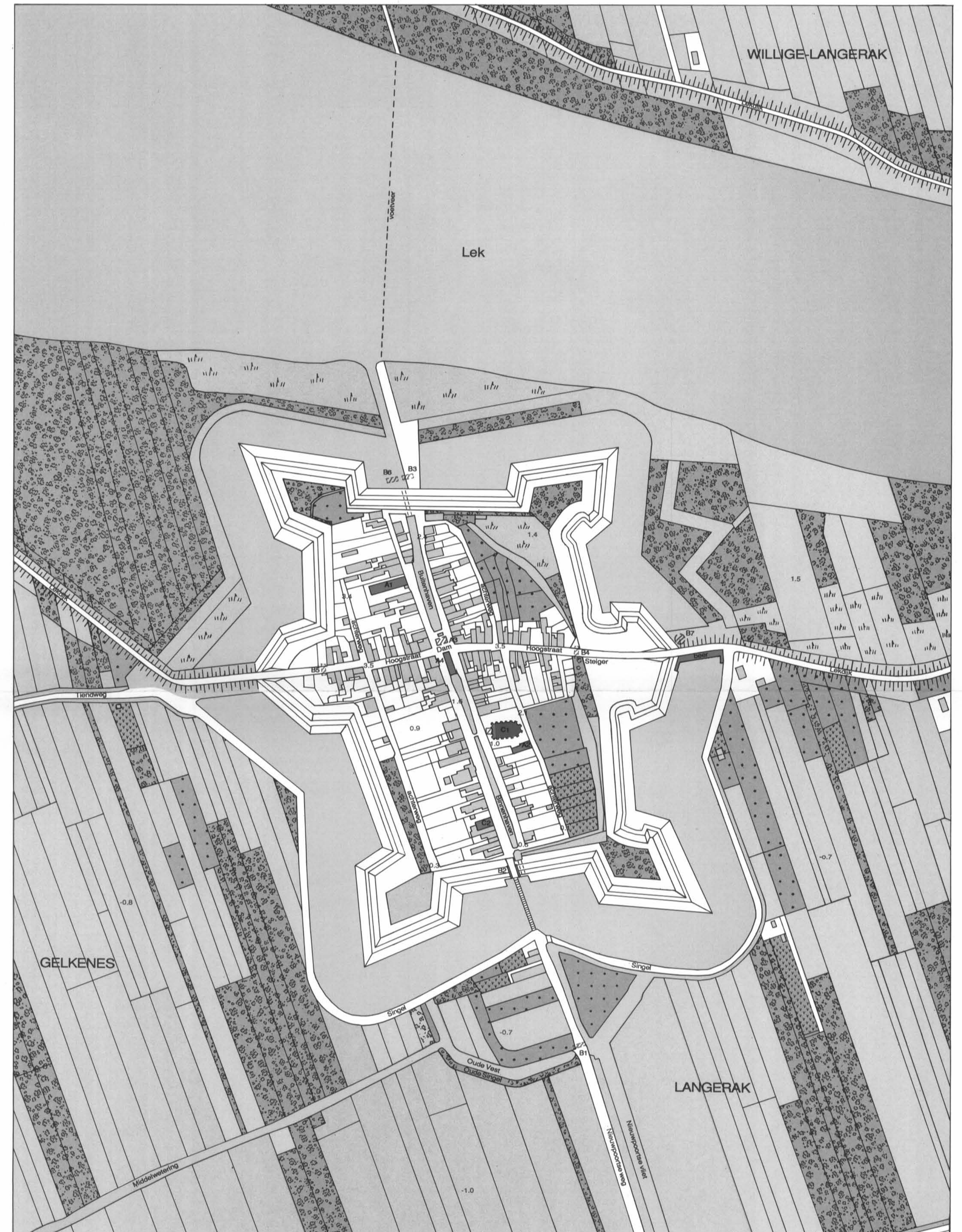

VI. SCHOONHOVEN

Algemene overzichtskaart, schaal 1:2.500

VII. NIEUWPOORT

Algemene overzichtskaart, schaal 1:2.500

VIII. Schoonhoven, 1828, schaal 1:5.000

Ontleend aan het kadastrale minuutplan.

IX. Nieuwpoort, 1827, schaal 1:5.000

Ontleend aan het kadastrale minuutplan.

